статті
спогади
матеріали

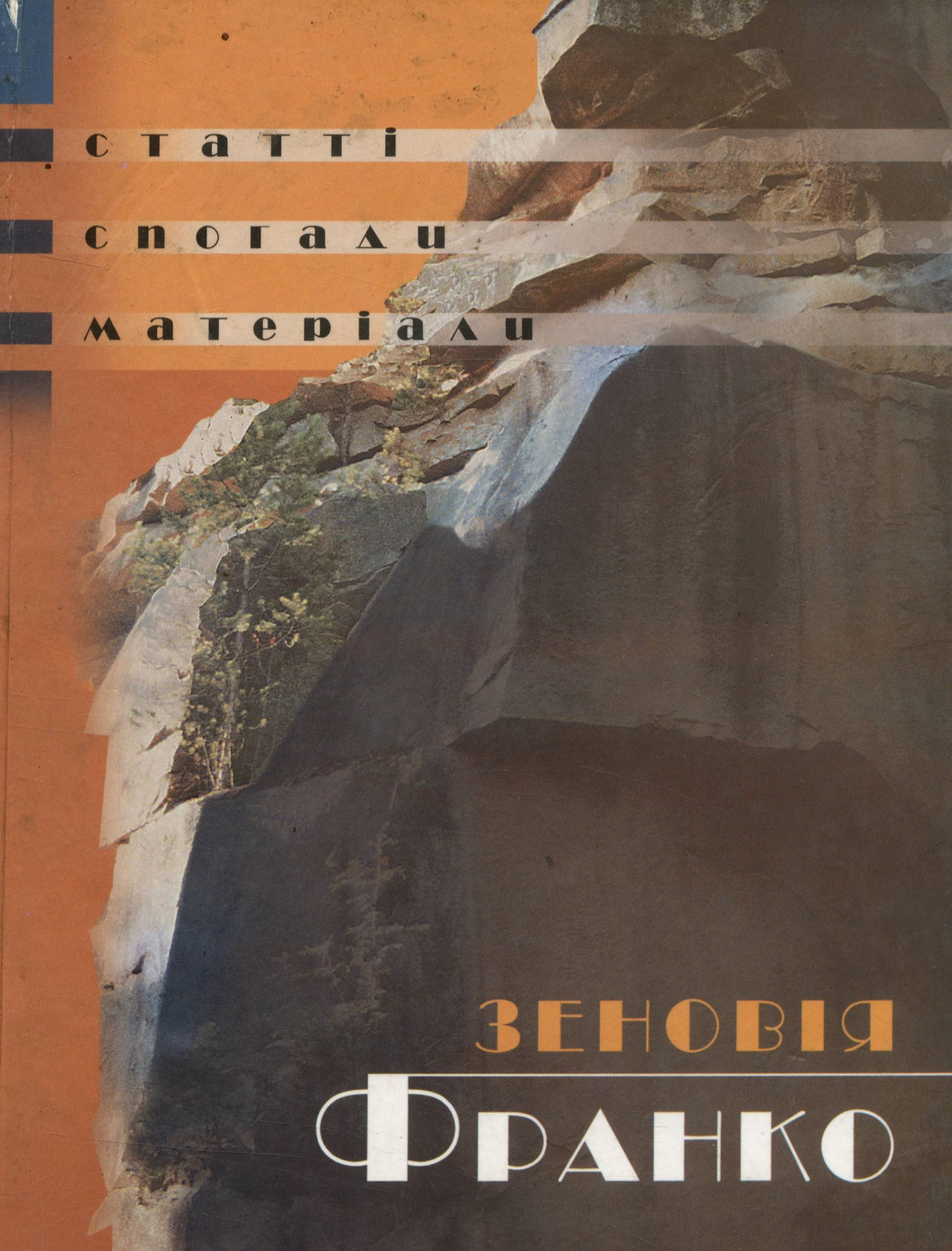

ЗЕНОВІЯ ФРАНКО

ПАМ'ЯТІ ЗЕНОВІЇ ФРАНКО

Національна Академія Наук України
Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Наукове товариство ім. Шевченка

ЗЕНОВІЯ ФРАНКО

(1925 – 1991)

статті
спогади
матеріали

Львів - 2003

УДК 80(032)(477)
ББК Ш1г (4Ук)д Франко Зеновія
Ф-835

Зеновія Франко (1925–1991): Статті. Спогади. Матеріали / Упоряд. і наук. ред. *М. А. Вальо;* Передм. *О. М. Романіва*; Відп. ред. *Л. І. Крушельницька*.— Львів, 2003.— 368 с.: іл.

Збірник присвячений пам'яті визначної української вченої і громадської діячки Зеновії Тарасівни Франко. У ньому зібрані автобіографічні матеріали, неопубліковані і маловідомі праці вченої з питань франкознавства, мовознавства, історії культури.

Подано також статті Л. Коць-Григорчук, У. Єдлінської, О. Кровицької, Д. Гринчишина про наукову діяльність З. Франко і спогади про неї П. Юрачківського, О. Франко, Л. Крушельницької, Д. Павличка, А.-Г. Горбач, С. Яреми, Л. Полюги, Р. Горака та ін. Додається список основних наукових праць З. Франко і блок ілюстрацій.

Для франкознавців, мовознавців, дослідників історії культури, студентів.

Художнє оформлення *С. Я. Бурак*

ISBN 966-02-2792-2

© Вальо М. А., 2003
© Романів О. М., 2003
© Львівська наукова бібліотека
ім. В. Стефаника НАН України, 2003

З ЙОГО ДУХА ПЕЧАТТЮ

(Дещо про Зеновію Франко та її час)

Коли я дізнався про ідею друзів Зеновії Франко (а серед них чимало близьких мені людей) скласти книгу про неї, її діяльність та творчість, а також ознайомившись з матеріалами цієї, вже майже довершеної, збірки (статті і спогади, оригінальні праці З. Франко, в тому числі майже передсмертні її життєві сповіді), я відразу пройнявся відчуттям національної значимости такої книги. Одночасно, не зважаючи на те, що моє знайомство з нею було недовготривалим на етапі відновлення НТШ, і то по-своєму дистанційним, виникло власне бажання висловитися на сторінках цієї книги, оцінюючи сказане іншими, в тому числі тими, хто відвернувся від неї, осмислюючи її сокровенні думки, як із уже друкованих праць, так і з тих рукописних, щойно підготовлених до друку матеріалів.

Поза усяким сумнівом, Зеня Франко особлива, знакова фігура нашої трагічної національної доби пізнього тоталітаризму, доби, яка хоча, здавалося б, уже відійшла в історію, проте своїми метастазами залишається серед нас живих і, навіть, мабуть тих ще ненароджених українців. Зеновія Франко, безперечно, була визначним науковцем, насамперед філологом, що вмів під ударами наукової долі змінювати свою вузьку спеціалізацію (українська лексика, гідроніми, діалектологія, франкознавство), створюючи при цьому довершені праці, яких набралося в неї на декілька, на жаль, не захищених, докторатів. Проте, як на мене, основна національна значимість її постаті пов'язана з тривалою громадянською та суспільною присутністю в Україні, її життєвим кредо та врешті мартирологом цієї шляхетної і, без сумніву, видатної українки нашого часу. І якщо хтось писатиме книгу про наших видатних жінок другої половини XX ст., то серед інших, найбільш інтелектуально заанґажованих для нації, він повинен назвати Зеновію Франко. Вона — особливий виразник національної свідомости, самопожертви та інтелектуальної відповідальности, носій тих особливих рис, в яких так адекватно відбився ґенетичний код її великого предка

— Івана Франка. Але, в силу історичних обставин нашого поневолення, її життя пройшло в протиборстві з системою, яка намагалася використати її особистість та родовід для десакралізації національних святинь України та для легітимізації тиранічної червоноросійської системи.

Життя у пастці

Її дитинство проходило в умовах скитальства та злигоднів, що були супутниками життя української інтелігенції (зокрема вчительства), в умовах дискримінаційного польського режиму. Соціальні негаразди того часу не оминули родину Тараса Франка, проте, мимо всього, галицька атмосфера того часу, патріотична родинна традиція та незгладимі враження від навчання в школі ім. Шашкевича у Львові заклали у Зені основи патріотичного світогляду та високого суспільного обов'язку. В 1939 р. родина переїжджає в Станиславів, де Зеновія навчається в середній школі, а далі в гімназії, яку закінчує в 1944 р. Це був, безумовно, важливий етап формування характеру серед тодішньої, сповненої національної відповідальности, молоді, час формування головних констант громадянської поведінки, які не могли бути підважені випробуваннями, що їх мала принести прийдешня тоталітарна доба.

Саме з цього часу родина Тараса Франка потрапляє в поле особливої уваги більшовицького режиму, що повернувся в Західну Україну (другого сина Франка — Петра „утилізувати" вже не судилося, з ним агонізуючий режим розквитався ще при відступі більшовиків із Західної України* у 1941 р.). Тараса Франка переводять у Львів директором музею Івана Франка, родину поселяють по сусідству з музеєм у престижному будинку Михайла Грушевського. Діти навчаються в університеті ім. Франка, в тому числі Зеня на філологічному факультеті. Після закінчення вона тут же вступає в аспірантуру. Не зважаючи на гнітючий клімат репресивного режиму, що у той час методично винищував свідоме західне українство, в домі Франків вирувало молодіжне життя. Він став по-своєму осередком ще не притлумленого

* *Романів О., Федущак І.* Західноукраїнська трагедія. 1941.— Львів: НТШ, 2002.— 430 с.

на той час національного бунтарства. Це, без сумніву, не могло залишатися поза увагою охоронців системи.

Саме тому, усвідомлюючи небезпеку для режиму, яку створювали релікти української духовної еліти, що залишилась у Львові, (а серед них були, зокрема, Іван Крип'якевич, Михайло Возняк, Тарас Франко та його родина), ідеологічні сатрапи, які прибули до Львова після провокаційного вбивства Я. Галана*, придумали свій план знешкодження та ідеологічного використання цих галицьких інтелігентів шляхом переселення їх до Києва. Це була, за окресленням професора І. О. Денисюка, своєрідна „Акція Дніпро", аналог горезвісної польської депортації „Акції Вісла". У цій новій акції Франковим нащадкам відводилася особлива роль. Вириваючи їх з коренями з природного рідного галицького середовища та створюючи на перший погляд привабливі умови життя і праці у зруйнованому війною Києві, їх передбачали використовувати у великій імперській політиці десакралізації національних святинь України. Їм приготували велику життєву пастку, в якій поведінку бранців недремно сторожували, і на яку впливали ідеологічні сатрапи з ЦК, мовних академічних інститутів спільно з цілою армією синьопогонних вартових з системи КГБ. Це було задумано як велику школу перевиховання та ідейного „дозрівання" представників великого роду, від позиції яких (після належної ідеологічної обробки та силового тиску і залякувань) система могла і хотіла отримати великі ідеологічні дивіденди.

Зеновія Франко на той час була уже особистістю зі сформованими національними переконаннями, яку не могли змінити нові реалії столиці та навіть ті упривілейовані обставини життя і побуту, що створили Франкам у цей складний, виповнений дивовижними соціальними негараздами час. Не зважаючи на певні привілеї та опіку „партії та уряду", уся родина, а Зеня особливо, болісно відчували цей задушливий клімат русифікації, який травмував не тільки дорослих членів родини, але навіть і дітей. Голубим небом Зені завжди була українська мова, що зазнавала тут особливої наруги навіть на побутовому рівні.

---

* Ідеологічну комісію ЦК для проведення цієї операції очолювали прибулі у Львів партійні оберкомісари Д. З. Мануїльський та секретар ЦК КП(У) з ідеології І. Д. Назаренко.

Чого, зокрема, варті репліки сусідів, які під час вуличних прогулянок Зениних дітей, чуючи їх українську мову, здивовано запитували: „Вы, наверное, поляки?“, „Зачем вы калечите детей?“. Великою мукою для Зені було спостерігати, як тут, на Сході, за її висловом „нагліє русифікація“, в той час як в Галичині, зокрема в міському середовищі Львова, вона „не могла наслухатися української мови“.

Проте система засмоктувала, вона з усіх сторін диктувала свої умови — насамперед на роботі в інституті мовознавства, який у той час за своїми прямими функціями, приготованими йому системою, був призначений для обґрунтування неповноцінности української мови та смертного вироку для неї в обіймах російської імперської стихії. Це дуже цікавий феномен тісного органічного альянсу в тогочасних гуманітарних інститутах запопадливих наукових, навіть дуже високопоставлених прислужників, (типу Білодіда та Жовтобрюха чи Шамоти) з професійними чекістами, які творили цю велику армію „українознавців в штатському“, що їх єдиним призначенням було прискорити похорони українства.

В такій ситуації заслуговує на увагу відповідь на наступне запитання: як так могло статися, що свідома сутности національних проблем і злочинних методів впливу на неї та на всю родину зі сторони церберів системи, правда, ще тоді молода і незагартована, Зеновія Франко проявила малодушність, препаруючи свою, запрограмовану згори, кандидатську дисертацію „Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, церквою і Ватіканом“, і далі, всупереч своїм поглядам, в окремих статтях віддавала дань апологетиці російських впливів на українську мову, літературу тощо?

Відповідь на це та інші питання про причини Зениного сервілізму треба шукати в об’єктивних реаліях політичної дійсности того часу і, зокрема, в обставинах буття родини Франків у Києві. Саме так це пояснює сама Зеня Франко в статті „Дещо про себе, на цей раз саму“. З іншого боку, погляньмо теж на тодішні обставини буття і догорання українства в обіймах імперії, на фоні понівеченого етносу та його носіїв як у Києві, так і в усій Україні. 50-ті, 60-ті й 70-ті роки були епохою утвердження і розвитку потужної злочинної імперської

системи. Остання через свою безальтернативність у свідомости „совєтських людей“ та байдужість до долі народів СРСР західного світу, зайнятого справами свого процвітання, мала, як здавалося, шанс довготривалого існування протягом декількох наступних поколінь. Дивлячись, зокрема, на понівечений етнічний ареал „Великої України“, перетворення України в цілому в ординарну російську губернію видавалося об'єктивно лише функцією часу. Це була епоха великої безнадії та національного розпачу, з якої не було видно жодного виходу*. І тому не дивно, що, опинившись в такій глибокій пастці системи, за таких умов політичної безнадії та соціальних обов'язків перед сім'єю, підштовхувана начальством, Зеновія Франко уподобилася своїм численним колегам на роботі та пішла на ідеологічне обслуговування режиму.

Система у значній мірі досягла того, чого хотіла: після її „розвінчувальної“ кандидатської дисертації, в якій мала доказати, що автор „Не пора, не пора...“ є чільним борцем проти „українського буржуазного націоналізму“, після її деяких тенденційно спрямованих статей та рецензій, вибитих в застінках КГБ покаяльних заяв і задекларованого відступництва від друзів-однодумців, у багатьох, для кого вона була зразком чи навіть галицьким прапором соборности, вдалося посіяти зневіру. Від неї відвернулося чимало друзів. Причини для цього були різні: одні, не афішуючи цього, хотіли зберегти своє алібі правовірности системі, припинивши контакти з опальною дисиденткою, тим більше усвідомлюючи, що вона, кожний її крок та контакти, перебувають в режимі постійного велелюдного „моніторингу“. Інші ж, знову, особливо з числа тих, хто перебував у своїй внутрішній атмосфері патріотичного романтизму, побачили у її заявах осквернення національного (тим більше Франкового) прапора, та болісний удар по їхніх патріотичних почуттях. Оцінка такої поведінки Зеновії Франко як

* У ці часи, і навіть значно пізніше, до половини 80-их років XX ст. мало хто, а практично ніхто зі світових політологів не передбачував якоїсь близької перспективи краху російського тоталітарного монстра — СРСР. Не випадково розвал радянської імперії на порозі 90-их кваліфікується теж як крах світової, особливо американської, совєтології, яку обслуговувала багатотисячна армія фахівців з диверсійних та спеціальних розвідувальних інститутів. Саме такі почуття були властиві більшості з нас, бранців імперії, які хоча внутрішньо глибоко переживали трагедію українства, проте яким лише залишалося „без надії таки сподіватися...“

прояву малодушности чи відступництва, без сумніву, має право на існування, чи хоча б на суспільну дискусію.

Але ж, звернімо увагу, що найголосніше, чи може найбільш відкрито засуджували Зеновію не ці заангажовані в рух інтелектуального опору особи, а обиватели, що знайшли свою нішу в ділянці нейтральних професій (інженерія, стислі науки), чи навіть поети (як, наприклад, І. Жиленко), позиція яких була суспільно-нейтральною, або маскувалася ширмою мистецького естетизму. На відміну від них, що усю цю драматичну епоху прожили в запіллі, їй доля присудила бути завжди і постійно на передовій лінії боротьби за українську сутність.

Це була довга, тривала і відкрита боротьба, в якій вона зазнавала не тільки поразок. Адже з її боку було чимало одчайдушних атак, що вносили сум'яття в стані армії русифікаторів. Її становище, обумовлене долею її родини та її самої, радикально відрізнялося від ситуації тих, хто усю цю епоху відсидів у споглядальній позі на безпечному запічку, а тоді, в час цього її трагічного етапу життя, чекав від неї одчайдушного героїзму та самопожертви, на яку, і то в силу специфічних обставин безальтернативности, спромоглися лише справді героїчні постаті — Світличний, Стус, Мороз, Чорновіл, Сверстюк, Лук'яненко та ще деякі нечисленні з плеяди найбільш безкомпромісних.

У той же час на такий суд не мають права ті, хто ніколи не виходив на фронтову лінію боротьби, відсиджуючись мовчки у запіллі упродовж цих довгих гнітючих десятиліть, що довершували цю драматичну півстолітню добу азійського тоталітаризму в Україні.

Іван Франко як засіб легітимізації режиму

Подібно до Шевченка, Іван Франко — його ім'я та його безцінна спадщина використовувалися більшовицькою системою як своєрідний інструментарій національного розкладу та легітимізації у національній свідомости червоноросійського режиму. З тою мабуть різницею, що у випадку Франка в арсенал засобів системи включалось не тільки його ім'я та перекручувана спадщина, але також активно використовувалися і нащадки, яким судилося залишитися на „визволеній" західноукраїнській землі.

Спекуляції навколо Франка та його роду в явному вигляді розпочалися ще в пріснопам'ятному 1939 р., коли нащадків Франка, що опинилися на підсовєтській території, почали використовувати для легітимізації в Західній Україні нової влади. Під час політичного фарсу, що мав назву Народних зборів Західної України, важко було підібрати більш вигідну кандидатуру як сина Івана Франка Петра, що мав від імени народу просити партію і товариша Сталіна про приєднання Західної України до Радянського Союзу. Така висока довіра була звичайним політичним фарсом, оскільки вже в 1941 р., втрачаючи контроль над Західною Україною і не передбачаючи можливого реваншу, система фізично знищує найвищих особистостей „народного волевиявлення західноукраїнського населення", народних депутатів Кирила Студинського та Петра Франка.

Винищуючи народ Івана Франка та цинічно оскверняючи франкові ідеї, „визволителі 1939 р." будуть перфідно використовувати як вищу національну цінність його, Франкове ім'я, називаючи усе підряд в Західній Україні й, зокрема, у Львові його іменем. Так постають у Львові вулиця Івана Франка, площа Івана Франка, парк Івана Франка, оперний театр ім. Івана Франка, університет ім. Івана Франка. Далі ця кампанія нових найменувань, яку аж ніяк не можна сприймати без змішаних почуттів, буде перенесена на міста (Івано-Франківськ, Івано-Франкове), нове щасливе життя символізуватимуть десятки і десятки колгоспів ім. Івана Франка. Чим не народна, діюча за заповітами Франка, влада, а насправді азіатсько-російська система девальвації національних святинь? Для досягнення максимальної моральної легітимності режиму препаруються міфи про марксистський світогляд Каменяра, про непримиренну боротьбу з „українським буржуазним націоналізмом" автора програмного гимну „Не пора", про його великий життєвий та науковий антагонізм з Михайлом Грушевським, іншими національними діячами, а також Науковим товариством ім. Шевченка.

Далі настає час для пропагандистської утилізації ще живих нащадків Івана Франка. Оскільки за нез'ясованих до тепер обставин ще в 1941 р. був „пущений у розхід" син Івана Франка Петро (в минулому організатор летунської ескадрильї УГА), тепер настає час для вико-

ристання в інтересах режиму другого сина Тараса та його дітей. Це стосувалося особливо Зені, що виділялася як яскрава особистість зі значними науковими аспіраціями. На цей раз експеримент „вірнопідданства режимові" має бути поставлений не в переповненому „націоналістами" Львові, а в столиці Радянської України Києві. Головна дієва особа експерименту — внучка Івана Франка Зеновія. Вона й буде останньою ланкою плану утилізації більшовицького бренду „Іван Франко — великий Каменяр епохи більшовизму".

Опричники та їх система

Справа родини Франків, зокрема самої Зені Франко, — це хрестоматійний приклад для окреслення засобів та методів більшовицьких спецслужб у боротьбі проти свідомого українства, неперевершених за своєю аморальністю та підступністю технологій використання і знищення своїх противників і, водночас, для утвердження рацій імперського режиму.

Після, здавалось би, успішної приватизації червоним режимом самого Івана Франка настав час використання для ідеологічної деморалізації свідомих українців його, Каменяревих, нащадків. Опинившись в лабетах режиму та усвідомлюючи (на прикладі легіону жертв системи) можливі наслідки непокори та вільнодумства, вони усі повинні були стати маріонетками режиму, призначеними для використання в широкій програмі совєтської пропаґанди.

Отже, настала черга на інших нащадків Франка, зокрема на сина Тараса і внучку Зеню. Версія про уявну загрозу життю Тараса Франка та його родині з боку націоналістів (подібно як з Ярославом Галаном) була звичайною кагебістською містифікацією: виникла потреба зруйнувати у Львові локальні центри громадянської національної консолідації, одним з яких було середовище навколо Франків у Львові. Опричникам здавалося, що, закинуті у чужі й так відмінні за умовами життя і світосприймання обставини, Франки загубляться у Києві (подібно як колись галичани в Харкові) і стануть послушними маріонетками режиму. І, безумовно, основний розрахунок випадав на енергійну, молоду і творчу особистість, якою була Зеня Франко. Схема соціальної

та професійної залежності останньої була майстерно розроблена обома крилами ідеологічно-репресивного апарату, одне з яких знаходилося в управлінні безпеки на вул. Короленка, друге — в гуманітарному блоці інститутів АН УРСР, зокрема, під орудою одіозного академіка Білодіда*. Під таким подвійним пресом була спрепарована заказна кандидатська дисертація, появилось ряд причинкових, переважно рецензійних, статей на тему буржуазного націоналізму.

Проте, незважаючи на щільну опіку, Зеновія вийшла з-під контролю ідеологічних сторожів подвійного стеження. Її інтерес до кволих пагонів українського культурологічного відродження й контакти практично з більшістю представників національно заанґажованої інтеліґенції спричинилися до того, що її справами та долею зайнялися безпосередньо опричники держбезпеки. Стратегією поведінки щодо неї займалися одночасно представники союзного і республіканського КГБ.

Історія поневірянь і шантажу Зені Франко — яскраве свідчення неперевершених за єзуїтською підступністю методів КГБ, які, не маючи можливості застосувати супроти Франків репресивної тюремної ізоляції, створили і використали цілий арсенал засобів для морального знищення опальної Зеновії Франко. В хід пішло все: підслух, візуальне стеження, використання провокаторів, дискредитація перед друзями, вимушування покаяльних і розвінчувальних заяв та навіть наклепи про крадіжку грошей тощо. Над її особою працювали цілі загони опричників, а архівна справа Зеновії Франко, якщо вона колись стане доступною суспільності, покаже у всій розлогості методи найрафінованішої у світі російської жандармської системи придушення загрозливого українського інакомислія. І все ж таки, з цього двобою з режимом Зеновія Франко вийшла переможцем.

Її боротьба

На фоні перших поразок, яких зазнала Зеня Франко у протистоянні з системою, та тієї негативної реклами, яку створювали їй перева-

* Тільки ознайомлення з рівнем студій в галузі українського мовознавства неперевершеного Юрія Шевельова дає можливість скласти належне уявлення про ідеологічно-кон'юнктурну ницість і антинауковість білодідівсько-жовтобрюхівських прислужників імперського режиму.

жно свої „патріоти", існує тенденція недобачати боротьби, яку вона з усією властивою їй шляхетністю проводила, загнана разом з родиною у цю перфідну пастку режиму.

В першу чергу, слід відзначити її особливу роль „збудника неспокою" в Інституті мовознавства, головним завданням якого у той час було мовне обґрунтування русифікації України. Саме тут своєю позицією та своїми науковими раціями Зеня створювала своєрідні землетруси в білодідівсько-жовтобрюхівському таборі перевертнів та фальсифікаторів. Такий ефект викликала, зокрема, її відкрита критика і протидія „концепції" злиття мов, чи тої ж сервілістичної схеми двох рідних мов, які мали допровадити до кінцевого тріумфу „великої і могутньої" й водночас „інтернаціоналістичної" російської мови. Вона вимагала дискусії навколо катастрофічного стану української мови, область вжитку якої у столиці обмежувалася головно сферою мистецького перформенсу, чи того ж формального функціонування в мовно-літературних інститутах як зникаючого релікту, якщо не мертвої, то умертвлюваної мови. Навіть її очевидні, але небезпечно прямолінійні розмірковування про русизми як іншомовні запозичення викликали переляк у мовних авторитетів та їх підручних в інституті. Така поведінка Зеновії Франко як науковця-мовознавця була чимось шокуючим і зовсім непередбачуваним для тих партійних програматорів, які, впроваджуючи її в київські наукові середовища, аж ніяк не чекали від неї такої відваги та принциповости.

Користаючи зі свого положення в Києві, яке їй та її родині „запрограмувала" система, а також з огляду на вражаючу комунікативність та часто навіть наївну відкритість, Зеновія Франко опинилася в епіцентрі українських вільнодумних середовищ і стала своєрідним каталізатором процесів усього вільнодумства та українського відродження в столиці. Варто прочитати, зокрема, її простору оповідь про рух шестидесятників, складену вже літом 1990 р.*, щоб усвідомити її місце в явищах руху національного опору. Цей рух бере свої початки в

* *Зеновія Франко.* Дещо про рух шестидесятників // Ратуша, 1991.— 14–15 серпня; 19–20 серпня.

процесах „відлиги“, що постала безпосередньо після смерти Сталіна, і набув потужного розвитку в літературних і мистецьких середовищах під назвою шестидесятництва. Зеновія Франко не тільки була в тісних контактах з більшістю національно заангажованих особистостей того часу, але й створювала своєрідну органічну зв'язку для розрізнених імпульсів цього наростаючого руху. Згадана стаття, в свою чергу, є також цінним джерелом пізнання тла основних подій, які, незважаючи на спади і поразки наступних десятиліть, забезпечили врешті-решт наш український похід до незалежности.

Зеня Франко була сміливою особистістю і часто без остороги виходила на контакти не тільки з представниками руху опору в Україні, але також із представниками діаспори, чим створювала багато клопотів та завдавала багато роботи „компетентним органам“. Їх „муравлиний труд“ засвідчують зокрема „Вибрані твори“, підготовлені для розправи над нею у вигляді 5-ти потужних томів оперативної інформації про її контакти, зібраної в різних неймовірних місцях, з використанням досконалої техніки стеження та підслуховування. І не випадково при фабрикації так званої справи Добуша фарс розвінчування агентури пов'язали з її особою. На всі ці зв'язки Зені накладалися теж контакти з Галичиною, що завжди здійснювалися в максимально можливому об'ємі. Не випадково її називали амбасадором Галичини в Києві. Її діаспорні контакти були широкими і відкритими, саме вони створювали у вільній пресі об'єктивну картину національного бродіння в різних творчих середовищах України, особливо в столиці.

Вона здійснювала чимало відчайдушних акцій та демаршів. Чого вартує, зокрема, її спільна з М. Брайчевським спроба зустрічі з першим секретарем ЦК КП(У) П. Ю. Шелестом для роз'яснювання рацій покривдженого українства. Вона, без сумніву, була чільною особистістю руху шестидесятників, без неї, її в'язальної ролі, цей рух мав би, очевидно, дещо інші, не такі виразні, обриси. І так, незважаючи на тимчасові спади та поразки у боротьбі з системою, Зеня Франко не зламалася і вийшла переможцем з цієї боротьби.

Світ інтелектуального пошуку та здобутків З. Франко

Науковий доробок Зеновії Франко однозначно засвідчує її видатні наукові здібності, поєднані з вродженою інтелігентністю, що забезпечувала спроможність швидко, безінерційно пристосовуватися до нових напрямків праці й пошуку, продиктованих обставинами її наукової і особистої долі під ковпаком „наукових" опікунів в інституті та ще більш запопадливих „охоронців" імперської безпеки, які все робили для того, щоб перешкодити її творчій праці.

А таких етапів ламання її наукової долі було чимало, починаючи з другої половини шестидесятих, коли почалася відкрита нагінка на неї, в період трьохлітнього вимушеного безробіття та десятирічної негласної заборони друкувати свої праці, або в час її тривалого приниження допоміжною лаборантською працею. За таких обставин їй багатократно доводилося міняти напрями досліджень: франкознавство, літературна мова українських письменників, ономастика, гідронімія, словник бойківських говорів тощо. Таке гвалтування наукової долі, без сумніву, не дало можливості їй розкритися у всій повноті можливостей, які у нормальних демократичних суспільствах мають вчені у свободі вибору наукової спрямованості, ще й до того вільні від „обов'язку" систематично відкуповуватися трафаретними псевдодослідженнями для пропагандистського обслуговування режиму. І, не зважаючи на такі перманентні обставини життя і долі, її наукові здобутки є дивовижно вагомими. Її талант як дослідника, вже на самому початку творчої кар'єри відразу, майже інтуїтивно, оцінив Леонід Булаховський, до якого вона потрапила в аспірантуру після переїзду до Києва.

В першу чергу Зеновія Франко зробила значний, по-своєму особливий, внесок у франкознавство. Їй належать ретельні мовознавчі студії літературних творів Івана Франка (лірика, проза, драматургія, навіть публіцистика). Вона досконально володіла репертуаром спадщини Івана Франка, представленому у п'ятидесятитомному виданні; одночасно саме вона виявила і опрацювала значну кількість творів Івана Франка поза цим виданням, підготовлених нею до видання у збірці „Мозаїка". Звичайно, серед них є ряд матеріалів, які не могли з'явитися в радянський час внаслідок догматичних і антинаціональних

обмежень системи. Гірко усвідомлювати, що, пов'язана з цим пошуком та дослідженнями, її франкознавча студія (підготовлена вже як третя незахищена докторська дисертація) не була опублікована і пропала в нетрях Інституту мовознавства у Києві.

Вроджений мовознавчий хист та аналітичні мовні зацікавлення Зеновії Франко дали своєрідний поштовх для великого циклу її праць, пов'язаних з дослідженнями мови цілої плеяди наших видатних українських письменників (Т. Шевченко, О. Кобилянська, Ю. Федькович, творці „Русалки Дністрової"). Цей цикл знайшов свої узагальнення у низці праць, присвячених розвиткові української літературної мови в Західній Україні у XIX ст., а також і далі, в дослідженнях української літературної мови у XX ст., включаючи непрості проблеми функціонування української мови за радянських обставин.

Третій, особливо вагомий цикл праць З. Франко пов'язаний з українським словникарством. Вона зробила значний внесок у створення „Словника гідронімів України", а також особливо причинилася до редагування „Словника бойківських говірок" М. Й. Онишкевича, який не зміг появитися при житті його укладача.

Мабуть, ніщо з написаного нею не розкриває так мотивацію її творчих стимулів, що супроводжували її усе життя, як публіцистика другої половини 80-их і двох перших років 90-их, коли з'явилися можливості для вільного слововиявлення. Як глибокий знавець проблем франкозавства вона зняла покрову фальші з радянських стереотипів образу Івана Франка, його взаємин з Михайлом Грушевським, створила сильвети Петра, Тараса і Ольги Франків. Їй належать важливі причинки до розуміння обставин формування, мотивацій та механізмів дій шестидесятництва. Врешті-решт вона також пояснила дуже багато з її особистого складного і тернистого, але по-своєму героїчного життя, яке не може залишити байдужим нікого, хто дорожить Україною та її долею.

Всеохопний аналіз наукової творчости Зеновії Франко — це ще справа майбутнього: є всі підстави думати, що поява цього збірника створить об'єктивні обставини для такого дослідження.

Франко і Грушевський — велети на п'єдесталі НТШ

В останні роки свого життя Зеновія Франко, будучи вже хворою, жадібно вдихала атмосферу національного ренесансу у всіх його проявах: Клуб творчої молоді, Рух, студентські голодування, Товариство української мови. Її також захопило відродження Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), до розвитку якого так серйозно приклався її славетний Дідо. Вона брала участь в першій (установчій) науковій сесії НТШ у березні 1990 р., в урочистостях, пов'язаних з відкриттям книгарні НТШ. Збираючи рештки сил вона приїхала в кінці серпня 1991 р. на ювілейну конференцію до 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського, де головувала на одній з секцій, також виголосила ґрунтовну доповідь* про взаємини Івана Франка та Михайла Грушевського. В цій доповіді, на підставі ретельного аналізу, насамперед рецензійних оцінок праць один одного та взаємного листування, вона робить висновок про надуману полярність обох вчених, яка приписується їм радянськими „дослідниками". Вона ретельно простежує фальсифікацію оцінок Михайла Грушевського зі сторони Івана Франка, зроблених в останніх томах Франкового 50-и томника, шляхом купюр текстів та фальшивих коментарів, складених переважно в контексті критики „буржуазно-націоналістичної історіографії М. Грушевського" В. Сарбеєм**. Зеновія Франко також переконливо показала безпідставність радянського міфу про особистісний та, особливо, ідеологічний антагонізм І. Франка та М. Грушевського, для створення якого, зокрема, використовувались суб'єктивні характеристики М. Грушевського, що належать доньці І. Франка Ганні Ключко. Хоча у взаєминах обох світочів були інколи тертя

---

* *Франко З. Т.* Михайло Грушевський та Іван Франко // Михайло Грушевський: Зб. наукових праць та матеріалів ювілейної конференції до 125-ліття від дня народження М. Грушевського.— Львів, 1994 р.— С. 291–295.

** На жаль, є всі підстави констатувати, що від 1991 р., коли писалася ця стаття З. Франко, дуже мало що змінилося в історичних концепціях Інституту історії НАН України, звідки походили лженаукові оцінки М. Грушевського В. Г. Сарбеєм. Свідченням тому можуть служити проведені вже у 2003 р. в цьому інституті „Сарбеєвські читання", на яких в центральному залі під великим портретом М. Грушевського розхвалювалися колишні, базовані на марксистському (читай імперському) підході, оцінки історичних процесів в Україні одіозного В. Г. Сарбея, якого хтось влучно назвав „Білодідом української історіографії".

особистого характеру, зумовлені складністю характерів, проте, в цілому, їх відносини були гармонійними, вони навіть обидва взаємним випромінюванням таланту суттєво збагачували один одного.

У зв'язку з темою НТШ, варто тут також прокоментувати дві необ'єктивні сентенції, чи навіть упередження, які останнім часом пущені в обіг і мусувалися у Львові навколо постатей Франка і Грушевського та діяльности НТШ. Сентенція перша виникла у зв'язку зі створенням у Львові Музею Михайла Грушевського в межах його родинної садиби, що за радянських часів була включена в комплекс музею Івана Франка. Були спроби ревниво розглядати значну увагу до проскрибованої раніше постаті Михайла Грушевського (подібно як і постаті Олександра Барвінського) як своєрідне приниження великого Каменяра, а саме — формування Музею Михайла Грушевського як дискримінацію Музею Івана Франка. Така точка зору безпідставна, оскільки музеєві І. Франка для компенсації втрачених за рахунок садиби М. Грушевського площ* виділено сусідній величавий за розмірами „генеральський" особняк, чим істотно навіть покращено виставкові, конференційні та експозиційні можливості музею. З іншого боку, існування поруч музеїв Франка і Грушевського на їх „історичних" ділянках створює унікальну музейну ситуацію, яка відтворює територіально і ландшафтно час, епоху і обставини життя обох велетнів українського духу.

Друге упередження, яке мусувалось в дискусіях та навіть в пресі в час відновлення НТШ та відзначень пам'яті Михайла Грушевського, зводилось до того, що НТШ і зокрема його голова Михайло Грушевський недооцінювали Івана Франка, використовували його підневільну працю. Це теж безпідставне твердження, яке має на меті приниження ролі Івана Франка в розбудові Товариства і відтворює по-суті більшовицьку версію про розлам у відносинах Франка з головою НТШ Грушевським, що вкладалося теж у радянську схему представлення НТШ як „реакційної", переважно націоналістичної інституції. Як показано в

* До речі, на цих площах в радянський час проводилося лише пропагандистське славословлення Івана Франка як марксиста, атеїста, борця з українським націоналізмом.

дослідженнях, що стосуються ролі І. Франка в НТШ*, останній після звільнення з газети „Kurjer Lwowski“ у 1897 р., за ініціативою Михайла Грушевського, отримав в Товаристві відносно добре оплачувану працю, у зв'язку з роботою у „Літературно-науковому вістнику“, а також розпочав системні наукові студії як голова Філологічної секції. Цей період його праці, аж до прогресування його хвороби у 1908 р. розглядається як етап безпрецедентної співдії „золотої трійці НТШ“ — Грушевського, Франка і Гнатюка. Ця тісна співпраця, на жаль, була значно ослаблена в кінці першого десятиріччя XX ст. через хворобу Івана Франка, а також через жорстке рішення М. Грушевського про перенесення в Київ редакції „Літературно-наукового вістника“. В той же час в Науковому товаристві ім. Шевченка Іван Франко, починаючи з кінця 1890-их, розглядався як лідер філологічної науки — неперевершений вчений і організатор філологічних студій.

Зеня Франко: проекція на наше сьогодення

Вона відійшла надто рано, не тільки у зв'язку з її ще відносно молодим віком, але й тому, що саме тепер відбулася та епоха, коли вона змогла би сказати усе, що нагромадилося, але не могло бути висказане упродовж життя під ковпаком більшовизму. З цієї точки зору це і є дилемою нашого покоління, яке повинно і мусить в режимі максимального прискорення зробити все, чи хоча би основне з того, що не вдавалося робити у молодому віці, в минулу епоху замовчувань і приниження. І те, що вона зробила на останньому етапі вже так загроженого смертельною хворобою життя (її біографічні сповіді, оцінки руху шестидесятництва, розробки, пов'язані з виданням проскрибованих творів І. Франка, спомини про Петра і Тараса Франків), це тільки частка того, чим напевне збагатила би науку і політичну есеїстику Зеновія Франко.

---

* *Олег Романів.* Іван Франко і НТШ // Київська старовина, 1999.— № 2.— С. 59–62; *Франко А.* Науково-організаційна діяльність І. Франка в Науковому товаристві ім. Шевченка // Українське літературознавство.— Львів, 1993 р.— Вип. 58.— С. 121–131.

Я переконаний, що через свою передчасну смерть Зеня Франко не відбулася у всій своїй повноті таланту та національної відповідальности як науковець і громадянин, як трибун нової правди нашого складного українського часу. Так і хочеться її уявити серед нас і збагатитися її баченням процесів нашого сьогодення, що так органічно, метастазно пов'язані з тим пеклом, в якому їй доводилося жити і боротися у минулому. Тож спробуймо умовно екстраполювати її життя у день сьогоднішній, більш як через 10 років після декларації про Українську незалежність і торкнутися тих старих та нових проблем нашого сьогодення, які напевно були би об'єктом її живої, під сучасну пору, нецензурованої реакції.

Вона би напевно залишилася проживати у Києві. І не тільки тому, що, упродовж довгих десятиліть підневільного життя в цьому золотоверхому граді, він став її рідним містом. А ще й, очевидно, тому, що саме тут сьогодні вершаться усі справи українські, ба й навіть присутність галичан у цьому місті більш велелюдна, хоча й, на жаль, не така результативна як колись, наприклад, — у теж буремних 1918–1919 рр., дія корпусу Січових Стрільців під орудою Євгена Коновальця. Проте душею вона й далі тяжіла би до найріднішого Львова і щиро вболівала би за його теперішню провінціалізацію, втрату ролі духовної столиці України, органічно пов'язаної з хворобою сучасної галицької нікчемности не тільки тут, у себе дома, але також і в столиці, і тим більше на нових поселеннях „четвертої хвилі" в діаспорі.

На підставі спостережень за еволюцією цієї нашої незалежности напевно головним об'єктом болісної уваги та протестної реакції Зені Франко була би нова „нагліюча русифікація" Сходу України та зокрема Києва, що опирається на ще потужніші від партійно-номенклатурних владно-олігархічні механізми. Останні сьогодні мають ще більш аморальне підґрунтя і свободу дій порівняно з пріснопам'ятною системою російського більшовизму. На фоні цього великого галицького нашестя на Київ, мабуть, сьогодні важко було би їй зберегти статус галицького амбасадора в столиці. Проте вона напевно мала би чимало претензій до

своїх краян, які тут у переважній масі стали на шлях владного чи бізнесового пристосуванства та навіть мовної безпринципности*.

Проходячи вулицями Києва, буваючи в його різних установах, вона напевно зауважила би і по-своєму реагувала б на дивовижну довговічність та навіть своєрідне перевтілення в національних героїв численних опричників системи, що в минулому приклалися теж до катувань над нею: чи то з числа функціонерів КГБ, які з винищувачів української окремішности перевтілилися в роль захисників української державности; чи то академічних функціонерів та номенклатурників, які свою ролю „українознавців в штатському" перемінили на ролю охоронців мови та національної ідеї. Її присутність сьогодні, мабуть, створила би певний дискомфорт для таких сучасних временщиків-фарисеїв, а численних обивателів її позиція остерігала би від наївного сприйняття нових „національних правд" та декларацій.

Є підстави припускати, що її зболені Україною нові літературні праці були би позбавлені цього новітнього маньєризму, який так рясно розцвів зокрема в жіночих студіях нашого часу на ґрунті гендерних збочень чи постмодернізму, в яких гіпертрофується і впроваджуються в ранг базових істин екзистенції, якісь сексуальні аномалії, принижуються об'єктивні мотиви і рушії творчости велетів українського письменства, зокрема Шевченка, Лесі Українки, Ольги Кобилянської. До її болів, пережитих в часи тоталітарних літературних та ідейних деформацій Івана Франка, мабуть додались би нові, пов'язані з новими вправами „позбавлених національної гравітації", але підгодовуваних зарубіжними грантами новоісториків, які намагаються гіпертрофувати свою маргінальність закамуфльованим під „нові дискурси" десакралізаційним словотворенням. В тому числі стосовно постаті Івана Франка**. І вона напевно знайшла би професійні аргументи для належних розвінчувальних відповідей.

---

* В одній із діаспорних газет нещодавно кореспондент в замітці під назвою „Чому Київ російськомовний?" пояснює відсутність мовних змін у столиці тим, що 200 тисяч галичан, які переселилися в столицю, проявляють тут властиве галичанам мовне пристосовництво та сервілізм.

** *Ярослав Грицак.* Ігри з кочергою: всерйоз і по-українськи // Критика, 2003.— Січень–лютий.

Її, особистість, вихована на традиційних цінностях, напевно вразила би відсутність у більшості наших сучасників риси так потрібної в час будівництва нової держави, а саме — безкорисного патріотизму, на місце якого прийшла епідемія владної корупції та хтивості, безпринципність у виборі місця і роду праці та проживання в будь-якій країні світу чим далі від батьківщини, її традиційної моралі та звичаїв. Нова епоха стала теж дієвим тестом на вірність прапорові та нації тих, хто, не вникаючи в обставини її моральних катувань в зашморгу системи, засуджував її відступництво, в той час як сьогодні аж ніяк власним прикладом бездіяльности та прикладом своїх дітей (що переважно шукають нового щастя поза Україною) не підтверджують свого права на осуд та патріотичне менторство.

„З Його духа печаттю"

Зеновія Франко, без сумніву, належала до найяскравіших і найбільш суспільно заанґажованих представників Франкового роду. Вона органічно увібрала в себе цю особливу суспільну інтелектуальну відповідальність, що була властива її великому предкові, несла в собі той особливий ґенетичний код національного обов'язку за екзистенцію народу, підставою якої є насамперед збереження і утвердження мови.

Осмислюючи ці численні — упродовж десятиліть, етапи розправи режиму над нею, не можна позбутися переконливого відчуття, що це була розправа з самим Іваном Франком, а конфлікт Зеновії Франко з опричниками російського тоталітаризму з усією очевидністю можна віртуально представити як ймовірний конфлікт з Іваном Франком, якби він жив у нашу епоху. Вони теж напевне намагались би використати його у своїй пропаганді, знищити як вищу національну цінність, що стояла би на заваді їх імперської політики поглинання України та її народу.

Зрештою, життєва трагедія Зеновії Франко — це тільки одна, правда, вже остання, ланка у ланцюгу брудних технологій системи в ідеологічному одурманюванні радянських людей з використанням особистості великого роду Івана Франка.

Зеня Франко, це усвідомлює кожний, хто спілкувався з нею, чи принагідно чи постійно, була своєрідним барометром чутливості до на-

ціональних небезпек українства, живим автентичним відбиттям єства ідей її великого предка Івана Франка. Вона воістину пройшла своє нелегке життя з Його духа печаттю. Система постійно старалась ґвалтувати її свідомість та, головне, препарувати її публічну поведінку в інтересах режиму. Це, безумовно, завдавало їй глибоких, часто незгладимих травм, заважало бути собою, понівечило її наукову кар'єру. Поза всяким сумнівом, за умов свободи творчости, її науковий та громадянський доробок був би незрівнянно більшим та системним. Проте, безумовно, вона виконала свою національну місію, яку їй призначила наша післяфранкова епоха: бути зразком громадянської відповідальности за українство та його долю. Хочеться вірити, що її життя, її болі і радощі творення, і тривоги за понівечену „нашість", дадуть рясні плоди в ділах наступних ґенерацій українців, які на її прикладі звірятимуть своє ставлення до найвищих цінностей екзистенції, серед яких, напевно, на першому місці — доля Батьківщини.

Сказати про Зеновію Франко так, як сказав хтось із авторів збірки, що пам'ять про неї збережеться серед тих, хто її знав — це сказати зовсім мало. Її ім'я належить новому українському рухові за незалежність і буде назавжди записане на таблицях змагань за відродження і утвердження українства.

Врешті-решт, для узагальненої образної характеристики Зеновії Франко, як на мене, добре могла би підійти оцінка, зроблена нею самою і опублікована вперше у цьому ж збірнику, стосовно одного із найближчих її приятелів Миколи Лукаша, який у найважчі хвилини її життя підтримував та вірив у неї: „Це була палаюча сонцем і випромінююча тепло людина, від сяйва якої меркли очі, але грілось серце і міцніла впевненість в тому, що коли українська земля здатна народжувати таких людей, … , то її діти здатні і відродити українську державність".

Олег РОМАНІВ

ВІД УПОРЯДНИКА

Ідея цього збірника визріла в колі друзів Зеновії Франко, які, добре знаючи її як людину, вчену й громадську діячку, безмежно віддану українській національній ідеї, не могли змиритися з тим, щоб у пам'ять наступних поколінь вона увійшла брутально скомпрометованою тоталітарним режимом без слова на захист її честі й мужності як одного з чільних представників руху шістдесятників, борця за незалежність України.

Наведемо лише один штрих її поведінки, пов'язаний з друком і поширенням головного трактату шістдесятництва — праці І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?", поданий її автором в інтерв'ю Ю. Зайцеву „Насправді було так..." (Львів, 2002, с. 15): „В листопаді 1965 було завершено перший варіант твору, в грудні — остаточний. Передрук праці, як і переклад російською, забезпечила Зіновія Франко. Вона ж, за проханням Дзюби, 4 січня 1966 р. занесла її разом з листом Дзюби на адресу першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького в експедицію ЦК. До Москви (в ЦК КПРС та О. Твардовському в редакцію журналу „Новый мир") трактат доставив молодий поет Григорій Тименко, який згодом (1968 р.) безслідно зник".

Немає сумніву, що лише за згаданий акт своєї поведінки Зеновія Франко також поплатилась би життям, як би не те, що вона була онукою Івана Франка, якій режим запланував зіграти іншу роль. А, по-суті, і до арешту весною 1972 року, і згодом — участю у завершальному етапі боротьби за незалежність, вона балансувала на грані між життям і смертю. Бо, крім сказаного, відважувалась на особистий візит (разом з М. Брайчевським) до першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста з протестом проти русифікаційної політики в Україні, на підписування багатьох заяв і листів на захист політв'язнів, на передачу за кордон твору В. Мороза „Репортаж із заповідника ім. Берії", на широку інформацію в приватному листуванні і розмовах про безправні арешти, про обставини жорстокого вбивства Алли Горської та про інші акти режимної політики, також — по відношенні до неї.

Про це засвідчують основні праці З. Франко останніх років її життя, маловідомі, хоч опубліковані, і невідомі, збережені в її архіві, які увійшли до першої частини даного видання. Найсокровенніші з них стосуються проблем життя Зеновії Тарасівни й інших представників Франкового роду, а також історії руху шістдесятників і франкознавчої проблематики. Вони систематизовані у трьох розділах: „В родинному колі", „З вірою у Відродження", „З Франком і для Франка".

Вже перша стаття першого розділу „Дещо про себе, на цей раз саму", нав'язуючи до праці Франка „Дещо про себе самого", не тільки самим заголовком, але й одвертістю сповідального змісту, показує, наскільки органічною для Зеновії Тарасівни була спадкоємність духовної традиції писань її великого Діда. З тією різницею, що наслідки нищення її як особистості й вченої в умовах тоталітаризму, а, отже, й протиборство її з ним, були набагато складнішими, бо приводили її до думки про самогубство. Про це вона згадує у статті. І у хвилинах розпачу звірялась близьким їй людям. Однак знайшла сили підвестись з упадку. Підвестись, щоб залишити власні свідчення про себе, про рідних, про рух опору, написати франкознавчі розвідки, які, крім неї, ніхто з її сучасників неспроможний був написати.

В іншій невеликій, на жаль, не тільки не завершеній, але, мабуть, лише розпочатій, статті „Трохи із своєї біографії" Зеновія Тарасівна, навпаки, залишила спогад про унікальний випадок людяності одного із „стражів" режиму, підісланого до родини Франків з метою стеження за нею, який, проте, всупереч своїм обов'язкам і призначенню, виявився справжнім їхнім приятелем. Попереджав Зеню про арешти, співчував її незавидній долі після покаянного листа.

Світлою сторінкою її життя було і до кінця її днів залишилось навчання у львівській українській початковій школі ім. М. Шашкевича під керівництвом визначного педагога, згодом відомої вченої, професора Лукії Гумецької. Тому, попри складні праці останнього періоду свого життя, знайшла час і на короткий спогад про цю школу, який публікується вперше.

Публікованою тут також вперше статтею „З життя й творчості Тараса Івановича Франка" Зеновія віддала данину шани й любові батькові, накресливши неповторний образ старшого Франкового сина з

відображенням його погідної, врівноваженої вдачі філософа, що налаштовувала його на тверезе, навіть гумористичне сприйняття дійсності за різних її обставин.

Два наступні матеріали про молодшого Франкового сина — Петра Івановича, знищеного кагебістами разом з групою визначних діячів української культури в 1941 р., вперше знімають завісу піввікової режимної заборони на висвітлення його життя й багатогранної діяльності як учасника визвольних змагань 1918–1920-х рр., зокрема — організатора і сотника летунського полку УГА, автора ряду публікацій і видань спортивного характеру, перспективного вченого-хіміка, творця і першого директора музею І. Франка у Львові, цікавого письменника.

В опублікованій в 1990 р. розвідці „За невідомих обставин" (інша назва — „Людина із забуття") — у центрі уваги Зеновії Тарасівни — громадська діяльність Петра Франка, зокрема зовсім невідомий і замовчуваний в минулому харківський період його життя 1931–1936 рр., коли йому довелось бути свідком голодомору і політичних розправ в Україні. Вже тоді його діяльність була об'єктом пильного стеження КГБ, що, крім іншого, було додатковою причиною його „ліквідації" в 1941 р. як свідка згаданих подій.

У другій розвідці „Петро Франко у вимірах часу" авторка зробила наголос на майже невідомій загалові літературній спадщині Петра Івановича. Роздуми над різними версіями і причинами знищення Петра Франка, очевидно, стали джерелом написання і публікації однієї з останніх її „сповідальних" статей, а саме „Невже трагізм запрограмований?". У ній і справді розкрито цілий ланцюг, на перший погляд, випадкових, та все ж, суспільно обумовлених подій в житті родини Франків — і, насамперед, довготривала і невиліковна хвороба самого І. Франка та його дружини Ольги, передчасна смерть найстаршого сина Андрія, викрадення з Відня в 1944 р., ув'язнення у Львові і катування кагебістами, а, в результаті, передчасна смерть Петра Ключка — чоловіка єдиної Франкової дочки Ганни, який у минулому був лікарем військового шпиталю при Директорії. Врешті — незавидна доля самої Зеновії Франко і, слід додати, — її молодшої сестри Люби, життя якої, за деякими винятками, обійдене у франкознавстві.

Чи не забагато трагедій як на один рід, до того ж — один з найвизначніших в історії України? Залишаючись риторичним, це питання відкриває простір для глибших студій політологічного, соціологічного й філософського характеру в галузі франкознавства, історії української культури загалом.

Опублікована у Львові в липні 1991 р. велика розвідка Зеновії Франко „Дещо про рух шестидесятників" стала рідкісним на той час свідченням його учасника про історію цього руху, почавши від перших його проявів, — до закриття київського Клубу творчої молоді, політичних розправ з його учасниками, зокрема, жорстокого вбивства одного з найактивніших діячів руху Алли Горської та інших подій цього ряду. Ця сумлінна й об'єктивна документальна праця була і залишається цінним джерелом для дослідження того унікального явища визвольних змагань української нації, яким був рух шістдесятників. Вперше опубліковані в збірнику два спогади Зеновії Тарасівни про Аллу Горську та Миколу Лукаша доповнюють згадану розвідку висвітленням неповторності характерів і діяльності цих світочів шістдесятництва, засвідчуючи водночас духовну й світоглядну єдність авторки з ними.

Розділ франкознавчих студій З. Франко відкривається її великою передмовою до складеного нею збірника „Мозаїка", для якого відібрала кілька десятків художніх творів і наукових праць І. Франка, що не увійшли до „академічного" 50-томного зібрання його творів. У цій унікальній праці вона блискуче проаналізувала не тільки самі (систематизовані за тематикою і проблематикою) твори письменника, але й ті причини, з огляду на які їх не включено до п'ятдесятитомника. Найбільшу їх групу склали заборонені режимом або фальсифіковані поетичні, наукові і публіцистичні твори Каменяра, присвячені Україні, наступну — „драстична" публіцистика з єврейського питання, третю — контроверсійні Франкові розвідки літературно-критичного характеру і четверту — праці, в яких Франко піддавав критиці філософські й економічні теорії Маркса-Енгельса і доводив плагіаторський характер Марксового „Маніфесту Комуністичної партії", джерелом якого була раніше публікована праця Консідерана. Справитись з аналізом такої кількості і такої складності Франкових творів і причин їх недопущення до републікації міг лише дослідник, досконало обізнаний з усім

корпусом творчості письменника і всеохопністю його наукового світогляду. І таким дослідником була саме Зеновія Франко. Свідченням цього, крім „Передмови" до „Мозаїки", є і наступні, раніше друковані її праці розділу: „Михайло Грушевський та Іван Франко" і „Євреї в житті і творчості І. Франка", а також вперше публікована — „А. Кримський та Іван Франко у взаємовідносинах". Ще одну розвідку Зеновії „Мова як засіб національної атрибуції літератури", хоч вона безпосередньо не висвітлює проблем Франкової творчості, подаємо тут на тій підставі, що у ній авторка спопуляризувала і розвинула Франкові концепції, що стосувалися даної проблеми. Завершується перша частина збірника бібліографічним списком основних наукових праць З. Франко 1950- початку 1990-х рр., який уклала Ольга Кровицька.

Друга частина видання складається з трьох розділів. Перший містить статті, присвячені науковій діяльності З.Франко. Серед них – огляд Лідії Коць-Григорчук усього творчого шляху вченої, зворушлива розвідка Уляни Єдлінської про взаємини З. Франко з професором Лукією Гумецькою, стаття Ольги Кровицької про внесок З. Франко в дослідження стратегічних питань історії української мови — її походження, етапів становлення її писемності та розвитку як літературної мови. Дмитро Гринчишин розглядає діяльність З. Франко — лексикографа.

У другому розділі зібрані спогади про З. Франко, систематизовані відповідно до хронології висвітлення в них етапів життя і праці вченої — від раннього дитинства до останніх днів її життя. Першим публікується спогад чоловіка З. Франко Павла Юрачківського. Наступними є спогади тіточної (двоюрідної) сестри Ольги Черпіти і „сестри в третіх" Оксани Франко. Далі — спогади друзів і знайомих: Лариси Крушельницької, Степана Яреми, Дмитра Павличка, Олександри Комаринець, Анни-Галі Горбач, Івана Чендея, Дмитра Гринчишина, Льва Полюги, Степана Стойка, Михайла Бачинського, Степана Стельмащука, Михайла Малаша, Романа Горака. В кінці другої частини подаються некрологи З. Франко і співчуття — листи й телеграми, надіслані її родині. Збірник завершується блоком ілюстрацій, що містить родинні та інші фотографії, на яких увічнено образ З. Франко.

Кілька слів про питання стилістики й правопису матеріалів збірника: упорядник не ставила своїм завданням втручатись у стиль і

правопис не тільки праць Зеновії Франко, але й інших авторів видання. Не зводила також до одного різних фонетичних варіантів імені З. Франко: Зеновія — Зеня, Зіновія — Зіна, Зиновія. Два перші з них відповідають двом — західно і східноукраїнській традиції вимови цього імені. Це вмотивовує Лідія Коць-Григорчук: „У Галичині поширена старогрецька, як уважають, вимова звуку η [ета] як [е] у цьому імені; у східній частині України та в літературній мові η, за візантійським зразком, здебільшого вимовляється як [і]". Отож обидва варіанти мають право на існування. В свою чергу, у знайденому Р. Гораком метричному свідоцтві З. Франко її ім'я записане як Зиновія. Тому написання імені З. Франко, а також стиль і правопис матеріалів збірника подаються в авторській редакції.

Висловлюю глибоку вдячність, насамперед, дирекції ЛНБ ім. В. Стефаника НАНУ за всебічну підтримку цього видання, чоловікові З. Франко Павлові Юрачківському за надання для збірника її неопублікованих матеріалів та іншу необхідну інформацію про неї. Щиро дякую всім авторам статей і спогадів про З. Франко за активну участь у створенні збірника, члену-кореспонденту Національної Академії наук України, голові Наукового товариства ім. Шевченка О. Романіву, за написання грунтовної передмови до нього. Велика вдячність також доктору філологічних наук Л. Коць-Григорчук та кандидатові філологічних наук У. Єдлінській, зав. відділу наукової бібліографії бібліотеки Л. Ільницькій, його науковим співробітникам — Н. Кошик, Т. Кульчицькій, С. Когут — за поради і допомогу в упорядкуванні матеріалів збірника; Л. Вараніцькій — за його комп'ютерне втілення; дітям Асі Франко Любі і Петрові Галущакам, Оксані Франко, і відділові фондів Літературно-меморіального музею І. Франка у Львові — за надання для друку цінних фотографій з родинних альбомів і музейних збірок; моєму чоловікові В. Панасюкові та родині — за моральну підтримку в час роботи над збірником.

ІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ЗЕНОВІЇ ФРАНКО

Дещо про себе, на цей раз, саму*

Важко сказати, коли все почалося, коли я від „обласканої" „правильної" комуністки (а в партію мене приймали за вказівкою секретаря ЦК КПУ з ідеології І. Д. Назаренка в 1954 р.) перейшла в розряд, спочатку, некерованих, а потім переслідуваних націоналісток. Принаймні до першої відлиги я перебувала у загоні тих, яких кидали на передній край боротьби з українським буржуазним націоналізмом, ідеологією, яка не мала чітких ні соціально-політичних, ні ідейно-світоглядних параметрів і під яку підводилось усе те, що було в конфронтації до „передової" Росії, в минулому і до „перемігшого в СРСР соціалізму" в сучасному. Мені відведена була тема „Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, церквою і Ватіканом".

Але вже в першу відлигу на зборах інституту мовознавства, де я працювала, під час обговорення завдань інституту в світлі настанов XX з'їзду партії я підняла питання, нехай ще досить недоладно, бо надто емоційно, про плачевний стан української мови на Україні. Потім обачні, але ще „всепрощаючі товариші" мене за нього трохи пожурили і списали на мою нерозважну молодість. Замість посерйознішати, я і далі почала впадати в „молодість". І тут пішло одне за одним. Мої „неправильні", „помилкові" виступи почастішали, я увійшла в гурт таких же, як я, „непевних осіб", а потім в контакт з І. Світличним, який насмілився розкритикувати статтю непідвладного критиці І. К. Білодіда, що було на той час актом громадянської мужності. А далі пішли різні листи й підписи під колективними листами, що ставали предметом осуду на партійних зборах. В 1963 р. з Болгарії я привезла ще

* Подається за публікацією в газеті „Франкова криниця".— 1990.— 21.XI.— 24.XI.— С. 2.

„Сучасність", про що в пориві вірнопідданських почуттів, а насправді озлоблений тим, що я посміла прилюдно покритикувати відстоювану ним тезу про злиття мов, повідомив у партбюро М. А. Жовтобрюх. Гребля прорвалась. Хлинуло все тамоване і проти мене, і в мене. А тут приїзд з Канади моєї тітки Ганни Франко-Ключко, потім приїзд багатьох туристів-українців з Канади і Сполучених Штатів, мої зустрічі й розмови з ними, відтак листування з ними ж. Вже цього було достатньо для підозріння, на той час цілком мотивованого, в антирадянській діяльності. Але, — без „corpus delicti" (речового доказу). А за таким саме тоді запопадливо полювали. Проте для виключення мене з партії наявних гріхів було досить. Правда, потрібні були хоч би якісь речові докази. Ну, за тим діло не стало. Зобов'язали партбюро інституту мовознавства знайти корпус провин наукового характеру. І такі надумані, до смішного примітивні, докази було знайдено. Одним з таких було те, що в розділі „Лексика" русизми я відвела в розряд „іншомовні запозичення", а естафетність українських фольклоризмів вивела з давньоруської мови. За звинувачення у тому, що „в наукові праці свідомо проводжу націоналістичні твердження, а це несумісне з Програмою і Статутом КПРС", я й була виключена з партії. Потім моя спроба передати за кордон „Репортаж із заповідника ім. Берії" В. Мороза вже від переслідування підвела мене під Кримінальний кодекс УРСР. Так із дисидента я перетворилася в кримінального злочинця.

Від арешту врятував мене секретар ЦК КПУ по ідеології Ф. Д. Овчаренко. Все обійшлося гострою проробкою мене в інституті, моїм листом у партбюро з визнанням провини й запевненням більше такого не повторювати. Але з цим актом „всепрощенства" не примирилось КДБ і підшукало чергову мою провину. Такою став мій лист до моєї ще гімназійної подруги в Канаду — Віри Кемпе. В листі своїй давній приятельці я скаржилася на брата (а на його „кар'єру" зроблено тоді ставку) і на братову, яка буквально тероризувала нас з чоловіком, при повному потуранні брата. Мій лист був зачитаний на партзборах інституту і, природно, там колективно засуджений. Після цього — не атестування мене на вченій раді і відчислення з інституту.

Три з половиною роки я була безробітна з негласною забороною друкуватись (вона тривала цілих десять літ).

Моє дисидентство тісно зв'язало мене з такими ж, як і я, переслідуваними моїми однодумцями. Ці три роки були для мене, як і для моїх друзів, роками написання праць і статей, які світу так і не побачили, роками розширення кола знайомств з українцями діяспори і їх працями, і, разом з тим, роками непримиренного з існуючим станом речей, а звідси й посильного протесту.

У кінці грудня 1971 року в день, коли я з сином мала їхати до Львова, мені потелефонував незнайомець, який назвав себе Добушем, передав мені вітання від моєї тітки і попросив зустрічі з ним. Він дав мені оті злощасні 30 карбованців як „допомогу від тітки" і попросив дати адреси таких же безробітних шістдесятників, що я і зробила. По квартирах я його не розводила (як це припускав С. Тельнюк і про що записав у своєму щоденнику), бо не мала змоги. З Добушем домовилася зустрітись у Львові. Я прийшла на призначене місце, але його не було. Він уже був затриманий, чого я навіть подумки допустити не могла. Далі, після мого повернення до Києва 12 січня — слідство, обшук. Дивовижною для мене була інформація в пресі про те, що органами безпеки затриманий емісар націоналістичного осередку, який приїхав нав'язати контакти з місцевими націоналістами, купити в них „антирадянську" інформацію. Тут же йшов перелік тих „місцевих". В цьому переліку не було мого прізвища (від якого власне, і проходив маршрут „емісара"), і натомість фігурувало прізвище Є. Сверстюка, з яким Добуш ніяк не міг зустрітись, бо той лежав хворий і його адреси ніхто Добушеві не дав би. Стало цілком очевидним, що Добуш зіграв роль ширми для давно задуманої акції — усунення національно свідомих інтелігентів як імовірної перешкоди тотальній русифікації, усунення під виглядом „агентів іноземної розвідки". Чи не знайомі звинувачення, що своїм шлейфом сягають сумнозвісного процесу СВУ і всіх наступних в 1930–40-х роках? На мій арешт, хоч слідство спершу велося по статті, за якою я звинувачувалася в шпіонажі (держава, на користь якої я працювала як шпигунка, не називалася), ордеру не одержано, хоч, як мені потім стало відомо, у верхах питання про мій арешт довго дебатувалось. Перевагу одержали ті, які запропонували використати моє прізвище з метою політичної гри. Мою заяву до

Верховної Ради УРСР, щоб мене притягнути до судової відповідальності, повернули мені назад. Після шеститижневого слідства, що проводилось „на стаціонарі", під час якого мені пред'явлено „агентурні" матеріали (підслухані і записані на плівку мої розмови з різними людьми, переважно іноземцями), що склали кілька томів. От на що йшли державні кошти. Покаянний лист, який за моїм підписом з'явився в газеті Радянська Україна за 1 березня 1972 р. (а згоду на „каяття", звичайно, не в такій формі, в якій воно з'явилось, я дала в ході слідства, почуваючи себе „винною" в одному: в спробі таємної передачі за кордон „Репортажу..." В. Мороза; все інше, що інкримінувалось мені, належало до сфери переконань, а не дій). Мій покаянний лист привів до бойкоту мене і „справа", і „зліва". І пішли „гуляти" про мене всілякі чутки, частково не спростовані й досі, а також легенди про мої „провини", які приписувались мені часто без знання фактів, але й усвідомлено, щоб очорнити мене.

Моє повернення на роботу в інститут було для мене гірким покаранням. Як я хотіла поміняти своє місце в інституті, де мене прийняли якщо не ворожо, то дуже насторожено, на місце в заповіднику імені Берії! І скільки разів думала покінчити з собою. Але лід, що був навколо мене, поволі танув. І це без моїх виправдовувань, без з'ясовування фактів. Саме життя з інформацією, яка різними каналами проходила від того, що трималось „під сімома замками", посприяла нейтралізації бойкоту, хоч окремі „тверді бойкотуючі" залишились „при своїй думці" і досі. Ну, що ж, хай, — якщо і в цьому їх моральне чи національне самоутвердження.

Звичайно, я свідома того, що йшла на компроміс з совістю не тільки тоді, коли з високого повеління писала роботи про боротьбу Франка з українським буржуазним націоналізмом, але і тоді, коли з нижчого веління писала рецензії на роботи про таку ж боротьбу з українським підпіллям, що велася в 40-х роках (це були рецензії, бо я сама ніколи не була автором робіт на таку тему). Проте цього вимагали умови не так життя, як виживання, і знову таки не так мене, бо свого життя я не цінувала, як моїх найближчих. Свідома я того, що моя спроба, яку я зробила весною 1988 р. повернутись в партію, була з

сьогоднішньої точки зору нерозважною, але тоді цілком мотивованою. Адже йшлося про визнання безпідставності і зумисної фабрикації пред'явлених мені тоді звинувачень. Але до цього не дійшло. Парторганізація інституту мовознавства повторила всі тодішні претензії до мене, додавши до них ще одну мою провину — публікацію в неформальному органі „Кафедра" мого листа, в якому я висловлювала своє обурення діями львівської мафії, яка для нанесення більш відчутного удару по львівських „екстремістах" у передачу львівського телебачення включила мій покаянний лист 16-річної давності. В партію мене не повернули, чим полегшили мої наступні дії — мій добровільний, звичайно, ефектно припіднесений парторганізації інституту, вихід з лав КПРС.

В інституті мене, людину вже пенсійного віку, толерували (до такої толеранції, очевидно, зобов'язували його певні „фірми") до завершення 130-річного ювілею І. Франка. Як тільки закінчились усі святкування, дирекції інституту, на її радість, розв'язали руки. І тут при моїй беззастережній згоді подати заяву в запропонований мені строк, не обійшлося без дошкульних шантажувань, на цей раз з боку вченого секретаря П. Ю. Гриценка. Він наполягав негайно подати заяву, бо інакше мене буде „провалено" на голосуванні. Я відповіла йому: це вже було. Придумайте щось інше, а заяву я подам в зазначений строк. І так інститут вдруге позбувся мене, правда, на цей раз мої роки, при відсутності докторського ступеня, який не дозволено було мені здобути, були беззастережним аргументом проти мене. І це для двох сторін врешті-решт вийшло на краще. Інститут позбувся найбільш „лівого" свого працівника, який не знати ще якого „коника" міг би викинути, а я позбавилась недремного ока для своїх статей і загалом для своєї праці.

м. Київ.

Трохи із своєї біографії*

З чотирьох міст мого проживання (а ними були — Львів з дворічним "відселенням" до Ряшева, Станиславів і Київ), Станиславів залишив в моїй пам'яті найяскравіші сліди. Мабуть тому, що з ним були пов'язані мої молодечі пориви і почуття, а також злигодні війни, глибокі переживання, загибель багатьох моїх однокласників. До Станиславова наша сім'я прибула взимку 1939 року. Правда, мій батько, Тарас Франко, прибув туди ще в червні 1939 р., відразу після того, як отримав "переведення" з Ряшева, куди його разом з іншими українськими педагогами відправлено на роботу ще в 1929 р., ясна річ, для того, щоб кількісно ослабити українство Львова.

В Станиславові батько за радянської влади працював вчителем російської мови і літератури, а за німецької окупації вчителем німецької мови в торговельній гімназії, а я була ученицею середньої школи, а потім гімназії, яку закінчила в лютому 1944 р. Із Станиславова до початку війни ми часто навідувались до Львова, відвідати "бабцю" Франкову і стрийка Петра, а він з дружиною приїздив до нас. Петро Іванович був тоді депутатом Верховної ради, деканом факультету хімії в торгово-економічному інституті, а основне, — організовував музей І. Франка. Власне для цього музею мій батько подарував свою бібліотеку і ряд родинних речей, дав усі листи І. Франка до нього і всі фотографії з родинного альбому, на яких був І. Франко. Пам'ятаю, що кожен приїзд наш до Львова, як і Петра Івановича до нас, супроводжувався різними роз'їздами, походами, відвідинами знайомих, спортивних ігор чи змагань і, звичайно, тривалими (допізна) розмовами. Коли 18 липня 1941 р. ми приїхали на похорон бабці, стурбована тітка — дружина Петра Івановича, повідомила нас, що "Петра насильно вивезли в евакуацію" і що дав про себе знати по телефону з Києва, правда, "якимсь не своїм голосом", що переривався і обірвався на середині речення. І це була остання вістка від нього. Далі слід його

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

пропав. Заяви, листи і клопотання в різні інстанції вже після війни не прояснили нічого. За останньою версією, яка виглядає на достовірну, бо отримана В. В. Яременком від Мирослави Свідзінської, правда, — аж в 1984 р., П. Франко був евакуйований в групі одинадцяти видатних українських діячів, серед яких були К. Студинський, А. Кримський, Л. Старицька-Черняхівська, співак Донець і батько Мирослави — поет Свідзінський, до с. Старого Салтова, що за Харковом, і там їх всіх тримали в клуні під конвоєм. Не будучи арештованими, вони мали контакт з сільською інтелігенцією. За два дні до зайняття німцями Харкова 18 жовтня їх всіх спалили в клуні, очевидно для того, щоб не віддавати в руки німців. Про це розповіли Мирославі очевидці їхнього знищення, мешканці цього села ще в 1946 році, але вона про це нікому не розповідала, боячись підвести тих, хто про це знав.

В час війни ні при відході, ні при поверненні радянських військ, Станіславів не був об'єктом ні особливих бомбардувань, ні обстрілів, але невидимими нитками був пов'язаний з рухом УПА. Хлопці (та й дівчата) мого класу, хоч тоді ще й не призовного віку, були тією чи іншою мірою ним заангажовані. Першою жертвою став мій однокласник П. Семеген. А далі пішли інші. Одних розстрілювали як закладників (В. Бортко), інші гинули в боях (О. Бондарчук).

Все це глибоко ранило мою душу і вкарбувалось в пам'ять кривавою раною. Тому й матура (закінчення гімназійного навчання в лютому 1944 року) була для нашого класу не святом радості, а скоріше ритуалом поминок.

Взимку 1945 р. наша сім'я повернулась до Львова. Батько став викладачем латинської мови у Львівському університеті, а я із заочного відділення української філології перейшла на стаціонарне навчання. В 1947 р. батька призначили директором музею І. Франка, а в 1949 р. звільнили з цієї роботи. Після вбивства Я. Галана почалася хвиля репресій проти студентської молоді і української інтелігенції. А в січні 1950 р., щоб замінити "батіг пряником", до Львова на зустріч з інтелігенцією приїжджають Д. З. Мануїльський і секретар ЦК КПУ по ідеології І. Д. Назаренко. Вони відвідують музей і з візитом приходять в наш дім. З уст Мануїльського злітає пропозиція переїхати нам до

Києва, що мої батьки зустріли глибокою мовчанкою. Мотивація єдина: нас треба ізолювати і оберегти від "бандерівців". Відразу після цього до нас прийшов полковник КГБ і сказав, що до тата прикріпляють охоронця, який буде ходити слідом за ним. Далі була моя поїздка до Києва на оглядини запропонованої нам квартири, а вона виявилась розкішною, навпроти оперного театру. Потім склали наші речі і меблі, і нас з квитками посадили на поїзд.

Спочатку в Києві ми почувались дуже одинокими. Мама не виходила з квартири і плакала. Але скоро нас оточили увагою співробітники двох інститутів — літератури, де став працювати тато, і мовознавства, куди я поступила в аспірантуру. А наш дім перетворився не лише в готель для львів'ян (а площа в 168 $м^2$ на це дозволяла), як, фактично, — в повпредство Галичини. Оглядини Володимирської гірки, а потім відвідини Шевченкової могили в Каневі змінили наші сльози гіркоти на сльози радості. Київ став нашим рідним містом, хоч своєю українською мовою ми і в транспорті, і в магазинах, скрізь викликали то здивування ("вы, наверно, поляки"), то обурення ("как можно калечить ребенка (мого сина) украинским языком"), то співчуття ("что это вас не научили разговаривать по-человечески").

Ще у Львові, коли батько був директором музею, до нього часто приходив для ідентифікації почерків В. Стефаника, Л. Мартовича такий А. Гутурович. Він представився йому працівником Ленінградського історичного музею. Одного разу батько запросив його до нас на обід, і з того часу він став частим нашим гостем і "своєю" людиною в нашому домі. Він був цікавим і справді інтелігентним розповідачем. Дивував нас своєю поінформованістю про міжнародні події і культурне життя на Україні. В Києві він виявився одним з перших наших гостей. Інколи ночував у нас, ходив з нами на першотравневу демонстрацію і навіть на Дніпро, але навіть у спеку на пляжі не скидав чесучевого піджака. І от в 1956 р. після XX з'їзду партії, о 12 год. ночі, він з'являється до нас і відразу ставить на стіл дві пляшки алкогольних напоїв, що зобов'язало мене забезпечити "термінову" закуску. Я заметушилась, а мій чоловік сів з ним на розмову. А потім, коли ми сіли за стіл, він задав нам питання: "Чи здогадувались ми, хто він?" Ну, я

йому: “Як же, — ви ж працівник музею...” Ні, каже він, я полковник КГБ, який по службі мав вас контролювати. Нас, працівників КГБ, Хрущов частково розпустив, і от я тепер влаштовуюсь на іншу роботу. До вас у мене ніколи не було жодних претензій, і ми залишимось з вами друзями і надалі”. Потім вже рідше навідувався до нас, але так і не забував до кінця свого життя (1973 р.). Він навіть за два місяці до чергового “відстрілу” української інтелігенції в січні 1972 р. попередив мене, що готуються арешти. При тому в такій фразі “як я їх не переконував, що цього робити не можна, але вони і слухати не хочуть...” А коли з’явився мій покаянний лист 1.III.1972 р., він потелефонував мені по телефону і сказав: “ну, і дурні, для чого вони це зробили, бідна, ви, Зеню” (звичайно, говорив він завжди по-російськи). Потім, коли мене притягнули до слідства в справі Добуша, я зрозуміла, що справа з іноземним “емісаром” готувалась довго (чекали тільки на відповідну кандидатуру для такої ролі). Приїзд такого “емісара” потрібен був для того, щоб скомпроментувати українське дисиденство зв’язками з розвідувальними центрами зарубіжжя (хоч, звичайно, такого не було, це вони добре усвідомлювали) і тим виправдати довготривалі строки ув’язнення притягнених до відповідальності людей.

Дорогий для мене спогад про школу*

Школа ім. Шашкевича, в якій я провчилась чотири роки, з 1934 по 1938 р., (два перші класи я закінчила в Ряшеві, що тепер йменується Жешувом) в моїй пам'яті зринає в якійсь майже містичній аурі світла, теплоти і затишку. Просторі і сонячні класні кімнати, коридори, спортзал, гардероб і буфет завжди були до блиску чистими. Таким же охайним, чисто підметеним було й подвір'я, що в теплі й погідні місяці року служило спортмайданом для руханки (фізкультури). В приміщенні школи учні ходили в капцях, акуратно одягненими, але не у шкільній формі, бо такої для початкових шкіл не було. Відпочинок на перерві проходив під контролем вчителів, які прогулювались вздовж коридорів, а діти спокійно парами, одні за одними гуляли по коридору. Це були тільки розминки ніг і язиків для гутірки, але без шуму і галасу. Зараз важко повірити, що існували колись школи без дитячих криків, без підвищеного голосу вчителя, без отієї культивованої тепер дитячої сваволі пересувань і дій. Тишина і спокій, і введений в рамки розумного відпочинку ритм панував на перервах, і в різних походах, і на різних святах, ранках, що проводились в школі. А в класі на уроках — повна дисципліна. Не пам'ятаю випадків її порушення. Звичайно, дисциплінованості учнів, як і заведеному порядку в школі, сприяла її незначна, в порівнянні з теперішніми школами, чисельність — всього біля 400 учнів, і те, що класи ділились на дівочі й хлоп'ячі. Приміщення школи знаходилось на тихій, замкненій, без наскрізного проїзду вулиці. Школярами були діти української інтелігенції, міщан і ремісників, і серед них не було "привілейованих", "любимчиків", не було якогось розшарування за соціальним чи маєтковим цензом. Перед вчителями всі були рівні. І це не було позою, не було виробленою тактикою поведінки, а було натуральною сутністю стосунків педагогів з дітьми. Чому ж так було? Тоді я й не задавала собі цього питання, але вже з відстані часу зрозуміла, що всіх нас об'єднувала не просто належність

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

до однієї нації, але намагання якнайбільше зробити для неї за тодішніх умов. Це була та, як співалося в пісні про містечко Белз, "mała mieścina, gdźie moja rodzina kochała mię"*.

Але гарні спогади про цю, оповиту мрійним серпанком школу, серпанком, що із збільшенням часової відстані стає все осяйнішим, пов'язані, звичайно, не з приміщенням, а з вчителями, починаючи від директора школи і класної керівниці — до вчителів співу і руханки. Всі вони, як я пізніше могла це зрозуміти, (бо тоді вчителі класифікувались в мене, як і в інших школярів, лише за ступенем вимогливості, тобто суворості) були інтелігентами високого рівня. Окремі з них, як, наприклад, Л. Л. Гумецька, в силу обставин, замість студентської аудиторії для своїх лекцій, слухачами мала учнів від 3-го до 6-го класів. Всі педагоги працювали самовіддано і з відчуттям свого високого покликання, а не просто обов'язку, передавали дітям свої знання, що виходили за рамки шкільної програми, усвідомлюючи, що від них залежатиме, з чим прийдуть у світ оті, тоді ще юні українці, яку зміну забезпечать вони собі, чи в серцях отієї юні буде ледь жевріти, чи палахкотітиме вогонь до національних і загальнолюдських святощів.

З тих часів найкраще пам'ятаю нашу класну керівницю панюпрофесор (як тоді ми звертались до неї) Гумецьку, вчительку української і польської літератури й мови, яка вчила нас також історії і ручної праці. В моєму уявленні вона була дуже вимоглива, але беззастережно справедлива. Її лекції всі ми слухали з затаєним подихом, хотілось запам'ятати все. Я їх і досі пам'ятаю в загальних рисах. Власне, оті початкові знання мови, літератури й історії я завдячую їй. Спливають і картини опитувань засвоєного матеріалу, які вона проводила не кожного уроку, а в певних інтервалах. Таке опитування давало їй можливість перевірити ступінь засвоєння і запам'ятовування історичних подій, осіб і дат. Оскільки учениць з доброю пам'яттю було небагато, то Лукія Лук'янівна ще раз повторювала увесь пройдений за цей інтервал часу матеріал, і після цього опитування вже йшло за балами.

---

* Зворушлива єврейська польськомовна пісенька „Miasteczko Bełz", створена напередодні війни і пов'язана з пророкуванням славного белзького рабина про винищення євреїв у скорому часі, була популярною в Галичині кінця 1930-х.

Прекрасним був і вчитель географії (здається, Горчинський), його уроки були винятково цікаві, неподібні один до одного, це була географія з екскурсами в астрономію, та історію відкрить. Дуже кваліфікованими були уроки ботаніки і зоології (природознавства), що їх вела пані М. Ф. Коцева, уроки математики, які вів директор школи (прізвища не пам'ятаю). А скільки радості приносили уроки співу (пані Коцевої) і руханки (прізвища вчительки не пам'ятаю), репетиції хору та декламаторів на ранки Шевченка, Франка, на свято матері, на ранки, присвячені ювілейним датам письменників чи окремих історичних подій, на державні свята.

Запам'ятались мені і екстраординарна подія: відвідини школи міністром освіти Польської Річпосполитої. Зустрічали його хлібом і сіллю на вишитому рушнику, йому вручено квіти і учениця нашого класу Богуся Жабко-Потапович виголосила текст привітання. Потім в його честь був даний концерт, а розмови з ним відбувались в кабінеті директора. Це був єдиний візит урядової особи в українську (правда, державну, а не приватну) школу, що мав виразну політичну мотивацію. Але для нас, учнів школи, це був пам'ятний день.

Школа носила ім'я Маркіяна Шашкевича. Цей патронат зобов'язував кожного року відзначати день його пам'яті, з покладенням квітів на його могилу, з концертом у школі, з вивчанням його віршів, його біографії, історії надрукування "Русалки Дністрової". Школа дала мені не лише знання історії "Руської трійці", а разом з тим і української літератури, але прищепила і любов до мови й літератури й визначила вибір моєї професії, запрограмувавши мою наукову творчість на тій ділянці. Тому пам'ять про цю школу для мене особливо дорога і до щему зворушлива.

Життя і праця Тараса Івановича Франка*

Тарас Іванович Франко — другий син в сім'ї Івана Франка. Народився він 9 березня 1889 року, в день 75-х роковин з дня народження Тараса Шевченка. За бажанням батька названий Тарасом. За бажанням матері записаний православним.

Мати Ольга Федорівна Хоружинська за національністю росіянка, походила з колись обрусілого українського роду. Народилась вона 1864 року в дворянській сім'ї в с. Борки на Харківщині (тепер Сумська обл.). Після смерті батьків опікунство над неповнолітніми Хоружинськими — Ольгою і молодшою сестрою Олександрою — здійснював дядько по матері. Брат став офіцером в російській армії і брав участь у турецько-російській війні на Балканах. В одному з боїв він був важко поранений і потрапив у госпіталь. Почалась гангрена, і потрібна була ампутація обох ніг. Від операції він відмовився і чекав смерті. Саме в той час госпіталь відвідала імператриця, якій доповіли про героїзм офіцера Хоружинського. Вона забажала поговорити з ним. У розмові запитала, чим може віддячити йому за його подвиг. Він сказав, що в нього є дві молодші сестри Ольга і Олександра, і він хотів би, щоб вони отримали належну освіту. Його прохання було виконане. Сестри на кошти цариці були влаштовані на навчання в інституті благородних дівиць, а по його закінченні — на жіночі курси при університеті, одержавши, таким чином, найвищу на той час освіту як для жінок. Коли Ольга виходила заміж за Франка, а посватав їх родич Хоружинських, чоловік сестри Олександри, викладач колегії Галагана Є. К. Тригубов, з яким Франко познайомився під час свого першого перебування в Києві, літом 1885 року, у придане від батьків, згідно з їх заповітом, і від дядька вона одержала 20.000 карбованців асигнаціями. Ті гроші вона потім вклала у видання Франкового журналу "Житє і слово", на публікацію його різних наукових праць, на потреби сім'ї і, нарешті, у будівництво вілли на Понінського, 4. Незважаючи на своє, в даному випадку цілком природне, зумовлене походженням, вихованням і благодійністю царської сім'ї, царефільство, Ольга Федорівна повністю

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

підкорилась поглядам свого чоловіка, прийняла його мову, ввійшла в коло його інтересів і допомагала йому і в підготовці та комплектуванні матеріалів до журналу, і в оформленні його фольклористично-етнографічних студій, і в перекладах іншомовних праць. За її безпосередньою участю здійснювалась кольпортація напівлегальної і навіть нелегальної антимонархічної літератури з Росії. Вся ця її допомога послабла, а потім зовсім припинилась тільки тоді, коли в неї проявились перші ознаки нервового захворювання.

Дитинство Тараса, як і інших дітей сім'ї Франків — Андрія, Петра і Ганни, проходило фактично в колі сім'ї і родини батька.

Тарасові, як це мені відомо з його власних розповідей, з дошкільного періоду запам'ятались виїзди на літо цілої їх сім'ї в підгірські села і зокрема в рідне село батька — Нагуєвичі. З перебування в Нагуєвичах гостро врізалась в пам'ять одна картина: тато на руках вносить до хати закривавленого Андрія. Його каменем по голові вдарив, пробивши череп, сільський хлопець — син крамаря. Андрій знепритомнів, облився кров'ю. Далі нашвидкоруч організована примітивна медична допомога, постільний режим, і наслідок удару — епілепсія на все життя. У школу Андрій пішов з запізненням, аж у 9 років разом з Тарасом, який мав виконувати і роль няньки на випадок припадку хвороби. Вчились вони разом, навіть сиділи поряд на одній парті. Андрій вчився непогано, хоч, звичайно, в успішності набагато поступався молодшому братові.

Вже в гімназії визначились наукові інтереси Андрія і Тараса. Це була філологія і, зокрема, класична. Хлоп'ячі зацікавлення, а також хвороба Андрія, привели обох хлопців у гімнастичний зал спортивного товариства "Сокіл". Далі систематичні заняття в кількох секціях і професіоналізація в таких видах спорту, як гімнастика, теніс, плавання, потім веслування, класична боротьба і легка атлетика. Практичне оволодіння тими видами спорту привело пізніше і до теоретичних їх викладів. Звідси статті і навіть підручники Тараса Франка з гімнастики ("Руханки"), звідси і його другий фах — фізкультура.

Сім'я Франків до того, як вселилась у власну хату в 1902 році, жила на різних квартирах. Чомусь найбільше запам'яталась моєму татові трикімнатна квартира на вул. Крижовій, 12. Згадував у ній "дитячу" кімнату з великим прямокутним столом, з лампою під абажуром на

ньому. За тим столом діти — школярі, а потім гімназисти, готували уроки. У сусідній кімнаті за письмовим столом, який завжди був завалений книжками, журналами і газетами, працював батько. У третій кімнаті, де спала мама, зупинялись приїжджі з села і гості, а останніх завжди було повно. Із них в пам'яті залишився тільки візит Лесі Українки (1894, 1901).

До цікавих і таких, які запам'ятались моїм батьком, епізодів його гімназійного життя, епізодів, які часто переповідались зі сміхом (трагічних чи просто сумних подій мій тато згадувати не любив), належали епізоди, зв'язані з досить гумористичною фігурою "професорського" складу гімназії — І. Верхратським. Цей відомий дослідник ботаніки і діалектології був колись вчителем Івана Франка, а потім його дітей. На старості років він був трохи глухуватим і позбавленим пам'яті до облич та прізвищ і в той же час неймовірно скрупульозним та педантичним. Будучи сам сином священика, він якось набожно ставився до таких же дітей священиків. Опитування учнів проводив у суворому алфавітному порядку, при тому опитуваного завжди викликав до свого стола. Слабості "професора" Верхратського добре знали всі учні гімназії і, зрозуміло, використовували в своїх цілях. Ніхто особливо не заучував уроків і готувався тільки тоді, коли підходила його черга відповідати. Оскільки при опитуванні могли бути запитання і з попередніх уроків, то щоб надто багато не виучувати опитуваному, клас для всіх готував "екстрену" допомогу. На передні парти сідали "штатні підповідачі" з розкритими підручниками і зошитами, вмить знаходили потрібну відповідь і напівголосно підказували її опитуваному. Інколи траплялись "накладки": опитуваний чогось не дочув і перекрутив. Йому загрожувала "двійка". У таких випадках весь клас, виручаючи товариша, дружно кричав: "Це ж син священика". Як правило, це допомагало. Одного разу у становище учня, якому загрожувала "двійка", потрапив Андрій. Клас поспішив на виручку і одностайно загорлав: "Це син священика". Але Верхратський відразу збагнув обман і накинувся на клас зі словами: "Мовчіть, я добре знав його батька Івана Франка".

З тим же Верхратським була і друга історія. Однокласник мого тата Юлій Гошка, знаючи, що його черга відповідати на уроці, попередив клас, що почувається погано, відповідати не зможе і попросив не

видавати його присутності на уроці. Коли вчитель викликав його, всі мовчали. Верхратський тоді знайшов у журналі місце парти, за якою мав сидіти Гошка, підійшов туди і запитав самого Гошку і його сусідів, хто є Гошка. Одержавши від усіх відмовну відповідь, записав у журналі, що "Ю. Гошка відсутній на уроці ботаніки" (такий запис тягнув за собою організаційні висновки). При перевірці достовірності того запису класний керівник від усіх учнів отримав свідчення про те, що Ю. Гошка нікуди не відлучався і на уроці був і що запис Верхратського викликаний тільки незнанням ним учнів. Гошка був урятований.

Згадував мій тато і такий епізод з того ж часу. Одного вечора діти, як завжди, за столом готували уроки. У їх кімнату ввійшов батько і, обдумуючи якусь статтю чи вірш, став у задумі розміреним кроком туди й назад розходжувати по кімнаті. Спочатку діти мовчки мирились з тим, а потім Петро, не витримавши, промимрив: "Ну й заходився тато ходити, здалась би Сибір неісходима". Батько почув це, розсміявся і вийшов.

У пам'яті малого Тараса залишились і ті, по-дитячому фрагментарні, часто відновлювані в уяві нагадуваннями про них мами картини гоніння на Франка: той манекен з подобою Франка, який на реквізитній шибениці був підвішений перед вікнами їх мешкання, той постріл з-за рогу вулиці у Франка в момент, коли він вмощувався біля дітей на драбинястому возі, яким мав відправитись на літній відпочинок на село, ті написи на парканах "precz z Frankiem", хвороба матері, у якої в результаті нервових потрясінь з'явились симптоми маніакальної боязні людей і врешті захворювання батька — тимчасова втрата зору.

Радісними зате були спогади про святкування 25-річчя літературної діяльності І. Франка. Запам'ятались гості, що прибули на ювілей, квіти і вінки, якими засипали ювіляра, той настрій шанобливості та сердечності, яким пройняте було це святкування, і особливо та, неспівмірна дійсним заслугам, істинна скромність і введена в рамки звичайності та буденності самооцінка ювіляром своїх заслуг. А вінок з лаврового листя, що ним нагородили ювіляра студенти університету, здався Франкові надміру олімпійським, тому і дістав утилітарне застосування. На моє запитання, куди дівся цей вінок, мій тато відповів: "А мама весь лавровий лист використала для борщу".

Завжди з усмішкою розповідав мій тато, як їх мама пошила їм, хлопцям, гімназійну форму з непомірно високими стоячими комірцями, як для "довготривалості" пришила до курток надміру довгі і цупкі вішаки, які потім стирчали з-під комірця і які ніяк не можна було приховати, як нашивала яскравоколірні латки на порваних ліктях чи кишенях, проти яких не можна було протестувати і з якими доводилось ходити, наражаючись на насмішки однокласників.

У 1907 році Тарас Іванович з відзнакою закінчив гімназію. На матуральному свідоцтві найвищі оцінки з класичних мов супроводжувались ще й додатковою позабальною характеристикою "з великим замилуванням вивчав ті предмети". Як державний стипендіат Тарас Іванович був посланий на навчання у Віденський університет по спеціальності класична філологія. У Відні він пробув всього один рік. Повернутись до Львова примусила хвороба батька. У 1909 році йому довелося терміново виїздити до Італії в курортну місцевість Ліпік, де в санаторії лікувався І. Франко, з тим, щоб негайно забрати недужого батька, депресивний стан якого викликав серйозні побоювання.

Дальше навчання Тарас Іванович продовжував у Львівському університеті, який закінчив у 1913. Вчився у ньому разом з братом Андрієм, який водночас виконував функції секретаря батька, паралізованого на праву руку, і під його диктування записував "Нарис історії української літератури", який вийшов друком у 1910 році, та інші праці.

До завершення своїх студій Андрій не дожив. Смерть прийшла цілком несподівано, майже напередодні одержання диплома. Після чергового заняття з гімнастики, 16 квітня, Андрій повернувся додому і, поскаржившись на біль голови, ліг спати. А ранком застали його в постелі мертвим. Раптова смерть сина надзвичайним болем пройняла серце матері, її психіка не витримала, і розум потьмарився. Хвора стала нестерпною для оточуючих, і її в грудні 1914 року довелося відправити в божевільню на Кульпарків. Ще перед тим Іван Франко дочку Ганну відправив до Києва до тітки Олександри, у якої вона пробула до закінчення війни.

Після закінчення університету Тарас Іванович влаштувався на свою першу роботу вчителя класичних мов і літератур в гімназії у Станіславові. На той час припадають перші його спроби в галузі перекладу

творів грецьких і римських поетів, які вийшли окремою книжечкою "З чужої левади", і оригінальних поетичних творів: "Старе вино в новім місі", "На крилах гумору" (1913) та "Збиточний Амор", яка вийшла аж тільки в 1918 році, переклад комедії Арістофана "Хмари" (надрукована в 1918 р.), праці з гімнастики ("Руханки"). У цьому ж році було розпочате написання праць "Нарису історії грецької літератури" і "Нарису історії римської літератури", які були завершені аж після Першої світової війни. Друком вийшла з них у 1921 році тільки друга праця.

З настанням війни Тараса Івановича як людину з вищою освітою забирають офіцером в австрійську армію і посилають на італійський фронт. У першу свою відпустку, у грудні 1915 року, він приїхав до Львова і тут, у військовому шпиталі, відвідав важко хворого батька. Розмова, незважаючи на намір сина підтримати в тата надію на видужання і викликати бадьорий настрій (для того розмову намагався вести у жартівливому тоні), все-таки вийшла сумною, з відчуттям наближення смерті. З неї запам'ятались синові тільки оптимістичні передбачення щодо долі українського народу і щодо долі власних дітей (і ширше, долі наступних поколінь), які за словами Франка, в спадщину від нього одержать таке велике духовне багатство, що його вистачить і для онуків і для правнуків. Це була остання зустріч з батьком. У червні 1916 року з тижневим запізненням на італійський фронт прибула німецька газета, в якій крупним шрифтом повідомлялось про смерть великого українського письменника Івана Франка. Синові так і не довелося в останню путь провести свого великого батька. З його смертю закінчився той період у житті Тараса Івановича, який, усвідомлював він те, чи не усвідомлював, проходив під дією того невидимого, але відчутного випромінювання гігантського духу батька і в атмосфері його інтересів, яким, здавалось, нема границь. І навіть будні з їх дрібними клопотами і що більше тривала невиліковна хвороба, у призмі якої маліє велика людина, переносячись із світу безсмертних поривів духа у світ короткочасних потреб тіла, не змогли приглушити відчуття його величі і того синівського пієтету до батька, який і залишився на все життя.

В останній рік війни, в лютому 1918 року Тараса Івановича перекидають на східний фронт, де він потрапляє в полон до російської армії. Як полонений він працює на ремонті залізничної колії у Москві,

а влітку того ж року після закінчення війни переїздить у Харків, де відразу включається у культурне життя Радянської України. У Харкові він працює журналістом і перекладачем у виїзних тодішніх редакціях і періодичних органах, де друкує свої вірші, переспіви, статті, рецензії, в тому числі на "Червону зиму" В. Сосюри, і працівником Державного видавництва, для якого здійснює переклади з творів К. Маркса. Певний час він читає лекції з німецької мови та літератури для літпрацівників, а потім на курсах українських червоних старшин. З Харкова у справах Державного видавництва виїздить у відрядження до Одеси.

У середині 1922 року на прохання і за клопотанням матері, яка, трохи одужавши, виходить з лікарні, він, переборовши рогатки явних і уявних кордонів, тобто різних формальних перешкод з боку польських властей, повертається у Львів. І відразу одружується зі своєю нареченою Катериною Іванівною Фалькевич, осиротілою дочкою бобрецького службовця, з якою познайомився в січні 1918 року на офіцерському балу під час постою в м. Бібрка саме перед від'їздом на російський фронт і з якою всі наступні чотири роки вів листування. Дружину привозить у Львів і поселяється з нею у родинній віллі на Понінського, де живе вже з дружиною брат Петро. З 1922 по 1929 рік він працює вчителем грецької і латинської мови у львівській ("академічній") українській гімназії, а в 1929 році його переводять у м. Ряшів (Жешув), де він влаштовується вчителем фізкультури в одній із польських гімназій (у Ряшеві українських шкіл не було, хоч українського населення в місті було принаймні 5 %, а села кругом були суцільно українські).

Сім'я його зростає. Перша дочка помирає відразу після народження, а далі троє дітей — найстарша Зеновія 1925 року народження, друга Дарія з 1926 року і син Роланд з 1932 року.

З 1929 року Тарас Іванович працює в Ряшеві і регулярно кожні два тижні приїздить до сім'ї, яку залишає у Львові, поки в 1932 році не перевозить її до Ряшева. У Ряшеві одну кімнату своєї квартири відводить для читальні української громади. У ній регулярно проводяться літературні вечори, зокрема в дні Шевченка і Франка, готуються і ставляться українські п'єси і водевілі, працює читальний куток, який тато постачає українськими періодичними і неперіодичними виданнями.

Відсутність українських шкіл примушує батька через два роки перевезти сім'ю знову у Львів, а самому чекати позитивного розв'язання свого клопотання про переведення до Львова чи іншого міста Східної Галичини. Тим часом задоволення клопотання затягується. У 1935 році Тарас Іванович готує магістерську дисертацію "Лис Микита. Аналіз поеми І. Франка" у плані порівняння її з "Рейнеке Фукс" Й. В. Гете та з іншими, зокрема польськими, обробками цієї теми, яка, однак, не захищалась, хоч і вийшла в 1936 році у видавництві НТШ окремою книжкою.

Ухвала Міністерства освіти Польщі про переведення Тараса Івановича до Станиславова приходить у липні 1939 року, тобто напередодні Другої світової війни. З цим призначенням тато відразу їде в Станиславів, наймає там квартиру і підготовляє переїзд сім'ї. Події вересня–листопада того року відтягають переїзд сім'ї аж до грудня.

З 1939 по 1941 рік Тарас Іванович працює вчителем російської мови та літератури в школі — колишній гімназії № 1 і водночас наставником шкільного гуртожитку — колишньої священичої бурси, маючи ще й громадське доручення народного засідателя в суді. Як учитель батько завойовує загальну повагу і симпатію серед учнів, колег та інтелігенції міста насамперед своєю порядністю і товариськістю, своєю чуйністю і доброзичливістю, а відтак — своєю гумористичною вдачею, тобто почуттям гумору і здатністю дотепно висловлюватись. На загальношкільні виступи мого тата завжди сходилось стільки учнів, що важко було протовпитись. У залі панувала абсолютна тиша, бо ніхто не хотів пропустити ні одного слова з його виступу, а що голос його був тихий, незвучний, кожен намагався протиснутись і зайняти передні ряди. Майже кожне висловлення його виступу супроводжувалось реготом слухачів. Пам'ятаю, що навіть виступ про Івана Франка він почав з обігрування слова "родичі", що в галицькому мовленні означало "батьки", а не "свояки" (слово "батьки" в літературному значенні ще не адаптувалось, хоч і вводилось для літературного вжитку). Він почав так: "Мої родичі, виразно родичі, а не батьки, бо і мати була, а батько лиш один..." і в такому грайливому тоні провів весь виступ. Потім цей виступ переказувався з уст до уст і довго існував у розповідях людей як своєрідний "апокриф".

На початку війни 17 липня 1941 року після тривалої хвороби нирок помирає його мати Ольга Франко. Добираючись вантажною машиною із Станиславова, Тарас Іванович не встигає на похорон. До Львова прибуває на 4 години після похорону і складає квіти на свіжу могилу.

У час німецької окупації батько працював вчителем німецької мови та літератури в торговельній гімназії.

З закінченням війни починається для Тараса Івановича новий період його життя — період наукової діяльності. Наприкінці 1945-го він разом з сім'єю повертається до Львова, де влаштовується викладачем класичних мов у Львівському університеті імені його батька. Тут він виготовляє праці "Енеїда" Вергілія і її травестії" та "Краса мови", які не були надруковані, а також статті з класичної філології і, зокрема, — на тему: "Праці І. Франка в галузі класичної філології", окремі з яких були опубліковані. У 1948 році Тараса Івановича призначають директором Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка. На цій посаді він працював до червня 1949 року. Праця в музеї наштовхнула Тараса Івановича на написання споминів про батька, які він у той час і розпочав, а також — на малювання картин як ілюстрацій до них. А він залюбки займався і живописанням, звичайно, як любитель, малюючи акварельні, а згодом масляні картини в стилі примітивізованого натуралізму й імпресіонізму. У той час він створив картини на теми творів Франка і ряд біографічних, портретних та жанрових образів батька.

У серпні 1950 року Тараса Івановича разом з сім'єю переводять до Києва на посаду наукового співробітника і завідувача бібліотекою І. Франка в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Тут у відділі рукописів він працює над упорядкуванням та відчитуванням рукописної спадщини І. Франка і бере активну участь у підготовці чотирьох томів його "Літературної спадщини". Водночас він виготовляє монографію на тему "Іван Франко і Борислав", яку в 1953 році і захищає як кандидатську дисертацію.

До 100-річчя з дня народження Івана Франка завершує книгу спогадів "Про батька" (статті, спогади, оповідання), яка виходить у 1956 році і потім витримує ще два видання, одне з яких в перекладі на російську мову. У тому ж році друкує ряд статей про батька, працює

консультантом кінокартини "Іван Франко", виступає з численними лекціями в різних авдиторіях і з різних трибун.

У 1962 році він хоронить свою дружину, яка на 66-му році життя померла від раку, а в 1963 році виходить на пенсію, не припиняючи літературної роботи. Виготовляє переклад з польської мови повісті Й. Лозинського "Око пророка", яка виходить друком у 1964 році, здійснює поетичний переклад поеми Гощинського "Канівський замок" (досі ще не побачив світу) та поетичний переклад твору німецького поета Віланда "Оберон", який за літературною редакцією В. Лісняка вийшов 1972 р., вже після смерті Т. Франка. Крім того, батько писав та видавав друком й оригінальні твори — збірку гумористичних оповідань "Вздовж і поперек" (1965) та дидактичних — "У мандрівці століть" (1969), статті-спомини про В. Гнатюка, О. Мишугу, Лесю Українку, виступав також в періодичних виданнях з літературознавчими статтями. Залишив ряд оповідань та нарисів, які чекають ще свого редактора та видавця. Свого цінителя чекає і його досить значна аматорська образотворча спадщина.

В останні роки життя двічі відвідує його сестра Ганна, яка, на його запрошення, приїздить з Канади до Києва, вперше — на три місяці у 1968 році, а вдруге 1971 року — на прощання з ним перед його смертю.

Життя Тараса Івановича обірвалось на 83-му році 13 листопада 1971 року. Поховали його на Байковому кладовищі біля його дружини, де він і заповів собі місце ще при житті.

Тарас Іванович був людиною лагідної вдачі, відкритої і чутливої душі, людиною, наділеною почуттям гумору і природним хистом до мистецтва. Понад усе цінував він працю, при тому і фізичну, і розумову. Праця була потребою і задоволенням його життя. Любив людей і любив розмовляти з ними, розмовляти правдиво, одверто і щиро, ділячи з ними і свої, і їхні радості та горе. Ця щиролюдська прямота і сердечна доброзичливість здобували йому симпатії і залишили добру пам'ять про нього у людей.

Київ, 23 листопада 1975.

Людина із забуття*

Погідного березневого дня 1987 р. на Личаківському цвинтарі в останню путь проводили Ольгу Франко, жінку, оповиту тінню забуття із-за вкрай незрозумілого замовчування імені її чоловіка, жінку знеособлену в сонмі таких же як вона вдів сталінщини, особистість якої спливала хіба що в суто родинних чи побутових координатах. Померла вона на 91-ому році життя, переживши неоплакану нею смерть чоловіка Петра Івановича і оплакану дочки Асі. Іронією долі з її смертю повернулась до життя її книжка "Українська кухня", люксусово перевидана у видавництві "Каменяр", побачила світ дещиця із спадщини її чоловіка (в журналі Народна творчість і етнографія, 1989, № 4), а на вісь ювілею 50-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР нанизалось декілька сторінок пережитого спільно з Петром Івановичем, якому доля судила бути депутатом Верховної Ради УРСР і відкривати Народні збори у Львові 28 жовтня 1939 р.

Петро Франко, постать далеко не одновимірна, сьогодні поступово виходить з того, ніяк не людського забуття, бо в пам'яті львів'ян він був не просто сином великого письменника, а й історичною особою, з іменем якого пов'язувались перипетії подій 20-их і 30-их років, потім возз'єднання 1939 р. і, нарешті, потайна розправа, з того забуття вимушеного, дивовижно алогічного при офіційній версії його загибелі від бомбардування. Бо й справді досить парадоксально: людина загинула від фашистської бомби, а його ім'я не можна згадувати навіть в музеї його батька, першим директором якого він був. Гласність зняла "табу" з його імені, але завісу над його трагічною загибеллю так і не розкрила до кінця. Правда, багато чого прояснилось, але не з офіційних джерел інформації, а на фоні викриття самого механізму сталінських репресій. Вже немає сумніву в тому, що не фашистська

* Вперше публікується за машинописом статті, що зберігається в родинному архіві З. Т. Франко. З деякими змінами під назвою „За невідомих обставин" стаття була опублікована в журналі Україна (1990.— № 8) та кн.: „Аксіома для нащадків: Українські імена у світовій науці".— Львів: Меморіал, 1992.— С. 247–252.

бомба догнала його на шляху евакуації з Києва до Харкова, а енкаведистська куля, як і його супутника академіка К. Студинського.

Він, третій син І. Франка, народився в Нагуєвичах (там, де і його батько) 28 червня 1890 р. У Львові закінчив класичну гімназію, а потім політехнічний інститут по спеціальності — хімія. В інституті одержав ще й другий фах — фізична культура. Спортом з братом Тарасом займався від юних літ, пізніше вони обидва були засновниками молодіжно-спортивного товариства "Пласт", з якого в 1913 р. вступили в спортивну організацію "Січові стрільці", переформовану в 1915 р. у військову. У цю, після її переформування, відразу добровольцем вступив Петро і служив у ній спочатку в піхоті, а потім в авіації. На той час рідкісною була поява в небі літака, тому й кожен "летун" був майже легендарною особою, про якого писались вірші, складались пісні. Запам'ятався такий часто цитований моїм батьком рядок вірша, в якому ім'я Петра принесено в жертву римі: "І тут нараз на літаку з'явивсь Франко Тарас", тоді як в дійсності на літаку сидів Петро.

Воюючи на боці армії ЗУНР-и з військами, створеної тоді Польської республіки, він у 1919 р. потрапляє в полон і опиняється в таборі військовополонених в Кракові. За золотий перстень купує в охоронця польський мундир і перевдягнений втікає з полону. Коли військові патрулі розшукують його на вокзалі, він спокійно п'є каву в кафе. Повернувшись до Львова, вчителює, скоро одружується і переїздить до Коломиї, де працює учителем у державній гімназії. Живе там з сім'єю не в особливих достатках, а такі для українського інтелігента в Галичині були недосяжною мрією, але безтурботно. І це тоді, коли сам веде не таку вже й лояльну в стосунку до польського уряду діяльність, бо з 1923-го по 1928 р. викладає хімію у таємному українському університеті у Львові, куди регулярно наїжджає з Коломиї. І все це обходиться без стежень за ним тайних агентів, без обшуків і викликів до поліції.

А далі випадок, що на певний час дав йому постійний і непоганий заробіток, але разом з тим і запрограмував його фатальний кінець. За порадою свого колишнього професора політехніки, а тоді президента Польської республіки Ігнація Мосьціцкого ангажується на роботу в Ра-

дянський Союз, де відчувалась тоді нестача кваліфікованих інженерів. В 1931 р. їде туди з групою польських інженерів, які влаштовуються на роботу за контрактом. Місцем роботи Петро Іванович вибирає Харків, куди скоро стягає і всю сім'ю: дружину з двома дочками. Чому вибрав Харків, столицю України, а не Київ, де жили його родичі по матері, признався якось сам: "Це ж Тарас так розхвалив мені Харків (а в ньому він після 1918 р. пропрацював чотири роки), що мене тягнуло туди з неймовірною силою".

В Харкові він веде науково-дослідну роботу в інституті прикладної хімії. Тут пише ряд наукових праць, складає підручник з хімії, "Енциклопедичний словник з хімічної термінології", робить цілий ряд винаходів у галузі переробки молока (зареєстрував їх 36) і водночас викладає хімію в Політехнічному інституті. І разом з тим займається літературною працею: переробляє на драму повість І. Франка "Захар Беркут", а на кіносценарій "Борислав сміється", дописуючи водночас цю незакінчену повість. І все це за п'ять років! У грудні 1936 р. його викликають в НКВС і вимагають від нього прийняття радянського громадянства. Усвідомлюючи, що прийняття тоді, в період розгулу шпигуноманії, радянського підданства прирівнюється підписанню собі смертного вердикту, він відмовляється, посилаючись на те, що у Львові у нього хвора мати і живе брат з сім'єю. Йому, як і іншим польським підданим, пропонують в 24 годинний строк покинути Харків. В цей термін вій встигає не тільки скласти речі, але переправити в Київ, як особистий дар, всю свою велику бібліотеку в школу ім. І. Франка. І так він знову у Львові. Тут продовжує займатися літературною діяльністю, пише біографічну повість "Франко зблизька" та мемуарну "Від Стрипи до Дамаску", перекладає з англійської, яку вивчив самотужки, твори Сетона-Томсона: "Пригоди сірого ведмедя" і "Дядько шкіпер", робить переклад поеми І. Франка "Іван Вишенський" на польську мову (досі неопубліковану) і вчителює у приватній середній школі в Яворові, а потім і у Львові, що утримувалась на пожертвування громадян товариства "Рідна школа".

Але Харків з усім пережитим невідступно йде за ним. А в Харкові йому довелося бачити голод 1932–33 рр., бачити виморених голодом покійників, яких вранці гаками підбирали і скидали у вантажні машини, і опухлих дітей, яким крадькома роздавав отриманий на спец-картки хліб. Він особисто врятував від голодної смерті свою колегу інженера, влаштувавши її до себе куховаркою, врятував сім'ю Лариси Гінзбург та інших. Йому довелося начитатись, а більше наслухатись про масові знищування українських інтелігентів, з багатьма з яких він був знайомий ще зі Львова (зокрема з сім'єю А. Крушельницького), а з іншими познайомився і заприятелював уже там. Правда, контакти з харків'янами були досить обмеженими, бо іноземці жили в окремому будинку, який охоронявся міліцією. Йому як іноземцеві не дозволялось ходити в гості до радянських громадян і приймати їх у себе. Спілкування могло відбуватись тільки на нейтральній площі (в театрі, в ресторані), або в службових приміщеннях, і там воно й відбувалось. Розповідаючи за родинним столом про все те побачене і пережите у Харкові, в тому числі і про ті суворі рамки, в яких перебував, про постійні перевірки, які здійснювались щодо іноземців, він кидав заключні репліки: "краще б усього того не бачити". А коли згадував про когось із розстріляних письменників, чи засланих на Соловки або на Сибір (зокрема про Леся Курбаса і Миколу Зерова), то нерідко з його уст спливали такі риторичні запитання: "і за що це? ", або "чому ми на вівтар оспівуваних нами ідеалів соціалізму маємо класти мільйони життів і без того не голублених долею українців?" Западала мовчанка, зітхання жінок, і нам, дітлахам, які слухали це, ставало якось моторошно. Щоб розрядити обстановку мовчазного сумування хтось з братів переключав розмову на іншу тему, і тут же спливало щось веселе з пережитого ними в дитинстві. Якось особливо запам'ятався такий відтворений ними, ясна річ, ланцюжком асоціацій епізод, пов'язаний з Сибіром. Розповідь йшла про те, як одного разу вони, Петро і Тарас, учні вже старших класів гімназії корпіли над розв'язанням математичної задачі. В їх кімнату раптом зайшов батько, глянув, як вони працюють, а потім, очевидно, обдумуючи те, що мав написати,

почав розміреним кроком ходити по кімнаті туди і назад. Учням це заважало, але вони не наважувались вголос висловити своє незадоволення, тому Петро, нахилившись до брата, прошепотів: "Ну й заходився тато ходити, здалася б Сибір, неісходима...". Батько почув це, розреготався і вийшов. Так само посміялись і ми.

Загалом про пережите за ці п'ять років перебування в Харкові Петро Іванович розповідав тільки нам, і то — принагідно, напливами. Не пам'ятаю, щоб про це говорив він при гостях і тим більше прилюдно, чи на роботі в школі. Невтаємничені пояснювали це його стриманістю, мовчазливістю. Але справа була не в його характері. Причиною, яка стала мені відома тільки згодом, було те, що при виїзді з Харкова його зобов'язали до мовчанки і навіть попередили, що при порушенні умови карающа рука досягне його і за Збручем. З рідних тоді ніхто не знав і не догадувався про таке попередження і мовчанка пояснювалась відсутністю замовлень з боку преси. А це видавалось природним, бо майже вся тодішня галицька преса аж кишіла інформацією про події в СРСР і зокрема на Україні, тобто і про голод, і про відмову уряду УРСР прийняти допомогу для голодуючих від українців Галичини, і про масові репресії — розстріли і заслання і додавати до того ще щось "з уст очевидця" видавалось не зовсім потрібним. І тим не менше така інформація, незважаючи на всі попередження, таки поступила. Правда, не нова і не така, яка була тільки йому відома. У двох своїх статтях він тільки підтвердив те, про що писалось в галицькій пресі і що замовчувала наддніпрянська, і те, що спростовувало агентство ТАРС, тобто про голод на Україні. І цей факт (публікація цих статей) ліг в його досьє, заведене НКВС "на всякий випадок".

В 1939 р. він знову їде до свого колишнього професора І. Мосьціцкого, який добивається для нього відрядження в Японію на роботу за контрактом. Виїзд планувався на 20–25 вересня. Але туди поїхати йому не судилось. Долею визначена була йому інша місія.

Почалася друга світова війна, і радянські війська, за домовленістю з фашистською Німеччиною, перейшли Збруч. Замість радості Петром Івановичем оволоділа тривога. Ще б пак. Він знав, що його чекатиме "неминуча розплата" (о, радянську дійсність періоду "розквіту" сталін-

щини він добре знав). Якось ввечері він прийшов до брата і повідомив, що "сидить на клунках" і хоче виїхати до Відня. Навіть домовився з залізничником про нелегальний переїзд через неусталений ще на ріці Сян кордон між Радянським Союзом і Німеччиною. Мотив виїзду братові був відомий, тому не став переконувати його, щоб змінив рішення. Тільки сказав: "тобі видніше". І брати на прощання міцно розцілувались. Буквально через день чи два Петро Іванович, який, як ми думали, вже десь в дорозі до Відня, з'являється у нас дома і сіяючи, розповідає про те, як його викликали в обком партії, який якраз приїхав до Львова, і про те, яку з ним мали там розмову. "Нам, Петре Івановичу, сказали йому, добре відомі ваші статті (з цього повели розмову), але ми не маємо до вас за них ніяких претензій, бо розуміємо, що до їх написання примусили вас обставини життя, адже жили ви все-таки при панській Польщі. Тепер ви нам потрібні. Ми хочемо, щоб ви стали депутатом Верховної ради УРСР і як депутат допомогли нам утвердити радянську владу на західних землях України". Обидва брати дуже цьому зраділи, адже Петрові так не хотілось втікати з України, але разом з тим розуміли, що ця радість може виявитись невиправданою. Втім, тої миті Петрові хотілось вірити в якесь добро і справедливість, тому кинув репліку: „Хто його знає, може, сталінський терор, досягши свого апогею, пішов на спад, і його щупальця не досягнуть нашого краю. А втім, якщо і досягнуть, то в долі моїх земляків буде і моя доля". А потім через місяць він уже був депутатом. Згодом в розмові з братом не приховував того, що депутатом став через тата („мавр на час"), і, як інші, за рознарядкою для слухняного виконання всіх дій заздалегідь складеного і розпланованого „спектаклю" Народних Зборів. Відтак на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР саме йому доручено було виголосити Заяву Повноважної комісії цих Зборів, за стандартною схемою, з усім ритуальним славослів'ям на адресу „батька всіх народів" і сущих тоді „вождів" українського народу, котрих треба було перераховувати в заведеній для них ієрархії.

Що возз'єднання було, з одного боку, здійсненням багатовікової мрії українців, він добре усвідомлював, але не гірше усвідомив вже тоді й те, що воно неодмінно принесе на Західну Україну всі біди

сталінщини. Про це, наче в унісон його передчуттям, напише свідок перших радостей возз'єднання і подальших його бід О. Довженко у 1942 р.: „Вибух півстолітньої приспаної правди був такий сильний, що на мить одну ніби освітив увесь світ. Щасливий був той, хто це бачив, хто плакав тут од радості, у кого палало серце.

Обнялися (Східна і Західна Україна — *З. Ф.*). Зітхнули, притиснулися одна до одної і... Сказано було: треба ув'язнювати, гнобити, стріляти в спину, висилати, зневажати, плювати в душу, ганьбити, не прощати, нічого не простити!!!" (Довженко О., Сторінки щоденника // Дніпро.—1989.— № 5).

Як депутат він розгорнув велику роботу: зібрав експозиційний матеріал для меморіального музею І. Франка, ставши його директором; крім того, викладав хімію у торговельному інституті, багато писав і друкував, і не менше — виступав. Був на очах у всіх, і його статті та фотографії не сходили зі шпальт радянської преси. Коли було приєднано Буковину, він одним із перших поїхав до Чернівців, щоб відвідати „гірську орлицю" Ольгу Кобилянську, з якою Іван Франко перебував у товариських взаєминах. Із своєю депутатською місією — голосування за возз'єднання — Петро Франко справився добре. І, мабуть, це було єдине беззастережно слухняне, але водночас чесне й достойне, яке він виконав сумлінно, бо до утвердження будь-якого примусу, насильства (навіть при виборах, а це тоді ототожнювалось з Радянською владою) рук не. прикладав, ну, і тим самим до критики будь-кого зі своїх земляків за їхню громадську діяльність чи політичну позицію в умовах Польської держави. Як депутат, він виявився далеко не пасивним виконавцем волі держителів влади, бо був людиною із власною думкою і доволі незалежними вчинками. Тому намагався, де можна, брати під свій захист тих, хто міг або вже потрапив під неписані закони сталінщини. Так, зарахував на роботу до Франківського музею Струтинську і Радловську, чоловіки яких перебували під арештом, та Кедринську (доньку священика); матеріально допомагав бідним студентам, заступався за тих, кого мали вивезти на заслання (а серед них і за Марію Деркач), чи за підступно схоплених органами

НКВС. На це заступництво дивились скоса в обкомі і в інших установах, але часто, очевидно, для того, щоб люди плекали якісь ілюзії щодо сили депутата, представники влади змушені були задовольняти його клопотання.

Одразу після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, 22 червня 1941 р., у будинок Петра Франка прийшов охоронець у кашкеті із синім верхом, він уже тиждень стежив за кожним кроком депутата, 28 червня звелів йому зібрати речі для евакуації. Петро Іванович попросив дозволу викупатися у ванні перед від'їздом і піти попрощатися із смертельно недужою матір'ю, яка й померла через дев'ятнадцять днів. На прощання мати мовила: „Тікай, синку, тебе знищать; я добре знаю, хто такий Сталін", — „Пізно, мамо",— відповів він. Це були останні слова Петра Франка. Де його наздогнала куля, націлена в нього ще з переддня сталінського тридцять сьомого року, — важко нині сказати, але спіткала десь у перші два місяці війни. Нам досі невідомі ні точна дата смерті, ні місце його поховання. Лише тепер випливає із забуття його добре ім'я...

Петро Франко у вимірах часу*

У Галичині, не кажучи вже про Наддніпрянщину, Петро Франко як письменник був менш відомий і популярний, ніж він же, як офіцер-"летун" Січових стрільців, як організатор "Пласту", для якого написав збірник вправ, як кількарічний голова спортивного клубу "Україна", як вчитель руханки і автор підручника "Шведська руханка", як хімік, автор першої популярної розвідки про теорію відносності (зглядності) Ейнштейна, після 1939 р. — як доцент і професор хімії Львівського торгово-економічного інституту, як депутат Верховної ради УРСР та директор Літературно-меморіального музею Івана Франка.

Спричинилась до того низка факторів. Насамперед те, що перші його художні твори писались і видавались не в столичному, а в малому, правда, з гімназіями, друкарнями, товариствами, клубами і свідомою інтелігенцією, містечку Коломиї. Через те вони мали досить незначну і, до того ж, суто елітарну читацьку публіку, звужену ще й уподобаннями її частини до пригодницького жанру. Його драматургічні твори писались для провінційного коломийського театру і, якщо виходили за межі регіону свого призначення, то на обмежене коло глядачів. Коли ж потім, через дев'ять років, він змінив місце видань з Коломиї на Львів, то коломийський його літературний доробок не відразу переїхав з ним до Львова, бо й сам він потрапив до нього після шестирічного перебування в Харкові, місті, що було тоді відмежоване від Галичини непробійною залізною завісою, місті, яке, як чорна діра поглинуло безслідно все, що вийшло з-під пера неблагонадійного "іноземця", якого пізніше потай оголошено ворогом народу. Отже, повернувся він до Львова з перерваним фактично на шість років стажем письменника. А у Львові йому відразу довелося піти на ривалізацію з уже добре заангажованими письменниками, нехай і відмінними своїми ідейно-естетичними уподобаннями, але єдиними у своїй причетності до галицько-буковинської вітки української

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

літератури, такими як О. Кобилянська, В. Стефаник, Марко Черемшина, як Б. Лепкий, Ю. Косач, Б.-І. Антонич, В. Бірчак, М. Яцків, П. Карманський, С. Твердохліб, М. Рудницький, Я. Галан, С. Тудор, В. Бобинський, О. Гаврилюк, Ірина Вільде, в той час, як в Коломиї він був на видноті, одним з перших.

Немалу роль відігравав і той факт, що йому як синові великого батька вже наперед було відведено місце мемуариста і заздалегідь запрограмоване його сприймання естетичних традицій батька, а не як самобутньої письменницької особистості. Власне для такого його сприймання він пізніше, але не відразу, дав деякі підстави, бо виступив з мемуарною повістю "Франко зблизька", що була схвально зустрінута читацькою публікою, зробив інсценізації повістей "Борислав сміється", "Захар Беркут", поеми "Мойсей", дописав два розділи і тим закінчив незакінчену повість "Борислав сміється", здійснив переклади на польську мову поем "Іван Вишенський" та "Мойсей" (два останні так і не побачили світу). Здається, немало. Проте його літературна франкіана не була визначальною в його творчому доробку, а була скоріше даниною великому батькові, продиктованою синівським обов'язком. Спадщину батька він ніколи не розглядав капіталом, на проценти якої мав жити, не збирався стригти купони з її акцій. Цю непричетність до "процентів" він робив своїм життєвим принципом і намагався, де можна, його демонструвати і про це говорити. Але це не надавало бажаного для нього ефекту, бо даний апріорно ключ його сприймання залишався непохитним. Франкіана якоюсь мірою зациклювала його індивідуальність.

Знайомство з його творчістю на Великій, як тоді говорили, Україні, було дуже фрагментарним, короткотривалим, бо синхронізувалось з його перебуванням у Харкові в 1931–36 рр. Після від'їзду з Харкова його твори потрапляють у список "неподлежащих распространению" і під забороною перебувають цілих п'ятдесят років. В Галичині, звичайно, тих творів ніхто не вилучав, але ніхто про них не знав, бо в обігу (навіть у бібліотеці) їх не було.

Петро Франко як письменник вдруге заявив про себе в 1937 р. з виходом у світ його повісті "Від Стрипи до Дамаску", але і ця повість,

яка принесла йому належне визнання, не посприяла такій його популярності, на яку він заслужив. Затінила її вдруге його діяльність на ниві спорту, освіти, науки і перекладу з англійської мови серії пригодницьких і дитячих творів. До того ж, з'явились в друку праці, мемуари і художні твори, присвячені історії Січового стрілецтва, його провідним полководцям, офіцерам, героям. А в них неодноразово спливало його ім'я, описувалась служба в армії, дії на фронті і в тилу, окремі його подвиги, несподівані вилазки, успішні засідки і маневрування, прориви лінії фронту, переходи через його лінію для вербування українців, що служили в російській армії до рядів стрілецтва. І все це подавалось як прояви мужності, вигадливості, кмітливості і патріотизму. Його ім'я з'являлось і у зв'язку з діяльністю "Пласту", біля витоків якого він стояв у 1928 р., а ще більше, — з перемогами футбольної команди "Україна", гравцем якої він деякий час і був. Що ж! Треба віддати належне. На полі військової служби, на ниві "руханки" спортивні і організаторські здібності Петра Івановича проявились не найгіршим чином. А спорт тоді, як зрештою і зараз, був не тільки ареною фізичних випробувань спортсмена й клубу, який його підготовив, але й полем міжетнічного протиборства, боротьбою за пріоритетне місце в суспільстві, за національний престиж. А в завойовуванні таких місць він своєю діяльністю сприяв таки немало. Такою ж ареною мирного і чесного протиборства в той час була також освіта й наука. Власне, зрілість нації, її інтелектуальний потенціал, її культурологічний багаж найкраще вимірювались у зіставленні з таким же потенціалом і багажем сусідньої нації, а ще більше — у зіставленні з іншими культурними націями світу. І на цих фронтах Петро Іванович був у перших лавах бійців. Він — вчитель руханки і хімії в Коломийській гімназії, потім в Яворівській школі і на кінець у Львівській гімназії, автор підручників і посібників з цих дисциплін, потім у Харкові — автор словника хімічної термінології, що, на жаль, осів в архівах НКВС, автор багатьох наукових статей і винаходів, які були опатентовані і реалізовані, викладач хімії в Українському таємному університеті у Львові і, за радянської влади, — в Торгово-економічному інституті. На всіх цих фронтах військової, спортивної, науково-педагогічної

діяльності його ім'я зринало у дещо більшому сяйві, ніж на полі літератури. А це — неминуче при такій багатогранності, де одне поле діяльності мусить поступатись іншому, чи перекривати його. І цьому дивуватись годі. Доводиться тільки пошкодувати, що в цьому спектрі граней в жертву принесена була саме та, яка найбільшою мірою працювала на його майбутнє. Його заслуги на ниві художнього письменства були не менш помітними, ба й навіть набагато тривкішими, ніж заслуги на організаторській і спортивній ділянках.

Прийшов він у літературу тоді, коли відійшли з життя такі великі майстри прози, як Панас Мирний, П. Куліш, М. Коцюбинський, І. Франко, Б. Грінченко, С. Васильченко, а з ними і ціла школа реалістичного напряму літератури з етнографічними, соціально-психологічними, натуралістичними чи витончено естетизованими манерами живописання. Відійшла не як пережиток чи рудимент, а як щабель історії письменства, який при всіх незмінно діючих демократичних засадах мав би забезпечувати висхідну в урізноманітнюванні методів, стилів, манер, висхідну в розширенні жанрово-тематичних обріїв. Галицька плеяда письменників, неоднорідна не лише своїми ідейними платформами, а й художніми манерами, що в умовах свободи слова було цілком натуральним і відрадним явищем, розвивалась значною мірою відокремлено, хоч і не ізольовано від наддніпрянського літературного процесу, бо насамперед — без сковуючих ініціативу "директив партії" і без прокрустового ложа соцреалізму, але тим не менше в суголоссі тих ідей і ідеалів, що стали мечем і щитом доби національного відродження 1917–20 рр., доби короткотривалої української державної незалежності на західних і на східних землях України, тобто — у випромінюванні духовності всього українського народу. Вона не була регіональним варіантом загальнонаціональної літератури, а її частиною, яка розвивалась лише без вказівок "що треба" і "що можна", а "чого не треба і не можна". Але, після розстрілу українського відродження і після затиснення її рамками тоталітаризму (з нав'язаним "єдиномисліем") галицька гілка літератури не перейняла від неї естафету національного духу, акумулювавши в собі прагнення всіх українців до національного, а звідси й державного самоутвердження.

Галицька українська література і далі розвивалась в руслі національних традицій з широко відкритим поглядом на всі новітні течії і напрями світової літератури, тобто, за словами І. Франка, — при національному корінні з інтернаціональним світобаченням. Тому свої молоді пагінці підставляла під подуви західноєвропейських віянь і течій. Підставляла, але бездумно не запозичувала, прислухалась, але сліпо не переймала їх як моду. Все, що йшло від модерного Заходу, слугувало тільки пожитком жанрово-тематичного та мовотворчого її оновлення, давало імпульс для регенерації як знамення еволюції. Жодна з західноєвропейських течій, — декадентство та імпресіонізм, імажинізм, сюрреалізм — не мали в галицькій літературі ні одного безпосереднього їх послідовника і адепта, хоч багато кого таким і називали, і все ж кожен з тих напрямів в його художньо-естетичному втіленні ворушив уяву того чи іншого письменника і націлював на пошуки власних, незаяложених тем і форм їх втілення. Не знаходився осторонь цього і Петро Франко. Правда, він не став на шлях пошуків новаторського творчого чи стильового методу, зате поставив собі завдання розширити тематичні горизонти української літератури. А це вимагало неабиякої праці, бо нова географічним місцем дії тема вимагала вивчення всього побутово-реалемного середовища, необхідного для її втілення. Обравши такий шлях оновлення, він поступово готувався, нагромаджуючи знання і досвід, до здійснення задуманого. Тому прийшов до нього не на початку своєї літературної діяльності, а трохи згодом.

Вже в перших своїх творах Петро Франко виявив себе митцем непересічного хисту, не позбавленим тонкої обсервації, фантазії і гумору, митцем нагромадженої творчої енергії, яка шукала простору для свого вияву. Перша його двоактна п'єса "Заздрісні", написана за мотивами німецьких драматургічних творів (в підзаголовку було так і зазначено: тема запозичена з німецької), була вдало перенесеною на український ґрунт комедією дій та ситуацій, тобто комедією, яка, за словами Б. Антоненка-Давидовича, здатна "переходити кордони своїх епох"*, отже, не закріпленою за часом, але й не локалізованою за

* *Б. Вірний* (псевдонім) "Остап Вишня": Усмішки // Життя і революція.— 1928.— № 8; Слово і час.— 1990.— № 10.— С. 16.

тереном ні фабульними перипетіями, ні мовними особливостями: регіоналізмами, жаргонізмами, конвенціоналізмами чи місцевою топонімією. Персонажі комедії — це дві інтелігентні подружні пари, "добре ситуовані", тобто з високим заробітком, які користуються репутацією добропорядних і чесних людей і в ділових справах, і в сімейному житті.

Їх високий маєтковий ценз і добропорядність створили і забезпечили для них стійкі позиції у своєму соціальному середовищі, чим вони й дорожать. Обидва чоловіки потай від дружин наймають собі одну спільну кімнату, подалі від своїх квартир з тим, щоб в ній один з них міг займатись своїм улюбленим навиком — палінням сигарет, другий — своєю улюбленою пристрастю — годівлею канарок у клітці, тобто тим, що було ненависне їхнім жінкам. Про існування і адресу потаємної кімнати обидві дружини довідуються незалежно одна від одної від ненароком киненої фрази служниці однієї з них. Сповнені ревнощів, вони по-різно йдуть туди, переконані, що зможуть довести невірність своїх чоловіків. І там потрапляють в ряд смішних ситуацій з традиційним переховуванням у шафах. Непорозуміння з'ясовується і наступає, як у всіх комедіях, щасливий кінець.

Друга п'єса "Марко спотикайло", цілком оригінальна, є також комедією ситуацій, але своїм компонентом має і мовний комізм. Дієві особи знову дві подружні пари, на цей раз незнайомі між собою, і ще члени родин, приятелі і служниці. Дві подружні пари матеріально забезпечені, інтелігентні, займають помітне становище в суспільстві. Дружина одного з них запідозрює чоловіка, що пізно повертається до дому після гри в карти, в супружій зраді. Ця її підозра обростає реальними доказами, коли вона бачить у хронікальному фільмі свого чоловіка в обіймах красивої дівчини. Ту ж красиву дівчину, побачив у цьому ж фільмі і її власний чоловік — досконалий атлет вищої кваліфікації. Між чоловіками справа мало не доходить до дуелі, в якій шанси на перемогу тільки у одного — атлета. В кульмінаційний момент з'ясовується, що фільм зроблений туристичною фірмою для реклами прикарпатських курортів. Працівниця тієї фірми, вона ж жінка атлета, за роллю, яку їй відвели, мала присісти біля незнайомого

мужчини, пофліртувати з ним, тобто наповнити фільм романтичним серпанком і присмаком, з метою заохотити туристів придбати путівки для подорожей по курортах Прикарпаття. Після виявлення непорозумінь наступає сімейна згода і примирення двох сімей. Сміх викликають несподівані візити, зустрічі, розмови з недомовлюваннями, відсутність повної інформації, що й приводить до суперечок і сутичок. Той же комізм ситуації посилюється ще й мовним гумором, а його засобами виступають слова-паразити в ролі одного з персонажів, наприклад: деточка; конвенціалізми в ролі другого: але ж, прошу пані; вельми прикро; дуже мило, з найбільшою приємністю. Для цього служить і гра слів афористичного чи метафоричного походження: тоді я стану стовпом солі, спокій солено оплачений, тисну до землі (людину) як поштовий значок; семантичні каламбури: із-за зломання контракту? Ні, із-за зломання ребер; цінять повноцінність своїх кісток; гумор анекдоту: Марко. Я зовсім не вмію стріляти. Семен. І не потребуєте. Як обиджений маю перший стріл, а до другого ви взагалі не дійдете.

Цими засобами автор водночас забезпечив і соціальну типізацію і місцевий колорит п'єси. За тематикою і жанрово зумовленими стилістичними прийомами вона була на рівні драматургічних досягнень свого часу. В ній не було ще пошуків нового і нічого, навіяного західноєвропейськими течіями, нічого, що ламало б старе, усталене. Не було того, що разом з експериментаторством дало себе знати в драматургії Наддніпрянщини, в п'єсах В. Винниченка, Є. Плужника, О. Олеся, В. Самійленка, а потім М. Куліша і в театральному мистецтві О. Курбаса. Драматургія, як жанр, хоч і не стала для Петра Франка полем пощуків і знахідок, але не була і полем поразок та відступів. Він утримувався на штилі. Перейти рамки узвичаєного дозволив собі, почерпнувши певні знання, тільки на ниві прози в жанрі оповідання.

Пошуковістю позначене його оповідання "В пралісах Бразілії" і перша збірка оповідань "Дядько шкіпер", названа так за першим її оповіданням. Його фабульні перипетії проходять на одному з вітрильних кораблів Одеського пароплавства. Пароплавство? Нечуване для творів галицьких літераторів. Чорне море не проглядається з-над берегів

Полтви, як і Одеса з Високого замку Львова. Дивовижне світобачення і світорозуміння! Важко повірити, що львів'янинові, який ніколи не плавав по Чорному морю, не служив у морському флоті, могло бути під силу опрацювання такої теми. А виявилось, що не лише під силу, але й в смак, при тому зі знанням реалій і аксесуарів мореплавства. З мовної палітри твору на читача сипляться слова і вирази, терміни і вислови з далекої, а тому й недоступної галузі — з мореплавства, наприклад: бакборт; гасти; штурмклівер; марс; люки закрити; безань здовж; ахтеррбуліни геть; форгаф; а гой і багато інших. Читач сприймає їх як чужорідні вкраплення, не розуміючи семантики, але коли їх семантика стає ясною з виносок і контексту, вони вже не разять своєю чужорідністю, бо стають звичайними "морськими" словами і висловами діалогів персонажів і авторських пасажів. Оповідання побудоване у формі розповіді від першої особи. Сюжетна лінія не складна. В команді торговельного судна дівчина невідомого походження, бо малою дитиною підібрана в гавані, красуня Горпина. Нею зачаровані всі моряки, але вона нікого не допускає до себе. Підстаршина корабельної залоги (маат) вважає, що дівчина має дістатись йому як старшому. Але вона вибирає оповідача, який виступає під займенником "я". Вибір нею свого обранця наступає після великого шторму, який мусив би потопити судно, якби не порятунок, що його запропонував дядько шкіпер, виливши в море риб'ячий жир, який і приборкав хвилі. В приступі ревнощів до оповідача судно підпалює маат. Вся команда врятовується, тільки дядько шкіпер, який забезпечує всіх рятувальними поясами, гине разом із судном.

На "морську" тему написане і друге оповідання "Морський щур", в якому описана боротьба залоги корабля зі щурами, їх винахідливість, яка однак не в усіх випадках кінчається успіхом, бо бувають щурі, які можуть перехитрити цілу команду. Це оповідання, як і перше, пересипане "флотською" лексикою і термінами, але не вузькоспеціальною, як наприклад: буксир, шкіпер, поміст, хронометр, юнга, щогла.

Оповідання "Рюрикова слава" є "переказом старої Едди" (як зазначив сам автор у підзаголовку), тобто переказом однієї з хронік варязького літопису про прихід Рюрика на землі східних слов'ян і

заснування ним руської, тобто давньоруської держави. Автор подає цей переказ без власної інтерпретації, але у власному художньо-описовому викладі.

Місцем дії оповідання "Кедрове зерно" є далекий схід, заполяр'я, країна золота. В складі експедиції, що веде розшуки золота, одна жінка, перевдягнена на мужчину, на прізвище Любченко. Не знаючи, що вона жінка, їй приписують ревнощі до керівника експедиції за те, що не їй, а йому дісталась дочка ескімоського племені на ім'я Кедрове зерно, а потім вбивство її. Любченкові за вбивство виносять суворий присуд: покинути намет і замерзнути. Коли з'ясовується, хто насправді вбив Кедрове зерно, її повертають вже напівзамерзлу. І тоді виявляють, що вона жінка і до того ж колишня дружина керівника експедиції. Ця вістка застає його біля смертного одра. Героїня оповідання — Любченко, мужня жінка, яка для того, щоб разом з своїм колишнім чоловіком, якого не розлюбила, винесла всі труднощі експедиції, передяглась в мужчину, змінивши операційно і риси свого обличчя. Щоб врятувати свого чоловіка, якому за законами півночі за непокарання вбивці загрожує страта, прийняла беззастережно на себе смертний вирок, що його їй так несправеливо винесли члени експедиції. Благородство жінки в оповіданні піднято на найвищий п'єдестал.

І ще одне оповідання "Висока гра" переносить читача аж на степи Аргентини, куди в пошуках заробітку потрапляє і наш земляк. Він набуває фаху ковбоя, стає вправним наїздником, стрільцем, а потім ще гравцем в банкомет, своєрідну рулетку. Виграє у свого напарника його гроші і, нарешті, коня. Розорений ковбой хоче покінчити життя вистрілом у скроню, але в ту ж мить роздається вистріл і вбитим звалюється на землю власник рулетки — ошуканець, який зумів переробити на свою користь стрілки банкомета. Оповідання вводить читача в життя, побут і звичаї аргентинських ковбоїв, а звідси й в ті географічні широти, до яких ще не доходило перо українського письменника. Опрацювання теми Аргентіни, а за цим і Бразілії як країн, куди в потоці еміграції потрапляють і галицькі українці, було знаменним хоч і не новим, бо її торкнувся в жанрі поезії вже І. Франко,

знаменне тим, що одержала своє продовження передусім в творах П. Кармансько́го.

Тема еміграції знайшла своє художнє втілення і в оповіданні "В пралісах Бразилії", яке вийшло окремою книжечкою, тому у збірку "Дядько шкіпер" не потрапило. Воно є типовим пригодницьким твором. Його герой Петро, закоханий у дівчину Марійку, але в неї закоханий і іспанець. Дівчина, як вирішили вони, дістанеться тому з них, хто принесе для неї з лісу орхідеї. І так Петро опиняється в джунглях Бразилії віч-на-віч з небезпеками, що повсякчас чигають на нього. Тут звірі, ядовиті гадюки, розбійники, стихії природи і він, подолавши все це, виходить з нього цілим, непошкодженим, ще й знайшовши в пралісах гумові дерева, що стають сировиною для його підприємства.

Йому ж і дістається Марійка, а з суперником входить у спілку при заснуванні гумових плантацій. Герой оповідання — це український варіант супермена, якому все під силу, все здатний подолати і скрізь йому щастить. В оповіданні чимало штучного і неправдоподібного: так, наприклад, в бразилійському лісі героєві доводиться стріляти левів і тигрів, які, як відомо, там не живуть. Мовна тканина твору густо насичена словами і виразами місцевого, тобто бразилійського, колориту, навіть словами іспанської мови, яким даються пояснення у виносках. Але при всіх цих переборах пригод і небезпек і перенасиченості "місцевою" лексикою, твір читається легко. Писався він не стільки, щоб зацікавити читача екзотикою тропіків і перенести його уяву на відстань 20 тисяч кілометрів від Коломиї, а щоб "щасливим кінцем" наштовхнути українських емігрантів на промисли, навіть порадити їм, як натрапляти на ті "золоті жили", що можуть допомогти їм розбагатіти. І разом з тим допомогти їм об'єднатись, щоб не денаціоналізуватись і, навпаки, зберегти і далі розвивати свою національну ідентичність у цих умовах.

Новою була тема наркоманії, що стала об'єктом зображення в оповіданні "Perla de America", яке ведеться від першої особи і оформлене у вигляді листа дочки до свого батька, дочки, що стала

жертвою страшної пристрасті і не може її позбутись, хоч усвідомлює свій неминучий кінець. В листі і прощається з батьком, йдучи на неминучу смерть.

І останнє оповідання збірки "Молочко" на цілком українську тему: діти збирають гроші на "Рідну школу", тобто на утримання приватної української школи. Спершу зібрали у своєму селі а потім вирішили залучити до пожертвувань і присілок, відмежований від села лісом, ярами і непрохідними болотами. Вдень стежку до присілка легко знайти, а вночі можна збитись і провалитись в мочари. А тим часом вдень стежку перекрили поліцаї, які спеціально під виглядом розшуків втікача з тюрми не хотіли допустити до хутора збирачів пожертвувань. Діти наважуються обійти поліцаїв і вночі дістатись до хутора. Долаючи всякі перешкоди і не менший страх, вони таки добираються, і з щедрими дарами на „Рідну школу" повертаються до дому, застаючи дома переляканих і стурбованих батьків. Сюжет нескладний, розповідь проведена без емоційних надривів, без пасажів з авторськими розмірковуваннями, бо сам сюжет спрацьовує на ідею і тему. Адже цим невеликим оповіданням письменник розкрив, як глибоко в душі галицької молоді зійшли зерна національної свідомості, як збагнула вона потребу освіти рідною мовою, а звідси й більшого, вже домислюваного, — потреби самоутвердження українців у колі культурних народів. З цими задатками вона і входитиме в самостійне життя. Оповідання, можливо, висвітлює і поодинокий дійсний факт, але його розкриттям письменник ворушив національні почуття і стимулював їх пробудження. Саме цього він і прагнув.

До теми національного почуття, як такого, що визначає дії і подвиги молодої людини, звернеться Петро Франко через сім років у повісті "Від Стрипи до Дамаску", повісті за темою і фабульними перипетіями цілком пригодницької, але за наскрізним лейтмотивом дидактичної, написаної з певним прицілком — навчити людей, що потрапляють за межі своєї батьківщини у таке середовище, де "робиться політика" в інтересах якоїсь держави, де планується і здійснюється інтеграція і дезінтеграція різних політичних сил,

орієнтуватись в міжнародних стосунках, вчитись тонкої дипломатії, вмінню добирати і з'єднувати собі союзників і нейтралізувати противників. Повість писалась під таким кутом зору, недарма її головною дійовою особою був четар, офіцер Січових стрільців. Але не лише герой прив'язав її до цього завдання. Пов'язав її і час її виникнення. Адже писалась вона в 1936–37 роках. А 1937 рік — був роком розгулу репресій на Україні, репресій проти творчої і наукової інтелігенції. Їх розмах, інтенції, причини і наслідки письменник мав змогу сам побачити в Харкові в 1931–36 роках. Він тоді зрозумів, що злочини і терористичні акції на Україні мали одне призначення — викорінення національного духу, знищення основи і цвіту нації, що могла чинити опір тотальній денаціоналізації і знищити її до такої міри, щоб будь-яке її відродження стало неможливим. Це був рік пікових точок в еволюції двох тоталітарних систем — більшовизму і фашизму, рік визрівання міждержавних конфронтацій, що, як можна було передбачити, неминуче приводить до воєнного конфлікту. Географічно, а ще більше геополітично Україна могла виявитись пунктом зіткнення інтересів двох ідеологічних монстрів, театром їх воєнних дій. Тому виникало питання і спливала необхідність здати собі справу з того, чи здатна буде Україна на випадок війни "вигребти каштани з вогню", чи буде роздавлена цими двома мілітарними надпотужностями. Що могла протиставити їм Україна, як національний організм, Україна, історія якої поперемінно писалась кров'ю, і чорними чорнилами. Чим вона могла заявити про свій потенціал в той час, коли військові марші замінили танго і фокстроти, а гармати і скорострільні — футбольні м'ячі і тенісні ракетки? Напрошувалась тільки одна відповідь: розумну ставку на "того, хто виграє", "вдалу тактику і дипломатію, тобто голову", оту, про яку писав І. Франко: "В нас підмога лиш одна — се розумна голова". Тому то й героя своєї повісті, інтелігентного й освіченого офіцера, автор наділяє кмітливістю, розсудливістю і спостережливістю. А відтак перекидає від рідного Поділля, з-над берегів Стрипи в Сірію, в міста Мекку і Дамаск,

а потім в аравійські степи й пустелі, де ведуться затяжні бої між турками й арабами. Арабів, які воєнною технікою поступались перед турками, підтримують англійці, постачаючи їх боєприпасами і воєнними спеціалістами. При тому зважають на те, щоб не перебрати міри в постачанні, бо це могло б привести до їх швидкої перемоги над турками. А це не в інтересах Англії. Їм треба обезкровити свого противника Туреччину затяжною і виснажливою війною. Війна справді затягається. В її ході відбувається ряд баталій, дислокацій, більших чи менших сутичок, в яких перемагає винахідливість і кмітливість, а не хоробрість і воєнне устаткування. Ведуться різні пертрактації, не обходиться без дівчини, що потрапляє в руки противника і для визволення якої потрібні геройські вчинки. Герої повісті потрапляють у сплетіння різних перипетій, де діють інтриги, хитрощі і дипломатія. І у всьому цьому бере участь четар-летун, що володіє мовами, може вільно порозумітись і з арабами й англійцями, входить в переговори та контакти і з одними, і з другими. Пройшовши через різні випробування, набравшись досвіду бійця і парламентарія, розвідника й дипломата, повертається додому, до обраної серцем дівчини. Ця його наречена згадується тільки у фрагментах, що обрамлюють повість. Спочатку четар отримує від неї пакет, в якому вона повертає йому заручиновий перстень, і в записці лаконічно, без пояснень повідомляє, що "не може бути його дружиною". Ця її відмова кидає його в стан глибоких переживань і депресій. Власне, це й спричиняється до того, що він кидає стрілецтво, яке в перерві між боями надовго отаборилось над берегами Стрипи, і йде, як пише автор, "у кількалітню мандрівку по всіх боєвих фронтах". Ці "кілька років" він не має ні зв'язків з домом, ні жодної вістки про свою колишню наречену. І раптом, після виконання чергового бойового завдання на літаку, джура вручає йому записку від нареченої такого змісту: "Любий, чому не вертаєш? Дзюнка". Він на радощах на тому ж літаку повертається додому.

Повість, яка не є мемуарною, має певні автобіографічні риси. Четар є летуном, таким, яким був сам автор. Його дружину Ольгу звали

Дзюнею. З нею познайомився до початку війни, а одружився після її закінчення. Все інше — плід фантазії. Реальним є лише четар і початкове місце дії — долина Стрипи. Всі інші географічні місцевості були невідомі авторові з автопсії. Сірія — це та чергова географічна паралель і меридіана, куди завели автора його уява. В розумінні географії описуваних подій, її дійових осіб, вона цілком оригінальна і новаторська тема. А це разом з її націленістю прикувати увагу української інтелігенції до міжнародних відносин, до потреби готувати політологів, дипломатів, виводить твір за рамки пересічних, одноденних і робить його таким, що спрацьовує на прийдешнє і стикується з ним.

Петро Франко як письменник — постать непересічна. Насамперед обсягом тем, нових для української літератури. Його творчість непересічна своїм жанровим розмаїттям, різностильовістю творчого почерку, вмінням зацікавлювати, інтригувати і вести за собою читача. Разом з тим він непересічний і різноаспектністю знань і вмінь, здатністю з однаковою ерудицією торкатись минулого, аналітично осмислювати сучасне і прозірливо заглядати в майбутнє, ретельно готуючи це омріяне українським народом майбутнє своєї національної незалежності в сьогоденні.

Невже трагізм запрограмований?*

Не відомо, чи долю великого поета програмує розташування зір, чи ноосферні чинники, чи гени мучеництва, акумульовані в генофонді українського народу, зате достеменно відомо, що саме на долю найбільших поетів України — Шевченка, а за ним Франка — випало стільки страждань, що вистачило б й на багатьох, якщо вважати, що горе і щастя властиві людському життю. У Шевченка — це 24 роки перебування у кріпацькому стані і десятирічна солдатчина і тільки 13 років волі, та й затьмарені вони відчуттям знедоленості свого народу. Знаємо, що стражданнями і переживаннями супроводжувалось і життя Франка: семирічною дитиною втратив батька і сімнадцятирічним юнаком матір; трикратні ув'язнення, перше з яких у час університетських студій, провали на виборах до галицького сейму, цькування за окремі статті, епілепсія найстаршого сина, що призвела до його смерті, божевілля дружини, важка, успадкована від матері, невиліковна хвороба, яка причиняла нестерпні болі, самотність в останні роки життя. Здавалося б, чаша терпінь, призначена йому, випита до дна без залишку для нащадків. Де там! Найстарший син Андрій помер за два місяці до закінчення університетських студій. Другий син Тарас, хоч і прожив довге життя, до "помазанчиків" долі не належав. Третій син Петро загинув за невідомих обставин в 1941 р. Його, тоді депутата Верховної Ради УРСР, учасника Народних зборів, декана Львівського торгово-економічного інституту, директора Літературно-меморіального музею І. Франка, а до того ж й письменника, журналіста і перекладача, силоміць "евакуювали" зі Львова 28-го червня, якраз, коли йому сповнився 51 рік. Тепер відомо, що ешелон, в якому він "евакуювався", нікуди не прибув.

І, нарешті, наймолодша дочка Ганна. До березня 1939 р життя її протікало цілком благополучно. Жила в селі Довге на Закарпатті, яке входило до складу Чехословаччини. Чоловік був добрим лікарем, мав пристойні заробітки, які дозволяли сім'ї утримувати двох синів на навчанні у Швейцарії. Єдиною її турботою була хвора мати, яку приїздила навідувати, перетинаючи кордон. Після потоплення в крові

* Публікується за першодруком в газеті „Франкова криниця".— 1990.— 26 серпня.

угорськими окупантами першої української держави на Закарпатті — Карпатської України, почалась, як писала вона, її одіссея. Сім'я була інтернована і переїхала до Відня. Її чоловік — Петро Ключко працював там лікарем туберкульозної лікарні, не приймаючи німецького громадянства. Ця лікарня знаходилась на території, яка потрапила в радянську зону окупації.

На третій день після капітуляції фашистської Німеччини в кабінет Ключка зайшли без стуку у двері двоє енкаведистів і, показавши йому ордер на арешт, забрали пана доктора з собою. Після того тривале, поетапне, звичайно, під конвоєм, переправлення його з Відня до Львова, переважно пішки. Через чотири місяці він, виморений в тюремних камерах, зсинцьований, з відбитою печінкою і вибитими зубами, опиняється у львівській тюрмі „на Лонцкого". Єдиним звинуваченням проти нього було те, що працював лікарем у військовому шпиталі при Директорії і евакуювався разом з цим шпиталем. Про його перебування в ув'язненні у Львові родині Франка стало відомо з його записки, яку він у куску хліба викинув із вікна тюрми на вулицю. Записка була такого змісту: „Незнайомче! Прошу передати родині Франка, яка тут, у Львові, що в тюрмі „на Лонцкого" сидить Петро Ключко, який просить допомоги". Записка була доставлена таким незнайомцем і через день в черзі з передачею для нього стояли вже дві невістки Франка.

А десь через три місяці на порозі квартири Тараса Франка з'явився сам Петро Ключко у супроводі синьокашкетника. Здивуванню не було меж. Але розмову на тему „яким чином це трапилось" було заборонено вести за обіднім столом, нашвидко приготовленому з післявоєнних карткових продуктів. Але вночі, коли охоронця здолав сон, Петро розповів Тарасові все, що трапилося з ним.

А було все так. Його дружина звернулася з листом-проханням до американського посла у Відні. В листі повідомляла, що радянськими органами безпеки арештований зять Франка і просила втручання в цю справу. Посол зв'язався телефонічно зі Сталіним і виклав йому своє прохання. Сталін, не бажаючи, ясна річ, псувати із-за „такої дрібниці" стосунки з послом Америки, відправив до Львова таку телеграму: „Немедленно освободить Ключка. Сталин". Після цієї телеграми почалося посилене лікування Ключка, бо він „був нетранспортабельним".

Вже „здоровим", відгодованим, в спеціально пошитому для нього костюмі, він представ перед своєю родиною і таким був відтранспортований літаком до Відня. Але там довго із відбитою печінкою не прожив. Сини відразу після його смерті переїхали до Канади, куди незабаром стягнули і матір.

Нелегко склалося життя синів Ключка — Тараса і Мирона. Тарас з чотирнадцяти років хворів епілепсією, що з'явилась у нього як ускладнення після кіру. Ця хвороба не дала йому права одержати диплом лікаря, хоч повний курс навчання в мединституті (тобто університеті) в Грацу вій пройшов. Працював службовцем. Не пощастило йому в сімейному житті ні з жінкою, ні з єдиним сином. Жінка довела його до передчасної смерті, ненадовго, правда, переживши його, а син зійшов на манівці — наркоман і волоцюга.

А в Мирона, якому довелося довго працювати на виснажливій фізичній роботі — викорчовуванні лісу, а потім так само довго вже з дипломом „інженера лісівництва" „вибиватись в люди", трагедія в сім'ї.

Єдина дочка, розумна і красива дівчина, після нещасного випадку стала калікою і пересувається на колясці. Таким чином, родовід Франка по лінії дочки, дійшовши до правнуків, на них і обривається.

Зате багато нащадків по лінії Петра, хоч і його обох дочок не обійшла лиха доля. Старша дочка Віра була в 1939–41 рр. працівником музею Франка. Від нього за два місяці до початку війни вона одержала відрядження до Відня, щоб звідти привезти докторський диплом І. Франка. І цей факт зіграв фатальну роль в її житті. У жовтні 1941 р., на четвертому місяці окупації Львова, її арештовують, запідозрюючи в тому, що за її відрядженням до Відня приховувалась якась розвідувальна (!) місія. Як „політичну", її відправляють в концтабір Равенсбрюк, де вона просиділа до закінчення війни. Табір був визволений американськими військами, і вона повернулась до Львова. Але недовго довелося Вірі милуватись рідним містом. У вересні її арештовують, далі суд трійки з вироком 5 плюс 3 і відправка на шахти Воркути. Звідти повернулася з двома дочками без засобів до життя. З важкими зусиллями знову ставала на ноги.

Молодша її сестра Іванна, яку звали Асею, була матір'ю п'ятьох дітей і померла від важкої недуги лімфи.

А тепер ще про Тараса і його сім'ю. Ні його самого, ні жодного з його трьох дітей не спіткала доля їх близьких, бо ніхто з них не був ув'язнений. Але не набагато „успішнішими" і легшими, принаймні морально, складались їх долі. Автора цих рядків, найстаршу дочку Тараса, переслідували тривалий час за її переконання, а звідси й висловлення, що йшли в розріз з програмою партії на злиття мов, тобто програмою на денаціоналізацію українців. Спочатку — виключення з партії, потім зняття з роботи, вкінці слідство, яке закінчилось „покаянним листом", який підписала, і бойкотом друзів та співробітників інституту, куди була повернена на роботу.

Друга дочка цілком самітня, не позбавлена комплексів. Сина Роланда форсованими темпами проштовхували по щаблях кар'єри (після того, як ставка на „внучку Франка" — Зіновію провалилась), але фактично нічого ні в науковому, ні в політичному плані він не досяг, як і не здобув позицій в громадському житті України. Навпаки, незважаючи на всю „рекламу" його особи, яка організовувалась „зверху", він в ролі „продовжувача ідей великого Каменяра" не затвердився. А для цього його посилали навіть в Штати, зробивши директором науково-дослідного інституту. Взагалі для партократів він став „бажаною" фігурою, коли в жінки взяв собі не „націоналістку", а „істинну патріотку", перейшовши ради неї на російську мову в сім'ї і з друзями-українцями, патріотку, яка в екстазі патріотизму заявляла, що „я русская (хоч за паспортом була українкою), а вы (сім'я Зіновії) националисты и будете в Сибири, а квартира будет моя". Навряд чи єдиний внук, який успадкував прізвище діда, в іпостасі такого пристосуванця міг приносити велику радість батькові Тарасові і виправдати сподівання рідних. В цьому теж була трагедія родини Франків. Крім того, родовід Франка по чоловічій лінії на цьому і обірвався.

Очевидно, трагізм життя і злощасність доль багатьох із нащадків Франка не були запрограмовані генетичним фондом чи якимось „фатумом", а вписувалися в обставини епохи і в ті її пружини, які калічили душі і ламали хребти, а подекуди визначалися вдачами і характерами, тобто факторами не так соціологічними, як біологічними. Хотілося б, щоб хоча для цих його правнуків та праправнуків супровідними в їх житті були „ясні зорі і тихі води", цього хочеться побажати і для всього українського народу.

Дещо про рух шестидесятників*

До даної статті вважаю за необхідне додати кілька слів про себе. Не для того, аби оповісти, наскільки я сама була зв'язана з тим, про що йде мова у ній, а тільки скористатися нагодою спростувати ряд тверджень та розмов, пов'язаних з моїм Іменем.

Я — дочка сина Івана Франка Тараса, народилась 31 жовтня 1925 року у Львові. Перед самим приходом радянських військ у тодішній Станіслав у лютому 1944 року закінчила тамтешню гімназію і в цьому ж році поступила на філологічний факультет Львівського університету, який закінчила у 1949 році і відразу вступила до аспірантури при кафедрі української мови. Після вбивства Галана у серпні 1950 року, нашу сім'ю перевезли до Києва, створюючи у громадськості враження, що над сином Івана Франка і його сім'єю зависла смертельна небезпека з боку українських буржуазних націоналістів. Навчання в аспірантурі продовжила при Інституті мовознавства АН УРСР. Тема моєї дисертації, над якою я працювала, була мовознавча, але ЦК КПУ поміняв її на „Іван Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом". Її я захистила 1953 року і після захисту працювала в Інституті мовознавства спочатку як молодший, а з 1956 року як старший науковий співробітник. Мене кидають "на передовий фронт" боротьби з українським буржуазним націоналізмом та з Ватиканом. Тільки після того, як я „постояла" на передових позиціях цієї боротьби, змогла працювати як науковець. Пишу розділи з історії української літературної мови, в основному західного її варіанту, для

* Публікується за першодруком в газеті „Ратуша" (Львів).— 1991.— 14–15 серп.— С. 4–5; 19–20серп.— С. 4–5.

першого тому „Курсу Історії української літературної мови". Для другого тому пишу два розділи: „Літературна мова 20-х років" та „Поетична мова 50–60-х рр.". Друкую ряд статей про боротьбу Івана Франка за єдину українську мову та цілий ряд досліджень в галузі стилістики, мови Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, покутських письменників, Ярослава Галана, а також з усного мовлення, історії мовних взаємин, граматичної думки і правопису. У 1968 році підготувала до захисту докторську дисертацію „Мова Івана Франка" та написала до курсу „Стилістика" два розділи: „Лексична стилістика" і „Фразеологічна стилістика", що фактично були другою докторською дисертацією. Але мене у цьому році виключили з партії за „порушення статуту" та „антипартійні погляди в національному питанні". (Я прилюдно покритикувала Жовтобрюха А. М. за його твердження про те, що процес зливання мов є природним і нам треба дбати, аби з „чистими елементами української мови потрапити в цю єдину мову майбутнього комуністиного суспільства". Він написав на мене „донесення" в партбюро Інституту, що я з-за кордону, з Болгарії, де була на з'їзді славістів 1963 року, привезла три номери націоналістичного журналу „Сучасність"). Враховуючи це, а також мої виступи на захист Світличного, Дзюби та інших, мене не тільки виключили з партії, а й через рік звільнили з роботи, отже, про захист докторської дисертації не могло й бути мови. Під час мого майже 3,5-річного безробіття я мала два запрошення в Канаду (від тітки Анни Франко та з університету з Торонто з оплаченою дорогою), але мене не пустили. КДБ, знаючи про смертельну хворобу мого тата, чекало його смерті і відкладало давно підготовлену ними акцію „знищення шестидесятників". Їх треба було зв'язати з українцями з-за кордону як емісарами ЦРУ, а нас — як платних агентів антикомунізму. Кандидатів на роль емісарів було чимало, бо багато хто тоді приїздив на Україну і, природно, зустрічався з ким-небудь з шестидесятників, а потім знайомився з більшим чи меншим їх колом. Нарешті вибір випав на Добуша. За ним стежили з Чопа і „виловили" всіх, з якими він хотів мати контакти, чи нав'язав їх. В коло „завербованих ЦРУ" потрапили і такі, які його в очі не бачили (наприклад, Є. Сверстюк, який з

запаленням легенів лежав у лікарні). "Завербованих" ошельмували в пресі. В цю обойму ошельмованих, на своє здивування, я не потрапила. Саме в той час я знаходилась під слідством на Короленка, 33. Для мене КДБ готувало іншу роль. На слідстві мене запитали, чи не написала б я "покаянного листа". Я дала згоду, сказавши, що я вже такого листа написала на ім'я секретаря по ідеології ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренка тоді, коли мене після виключення з партії „зловили на гарячому" — за передачу за кордон в коробці з шоколадними цукерками „Репортажу з заповідника імені Берії" В. Мороза. Коробку розкрили на митниці і чешка, моя знайома-мовознавець, з якою я попередньо домовилась, що, на випадок виявлення „крамоли" в коробці, вона все звалить на мене, тобто, скаже, що, мовляв, нічого про це не знала що, зрештою, вона й зробила. Коли це було виявлено і справа на мене була передана в Інститут (я вже ходила безробітна), я написала „покаяніє", і мене Овчаренко помилував, але КДБ з тим не змирилось. Воно відібрало з моїх листів до подруг в Канаду „найпікантнійший", який дали на розгляд в Інститут, котрий виніс рішення, що більше таку націоналістку в своїх стінах терпіти не буде.

Отже, маючи за собою вже одне каяття, я дала згоду на „покаянного листа" тепер, коли була під слідством, що це буде мій лист. Мене на слідстві протримали п'ять тижнів. Проти мене були виставлені п'ять томів агентурних відомостей. Це — записи моїх розмов з іноземцями, зокрема з Ю. Косачем в ресторані готелю „Дніпро", і фрагментарні, з квартири та вуличних розмов. Після того запропонували мені, вже „пригвожденій" агентурними даними, а значить і „розвінчаній" у своїй „шпигунській діяльності", написати листа з покаянням. Я написала. Але мій текст викликав хвилю „гнівного обурення" патріотів з КДБ: „Ви для кого це написали? Для журналу „Сучасність"?". І підсунули мені для підпису свій текст. Далі був тиждень нерівної боротьби, в якій я одержала „часткову" перемогу: не було жодного прізвища „емісарів і їх агентів" на Україні, а замість фрази про „шпигунство" як „зради батьківщини", стало: „на шляху шпигунства я була, але КДБ мене своєчасно відвернуло від дальших тяжких злочинів, за що я йому вдячна". І в такому варіанті

він пішов до „Радянської України" за 1.03.1972 р. Далі я була вдома, а потім мене повідомили (на початку травня), що мене „наказом" директора Інституту повернено на роботу. Але ще чотири місяці, аж до жовтня 1972 року, я на роботу не виходила. Мене зустрів страшний бойкот з боку „лівих" і з боку „правих". В Інституті від мене всі втікали, ніхто зі мною не розмовляв. Десь у грудні (бо ще два місяці я була в колгоспі) мені сказали, що я буду працювати вдома і роботу приносити в Інститут. Мені дали лаборантське навантаження (писання карток). Потім поступово давали іншу роботу, поки, нарешті, через два роки не знайшли робоче місце і роботи науковця, але без права на друк. Далі пішли статті на замовлення тільки викривального характеру і діяльність бандерівців в час війни, різні рецензії. Поступово мені надаються сторінки в журналі „Мовознавство" і „Культура слова". Дозволяють надрукувати монографію „Граматична будова українських гідронімів", яку я хотіла захистити як докторську, але дозволу па захист не отримала. Дочекавшись ювілейного франківського року, мене випихають на пенсію (щоб дати дорогу молодим).

Зробила я ще необачну спробу повернутись у партію, бо товариство „Україна" запропонувало мені поїхати в Канаду на другі франківські читання, а для цього необхідно було характеристику з Інституту. З нею вийшло непорозуміння. Інститут „не міг" рекомендувати мене для такої поїздки. Зробила спробу, як мені порадили, в епоху гласності заявити, що моє виключення з партії було „липою", але Інститут в особі парторганізації більшістю голосів проголосував проти такої "комуністки". І правильно зробив, бо хоч показав „хто вони". Замість вибачитись переді мною, показали, які вони ніноандрєєвці[*].

Тепер я на пенсії. І, звичайно, тільки тепер почуваю себе розкутою. Багато пишу і друкуюся, багато готую видань.

На других читаннях Франка все ж таки я була в Канаді з Ф. Погребенником, і всі три мої доповіді надрукувала та ж сама „Сучасність"....

---

[*] Ніна Андреєва — комуністка, яка виступила проти перебудовного процесу, започаткованого М. Горбачовим.

Сьогоднішній рух на Україні, що проявив себе в змаганні до демонтажу віджилої політичної та економічної структури нашої держави і до демократизації всіх ланок її суспільного життя, в змаганні до правди й гуманізму і разом з тим до національного самоутвердження, народився спонтанно внаслідок проголошених і аж ніяк не реалізованих гасел перебудови і повсюдної, хоч і не повної гласності. Але народився він і цілком закономірно, як вираження до того замовчуваних вільнодумних прагнень української творчої і гуманітарної інтелігенції. Народився й відразу подивував своєю незбагненною життєздатністю і ні звідки взятими самогенерованими силами, що забезпечили його зріст в часі і розширення в просторі. Подивував, засиділого у м'якому кріслі партократа, а відтак і обурив його своєю непідвладністю йому, йому, що звик націлювати „людський фактор" на дострокове виконання п'ятирічки і на єдиномисліє, таке необхідне для його авансування по роботі і для "життя при комунізмі". Рух у своїх ідейних напрямках і в програмних положеннях не виник з морської піни, і ні з якої іншої каламуті. Він виріс на живодайному, рідному, хоч і сплюндрованому, але все ж єдиному в світі чорноземі, на незамулених застоєм і радіонуклідами джерелах чистої води і має глибокі традиції й історичні корені. Він має свого безпосереднього предтечу у русі шестидесятників і в тому загнаному в підпілля, в часи стагнації, духові протиборства злу і насильству, властивому українському народові.

Що являв собою рух першої відлиги — 1956–1966 рр., від якої прийнято вести відлік процесові демократизації в нашій країні? Що спричинилося до його виникнення? В яких формах він проявлявся і які були його здобутки й заслуги, і які його прорахунки і недотягнення?

Нагадаємо деякі сторінки його історії і його проявів у Києві, де він і зародився, і вкажемо на ті фактори, котрі покликали його до життя.

За причинами, що викликали фермент у суспільному мисленні української творчої і гуманітарної інтелігенції в 50–60 рр., в глиб історії спускатись не варто, хоч велика їх частина таїться саме там. Можна обмежитись тільки самою констатацією факту: до середини 50-х років

український національний рух (чи за більш прийнятною термінологією: національна свідомість) був силою "загнаний в пляшку" і нащільно закупорений. Смерть Сталіна в 1953 р. частково підважила цей корок в пляшці, але ще не відкрила його. Це зробив аж XX з'їзд партії і, зокрема, виступ М. С. Хрущова на закритому його засіданні з розвінчанням культу особи. Приспаний "дух" почав поволі ставати на ноги і знаходити способи заявлення про себе. У цьому ставанні було багато такого, що йшло від внутрішніх, нагромаджених і нерозтрачених сил, але наївно було б думати, що відродження свідомості можливе тільки на базі власних ресурсів та потенцій. Були і зовнішні фактори, що спричинились до його ідейного оформлення, а потім й інтенсифікації.

Таким зовнішнім фактором, що в якійсь мірі проектувався і на Україну, були події в Польщі в жовтні-листопаді 1956 р. Вони торкались нас більше, ніж події в Угорщині, бо проходили під такими гаслами і з такими вимогами, які відгомоном прокочувались по Україні. Стосувались вони і економіки, і політики ПНР, яка, як здавалось тоді, мала безпосередню паралель і в УРСР. Польща не могла нагодувати вимучене воєнними лихоліттями населення, не могла його одягнути і, що найгірше, не могла обіцяти якихось кардинальних зрушень у напрямі поліпшення становища в найближчі роки. Її сировина йшла за безцінь до СРСР, а замість того, їй, як дар Радянського Союзу, будувався грандіозний Палац культури у Варшаві. І це тоді, коли з пам'яті і сердець варшав'ян ще не стерся гіркий жаль до Радянської армії, яка під час варшавського повстання в серпні 1944 р. не пішла відразу на допомогу повстанцям, а, як коментувалось тоді, спеціально зволікала наступ військ, щоб дати німцям можливість потопити повстання в морі крові. До цього незадоволення, як стало відомо з польської преси, додавалось і друге: незадоволення від масових репресій супроти інтелігенції і радикально настроєної молоді, що заявляла про свої національні прагнення і домагалась їх реалізації. Підповерхнево нуртуючі незадоволення спливли наверх широкою рікою масових демонстрацій і заворушень в листопаді 1956 р. Серед вимог польських демонстрантів були такі, які зачіпали Україну,

наприклад, "ми не хочемо, як Україна, бути колонією Росії". Україні, її, за їх висловом, "національному винародовленню", "відсутності національного патріотизму", її, нібито, "рабському плазуванню" адресувалось чимало дошкульних і болісних звинувачень. Все, що робилось і писалось на той час у Польщі, безперешкодно потрапляло на Україну і вдаряло в "давно наболілі струни". А потім, після приходу до влади Гомулки, здійснювана ним на перших порах політика "ідеологічного непу", що означала прихід у літературу не тільки до того заборонених класичних творів та імен і "ошельмованих" сучасних літераторів, але й реставрації цілого букету літературно-мистецьких, а звідси й ідейно-політичиих напрямків, фактично почало стимулювати творення літератури так званого вільного світу, тобто літератури різних ідейних платформ, переважно далекої від соціалістичної ідеології. Сторінки періодики заряснілн матеріалами, від яких у декого "дух запирало в грудях", для інших — здавалось знаменням нового часу, нових віянь. І тут, під прикриттям критики волюнтаризму, наносились удари по самій системі соціалізму і співдружності націй. Для Польщі, можливо, це було ситуаційно виправданим, але в своїй, навіть блідій проекції на Україну воно було передчасним, оскільки українська інтелігенція на той час ще не встигла отрястись від страху, що за два десятиліття щільно ввійшов у її плоть, і розправити свої зранені крила. Але ідеали демократії, а з ними й "національні питання" відразу знайшли сприятливий ґрунт, бо живились своїми невисохлими, підспудними джерелами. Саме тоді з санкції верхів широким фронтом розгорнулось розвінчування культу, несправедливості, здійсненій при ньому. Цілком зрозуміло, що національні болі самовільно спливають на порядок денний, вимагаючи задовільного вирішення.

Найяскравіший вияв національним вболіванням і прагненням дають письменники на відкритих партійних зборах, що відбувались десь в грудні 1956 р. Хоч настрої присутніх були говорити з позицій "абсолютної правди", нічого не замовчувати, керівництво зборів намагалось утримувати ці настрої у рамках настанов XX з'їзду КПРС. Але йому це ніяк не вдавалось. Греблю, нарешті, прорвав виступ Андрія Малишка, якого потім підтримали присутні виступаючі. Він гово-

рив про ті кривди, яких зазнала Україна в цілому, а творча інтелігенція зокрема, в роки розгнузданої сваволі сталінських прибічників: Ягоди, Єжова, Берії і Кагановича (який у той час ще був учасником "антипартійної групи"). Він вказав на кількість жертв штучного голоду 1933 року і назвав цифру 9 мільйонів, яку в репліці М. Бажан збільшив ще на мільйон, і на всі переслідування, яких зазнала українська інтелігенція в 30–40-х рр., а потім поіменно назвав жертви післявоєнного періоду. Емоційними були виступи Є. Кротевича, А. Головка та інших. Виступ Малишка відгомоном прокотився по Києву. Потім з уст до уст передавали виступ професора Марченка на кафедрі КДУ, виступи в гуманітарних інститутах АН УРСР і в різних творчих спілках. Резонанс був сильний. Змушені були затихнути ті, хто ще вірив у безпомилковість "вождя всіх народів" і через те не сприймав критики культу. Їхня мовчанка створювала фальшиве уявлення, що новий курс партії дістав одностайне схвалення (що, звичайно, не відповідало дійсності) і, що зі смертю тирана соціалізм набере людського обличчя, й у майбутньому політичні репресії не повторяться. А запевнення щодо цього подали і згори. Що залишалось, як не вірити цьому, коли так хотілося жити в цій вірі, дарма, що чутки, у правдивості яких швидко пересвідчились, про окремі арешти і закриті суди (над групою Л. Лук'яненка) відразу підважили цю віру. Ілюзії щодо правової держави в деякій мірі вже тоді розвіялись, але ще всіх надихав отой озонний вітер і задовольнив отой взятий керівництвом держави курс на встановлення істини в науці й справедливості у суспільстві. Були реабілітовані цілі науки — генетика і кібернетика, ошельмовані до того ж як ідеалістичні і буржуазні, навіть імперіалістичні. Виявлено наукову неспроможність дутих авторитетів, зокрема академіка Лисенка, бездарність деяких лауреатів (наприклад, Бабаєвського). Відновлено честь і заслужене місце в мистецтві несправедливо зганьбленим митцям (Прокоф'єву, Мураделі, а на Україні — Данькевичу і Сосюрі). Разом з тим, наступила переоцінка творчих методів. Наука озброюється новими матеріалами і фактами, почерпнутими із закритих до того фондів, що приводить до перегляду існуючих та висунення нових концепцій і тверджень. В історичній науці, яка завжди є на передньому

краї ідеологічного фронту, йде перегляд питання періодизації історії СРСР, визвольних змагань її народів, рушійних сил — співвідносних етапам, а звідси, часу зародження нації та її атрибутів. Дискусії ведуться на різних сесіях, засіданнях, а звідси надходять на сторінки наукової періодики, в основному союзної. В республіках вони мають не так узагальнено теоретичний, як конкретний археографічний характер. Такою була дискусія про Запорізьку січ, проведена на сторінках "Українського історичного журналу" в 1967–1968 рр.

В літературознавстві досить знаменною була дискусія на тему, що таке "національна формою і соціалістична змістом література", і дискусія про те, якими категоріями виражається і якими ознаками та властивостями заявляє про себе творчий метод "соцреалізму". З цього приводу на Україні забирав голос академік О. І. Білецький. Сміливими були його твердження про фіктивність цього методу (відомий його афоризм: соціалізм, як домовий, — всі знають, що він є, а самого його ніхто не бачив) і висновки, що не вкладались в рамки усталеного, бо соціалізм, як самодостатній метод, за відсутністю всіх ознак чогось "окремого", він піддавав сумнівові, а національна форма, за його трактуванням, не відокремлювалась від національного змісту.

У мовознавстві знаменним і водночас плачевним за оргвисновками був виступ молодої і талановитої вченої А. Матвієнко. На замовлення редколегії журналу "Вітчизна" вона написала статтю "Культура української мови", в якій стала на захист чистоти і національної специфічності української мови, проти засмічування її русизмом типу "добро пожалувати", "повномісяччя" і подібні, які пропонував "Русско-украинский словарь" 1948 р. Вона перша піддала критиці суржик, на який подекуди спирались засоби масової інформації, і практику російськомовності українських сімей, зокрема і сімей мовознавців. Все це викликало обурення денаціоналізованої партократії і таких же "інтернаціоналізованих" мовознавців. Статтю А. Матвієнко критикували на профспілкових зборах Інституту мовознавства АН УРСР, працівником якого була авторка. Засудили як націоналістичну. З таким ярликом вона потрапила в постанову ЦК КПУ. А її авторка, витримавши строк "спокійного життя", ласкаво відпущеного їй, невдовзі

звільнена за скороченням штатів. Через кілька років, після виступу П. Ю. Шелеста на з'їзді письменників України, в якому прозвучали слова про прекрасну українську мову, яку треба любити й плекати, з'явилась низка статей про культуру української мови О. Ільченка, А. Хижняка, М. Шумила, О. Кундзіча, Б. Антоненка-Давидовича, за які потім в застійну епоху авторів "пожурили", а декому й погрозливо покивали пальцем.

Водночас з появою цих статей в Київському університеті провели першу наукову конференцію з питань культури української мови. З її трибуни, з уст, звичайно, не офіційних, а не планованих виступаючих, прозвучало багато критичних зауважень не так з приводу структури, як сфер функціонування в республіці української мови. Хоч критика адресувалась Інститутові мовознавства, але, по суті, вона була скерована директивним органам, які порушували в галузі національно-мовного будівництва норми ленінської політики. Як наслідок — адміністративні стягнення на всіх, хто замахнувся на критику тих дій, які критиці не підлягали. З того часу ні мовознавці, ні письменники не "дозволяли собі" торкатись цієї "крамольної" теми, аж поки 1972 року не був відкритий „Відділ культури мови" в Інституті мовознавства, а при ньому збірник "Рідне слово", перейменований на "Культуру слова" (бо рідною могла бути тільки "друга рідна" — "родная речь"). В статтях, надрукованих в ньому, фактично розвивались положення статті А. Матвієнко (крім пасажів про денаціоналізацію) без будь-яких вказівок на першопрохідця.

На Україні стали тоді відомі дебати в московських інститутах історії СРСР та історії КПРС з питань Великої Вітчизняної війни і трактування причин відступу в 1941 р., що сприяло і в нас переглядові деяких усталених тверджень.

Тоді на літературну, а за нею і на мистецьку арену, виступають нові сили, що живляться ідеями гуманізму й демократії, так щедро на словах розписаними XX і XXI з'їздами партії, живляться надіями, що демократизація суспільства приведе до вирішення і всіх інших соціально-економічних, правових та національно-культурних питань. Національне сприймається не як самоціль, а як компонент процесу

демократизації. У такому ключі, принаймні, сприйняла дух часу мистецька зміна, яку названо потім шестидесятниками. А це були юні тоді В. Симоненко, І. Драч, Ліна Костенко, Б. Олійник, В. Стус. Г. Тименко, М. Холодний, вже прославлений своєю збіркою "Правда кличе" Д. Павличко, В. Коротич, М. Сингаївський, І. Калинець, Р. Братунь. У прозі цей напрям представляли Є. Гуцало, Григір Тютюнник, В. Дрозд, О. Бердник, в образотворчому мистецтві — В. Зарецький, П. Заливаха, Алла Горська, Галина Севрук, Людмила Семикіна, в театральному — В. Опанасенко і Л. Танюк, голова Клубу творчої молоді. Нові сили прийшли в публіцистику, літературну критику і літературознавство. Це такі імена, як І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, В. Іванисенко, М. Горинь та багато інших. Ціла плеяда. До них належали і не початкуючі митці, за віком не шестидесятники, але суголосні їм. Це М. Лукаш, Г. Кочур, М. Стельмах, Б. Антоненко-Давидович, ну, і, звичайно, О. Гончар.

Оскільки на зміну державно-політичному волюнтаризмові приходить колегіальність, на зміну знеособлення одиниці (гвинтика) приходить самовизначення особистості, а вульгарний соціологізм поступається місцем естетичним критеріям оцінки (що досить відчутно повернуло вліво тодішню ментальність), то нічого дивного, що новому поколінню довелося більш відкидати, ніж приймати від своїх літературних батьків. Звідси й повне розходження між поколіннями, котре породило потім охаяну концепцію „батьків і дітей", яка, однак, не позбавлена певного ґрунту, хоч не в такій площині, як її трактовано, бо йшлося не про свідоме протиставлення, а про інтуїтивні пошуки співзвучних новій епосі тем і способів висловлення.

І так в процесі оновлення літератури, першу скрипку відіграла поезія. Це й природно. Невелика за розміром форма найбільш доступна для гасел, для конденсованого вислову.

Тому вірш дійово може відгукуватись на потреби дня. Поезія 60-х років розширила діапазон форм (що не так істотно, але що відразу викликало заперечення і дискусії) і діапазон тем. На зміну темі про дружбу народів, яка за винятком знаменитих Тичининських „аркодужних перевисань до народів", віддавала посередністю, приходить тема бать-

ківщини, але не тільки батьківщини в межах державних кордонів СРСР (від Сяну до Курильських островів), але і в обсязі нації, тобто України, любити яку так безжалісно заборонено колись В. Сосюрі. Звичайно, національна батьківщина не протиставляється державній вітчизні, як і не протиставляється інтернаціональним почуттям і обов'язкам.

Тема „інтернаціонального" з одноцільної перстворюється на дифузну, розщеплену на якісь грані, чи якісь „складові частини". Доступ в літературу здобуває тема рідної національної мови, повністю ігнорована поезією попереднього періоду. На перший погляд це здається малозначущим, але, якщо зважити, що в період культу, а по інерції й досі, мандатом правовірності українця вважався або змішаний шлюб, або виховання дітей російською мовою і посилання їх до російських шкіл, то тема рідної мови, оспівана в літературі, сприймалась як виклик прийнятій національно-угодовській етиці і тій, до того культивованій, національній індеферентності.

Цілком зрозуміло, що поезія навіть на вказані вище теми викликала спочатку мовчазне потурання, а далі побоювання за те, щоб у відродженні національних почуттів не з'явились політичні інтенції. Нападки на поезію І. Драча, Ліни Костенко й інших випливали, саме з тих, як здавалось, ілюзорних уявлень про супровідний для цих тем „дух самостійництва" зі страху перед новітнім „націонал-комунізмом". Почалися нападки на „молодих", які, як правило, себе не захищали, хоч і не відступали від своїх позицій. Ортодоксальна критика майже не приховувала страху перед тим, щоб оспівування і культивовані в поезії „шестидесятників" національні ідеали не переросли в політичні „самостійницькі". Звідси і намагання „присікти все це в корені". Але це виявилось не під силу. Чим більше було нападок на молодих, тим більше обростали вони вінками слави й почесті і тим більше їхніх шанувальників горнулось до них та згуртовувалось між собою.

І самодостатній, спонтанний процес самоусвідомлення набирав характер руху, який поступово зростав і кількісно, і якісно, оскільки з'являлись нові сили, які представляли вже не тільки мистецтво, але й науку, а потім і різногалузеве виробництво. Рух підпорядковувався

чітким, хоч і не сформульованим, демократичним, а звідси й національним ідеалам, які прагнули свого задовільного вирішення, принаймні, на ниві духовної культури.

Спершу рух, як зазначалось вище, виливався через дозволені, а навіть у значній мірі санкціоновані форми ідейно-художнього вираження. Слідом за поезією пішло образотворче мистецтво малих форматів, а далі все інше: проза, театральне і кінематографічне мистецтво, монументальна образотворчість, портретна скульптура, музика. Всього, що було створено в той час під девізом „національний зміст, чи дух у мистецтві", перерахувати неможливо. Назву тільки деякі імена й окремі твори, що, можливо, більше від інших впливали на мислення і прагнення національно свідомої української інтелігенції. Це, насамперед, вірші В. Симоненка, присвячені Україні, із строфами, які потім не ввійшли у жодну з його посмертних збірок, зокрема строфа, в якій в розмові сина з матір'ю-Україною були такі слова: „Нехай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю". І далі вірші І. Драча та його поема „Похорон Шевченка", поезії Ліни Костенко, М. Холодного, М. Вінграновського, далі В. Коротича, С. Тельнюка (в останнього найбільше враження справила „Дума про козака Молодіда" і вірші „Забуваймо українську мову" та „Про останніх інків"), потім Б. Нечерди, окремі вірші Д. Павличка (із збірки „Правда кличе", а потім його „Молитва"), А. Малишка, Любові Забашти, В. Стуса, В. Голобородька, В. Коржа, Є. Летюка, пізніше П. Мовчана і багатьох інших. Серед прозаїків найбільшу популярність здобули Є. Гуцало, Григір Тютюнник (новела „Кавалер Золотої зірки"), В. Дрозд (повість „Катастрофа"), В. Шевчук. І серед цього безпрецедентний випадок, що ним була публікація в журналі „Вітчизна" оповідання Я. Ступака „Гординя". Своїм викликом прийнятій трактовці діяльності УПА це оповідання просто шокувало всіх. Одні добачали в ньому „якісь нові віяння", „якийсь перегляд позицій", „невизначеність лінії", „сум'яття поглядів", інші — диверсію і провокацію і з острахом очікували хвилі репресій. Водночас всі дивувались, як могло таке оповідання пройти повз цензуру. Не менш сміливою і виключно не так в розумінні ламання стереотипів мислення, як розвінчування міфу про непомильність, а

звідси й нібито високий, науковий ценз вчених з дипломами і високими посадами була стаття І. Світличного „Гармонія і алгебра" („Дніпро", 1965, № 3). Уїдливе, саркастичне перо її автора пройшлося по шевченкознавчих працях, до того непідвладних критиці наукових авторитетів і менш маститих лінгвістів. Стаття була сенсацією дня, за яку потім під благовидним прикриттям її автор був позбавлений оплачуваного „місця під сонцем". У прозі вплив робили повість О. Гончара „Собор", повісті Р. Іваничука (і в першу, чергу „Мальви"), частково М. Стельмаха (зокрема, „Правда і кривда"), Ірини Вільде „Сестри Річинські", „Вир" Г. Тютюнника, „На довгій ниві", „За ширмою" Б. Антоненко-Давидовича, в яких, нехай і побіжно, виносились на поверхню різні аспекти чи різні грані того широкого гуманістичного, а звідси й національного питання, котре муляло своєю невирішеністю.

Що ж говорити? Якби тема національної батьківщини в різних формах її вияву і ознаках існування знайшла тільки одиничне, чи одноразове, виявлення в художній літературі 60-х років, можна було б такий одиничний випадок розглядати як якусь аномалію або відхилення від запрограмованого й усталеного мислення, що не має ні громадянського, ні політичного, ні навіть психологічного підґрунтя. Але масовість, нехай і не всезагальність, таких проявів, ба й самого інтересу до національних болів і до тих сторін національно-державного будівництва, які вимагали якихось кроків у напрямку приведення у відповідність практики до теорії, говорила не про „звихненість у мисленні" чи „викривленість у сприйманні об'єктивної дійсності" таких митців слова, як О. Гончар, М. Стельмах, А. Малишко, Д. Павличко, І. Драч, Ліна Костенко та інших, а про певну ненормальність існуючого в національному будівництві стану речей. Чи треба додавати, що масовий прихід у літературу таких образів і таких понять, які реалістично або символічно відображували і національні ідеали й національні вболівання, не проходив непоміченим для читачів.

Звичайно, твори образотворчого мистецтва такого могутнього і всебічного відгомону не мали. Це й зрозуміло. Проте й вони, якщо були позначені національними мотивами, посилювали ті прагнення,

били в ту ж точку. Вони також були чимось новим в порівнянні з попереднім періодом. Що ж нового було в них?

Насамперед тематика, а потім вже манери виконання. І так, замість плакатного трафаретного образу робітника, обов'язково широкоплечого, з міцними руками і впевненим виразом обличчя, з'являється образ нестандартного за вимірами й виразом обличчя українського трударя і такого ж інтелігента. Народні мотиви з'являються в одязі, інтер'єрі, архітектурі і екстер'єрі. Завойовує собі місце історична тематика, але не в плані відзначення тільки окремих подій (Переяславська рада, Кармелюк), а в широкому плані через різноманітні жанрові і портретні картини (Залізняк, Гонта, Сірко, Сагайдачний в скульптурах І. Гончара). Дещо нове відбувається і в гамі кольорів. Домінантний червоний колір, що мав утримувати відповідний настрій картини, видозмінюється низкою його відтінків, а то зовсім сходить з полотен. Єдина канонізована реалістична манера фактично поступово розчиняється в різноманітних стильових почерках, що, начебто, і не відходять від реалізму, але, насправді, її розщеплюють, вносячи туди чимало імпресіоністичних і навіть кубістичних елементів, а подекуди й візантизму. Представників футуризму чи абстракціонізму на Україні не було, бо пошуки нового не пішли по лінії шукання форм як самоцілі, а по лінії знаходження способів вираження національного духу в мистецтві. Шевченківська тематика, стимульована двома ювілеями Шевченка (1961, 1964 рр.) була перехідним містком для пошуків саме такого у мистецтві пензля, а потім і різця. Новим повіяло від творчості художника Манайла, в якій глядач, що звик до портретно-плакатного, натуралістично-пейзажного і фотографічно-урбаністичного мистецтва 30–50-х рр., побачив, нарешті, розмаїття форм, стилів, тем, манер, побачив почерк автора, відчув його думку, почуття, його поглиблений оновлений ракурс світобачення. Монументальне мистецтво теж переживає певний злам. І тут також національні мотиви у вигляді образів, самих деталей, композиції і добору фарб стають превалюючими в тематиці і в засобах її реалізації.

Пошуки національної форми, так розчиненої в „соціалісттичнім змісті" минулого періоду, заявляють про себе в той же самий час і в

галузі музичного мистецтва. Виступ А. Кос-Анатольського на пленумі Спілки композиторів України про національну форму музики спонукав призадуматись багатьох композиторів, а окремих ще більше надихнув і підтримав у їх спонтанних прагненнях до утвердження національного духу в мелодії чи в її видозмінах у різних жанрах музичної творчості, „Національне" починає вимірюватись не лише трансформаціями народно-пісенних мотивів, більше чи менше відчутними модифікаціями ритміки фольклорних творів, але й відтворенням їх духу через добір ключів експресивної тональності. Значення мав і сам добір музичних інструментів. І тут відразу постало питання про перегляд музично-пісенної спадщини, відгрібання з пилу архівів імен забутих, а то і відкинутих в 30-і роки композиторів, музик і їхніх творів, в тому числі церковних, або творів, написаних для армії „Січових стрільців". Проводиться обробка і гармонізація низки фольклорних творів, створюються нові, що відтворюють український національний мелос. Це твори Корейка, О. Білаша, братів Майбородів, А. Кос-Анатольського, Б. Буєвського, М. Скорика, Б. Фільц. Якщо в 30-х роках масових репресій, основним ключем, до якого зобов'язували композиторів, був мажорно-бравурний, то тепер на правах паралелізму входить мінорний ключ, і простір дістає камерний твір.

В плані відбиття національної проблематики проявило себе і театральне та кінематографічне мистецтво. З небагатьох можна назвати такі: інсценізація, зроблена Л. Танюком, Драчевого „Ножа у Сонці", де вперше прозвучали слова про те, що Гітлер і Сталін — це два близнюки, породжені тоталітаризмом, стилізація твору М. Стельмаха „Правда і кривда", що її здійснив той же Танюк, і підготовлена ним же вистава „Отак загинув Гуска" М. Куліша, яка так і не дійшла до глядача. Подібна доля спіткала й інсценізацію з її новаторсько-пошуковим театральним втіленням в дусі традицій Леся Курбаса поеми-казки „Лис Микита" І. Франка. Автор інсценізації, він же режисер, В. Опанасенко, визнав сатиричне спрямування поеми основним, превалюючим над казковим, і сценічне оформлення повністю підпорядкував йому. Звідси мінімум декорацій і умовність реквізиту. Але разом з тим через костюмно-декоративний антураж провів національно специфікуючі еле-

менти. Музично-хореографічні відступи зробив частиною сюжетних перипетій і містком між коном і глядачевим залом. Ці режисерські знахідки, ці спроби оновлення театрально-постановчої манери, на жаль, не дістали схвалення, і п'єса, не дійшовши до глядача, зійшла зі сцени, перекрита греблями недовір'я й апріорного осуду. Разом з нею пішли в забуття і спроби осучаснення театру на національно-модерній основі.

Подібна доля зустріла фільм „Криниця для спраглих", поставлена за сценарієм І. Драча. У фільмі вперше Україна через свої атрибути виступає символом. Висихає джерело живлення її суспільних верств, руйнується основа національно-суспільної піраміди, бо міський котел переварює все, що виходить із села, в якусь однолику, слизисту масу людей, котрі паразитують з плодів цивілізації і людської праці, не усвідомлюючи своєї національної деградації, свого людського, індивідуального знеособлення. За офіційною критикою цей фільм гіпертрофовано представляв національні почуття (правда, йому закидалися й інші „гріхи") і через те не був пущений на екрани. Але він якоюсь мірою утвердив національне „начало" українського кінематографа. З чітко вираженою національною ідеологією вийшли фільми „Тіні забутих предків", „Сон", „Ніч під Івана Купала", а пізніше „Іду до тебе". Отже, сама тенденція утвердилась, здобувши собі право громадянства в українському кіно.

Таких фактів можна назвати багато, але й цих досить, щоб дещо підсумувати і щоб зробити певні узагальнення.

Рух національного відродження знайшов своє втілення в різних видах і жанрах мистецтва. Він розвивався і проходив, нехай і по не зовсім проторованих, але у всякому разі, в основному по безбар'єрних стежках. Але, тим не менше, окремі організаційні заходи „бар'єрного" чи „попереджуючого" характеру проти зростання національної свідомості і національних ідеалів у мистецтві було вжито. До таких заходів слід зарахувати, наприклад: ліквідацію Клубу творчої молоді, широку критику на сторінках обласних газет роману „Собор" О. Гончара, критику поезії Ліни Костенко, окремих віршів І. Драча, М. Вінграновського, фільму „Криниця для спраглих", творів окремих художників, розбиття в університеті мозаїчного триптиху „Учітеся, брати мої" Ал-

ли Горської, Панаса Заливахи, Галини Севрук. Ці заходи „запобіжного" характеру сприймались вже як нагінка, як провісник можливих репресій. Власне, вони в якійсь мірі спричинились до того, що поряд з друкованою продукцією, де національні мотиви знаходили вираження через різні символи і категорії мистецтва, почала творитись і машинописна „захалявна", яка, можливо, і прагнула потрапити в друк, але яка, разом з тим, була заздалегідь розрахована на апокрифічне існування. Так обростає тілом „самвидав", набираючи все більшої кількості „бібліографічних" одиниць і все більшого поширення.

Тут створюється уявлення, що позиція правди і, зокрема, правди в національній проблематиці зійшла з дозволеної арени й заховалась в закамарки. Такий стан, знову серед людей того кола, посилює незадоволення і оте прагнення „відкрити вікна для свіжого повітря". Звідси й розмови про демократію і потребу демократизації всіх ланок функціонування держави, звідси й ці, шукання ліктя серед так званих російських демократів (в Москві і Ленінграді), і серед чеських часів Дубчека, польських в період варшавських заворушень студентської молоді.

Демократія, як форма державно-політичного устрою, сприймалась тоді здебільшого в плані „національно-культурного автономізму", тобто поступків в галузі національно-культурного будівництва, а не в її політичних формах, що вели за собою зміни адміністративних та економічних структур. Можливо, через те і про потребу демократизації, як і про саму демократію, як мету в „самвидавівських" матеріалах, або зовсім не згадувалось, або згадувалось дуже побіжно. А, втім, це й зрозуміло, бо відомий тоді „самвидав" не містив ніяких програм, проектів реформ (як це було, наприклад, в російському і, насамперед, в листах Сахарова), тобто ніяких конструктивно-перебудовних пропозицій. Український „самвидав" не торкався ні „програми мінімум", ні тим більше „програми максимум". Він творився тільки для того, щоб показати, де, в якій мірі і як порушується ленінська національна політика і яких шкод завдають українському народові ці порушення.

Найбільш ґрунтовною, першою і єдиною працею, де на величезному фактичному матеріалі було показано, якою була позиція Маркса, Енгельса, і, особливо, Леніна в національному питанні та як ті, розроб-

лені Леніним, норми національної політики були порушені в сталінську і післясталінську епоху, була праця І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?", що разом з його листом була відправлена першим секретарям ЦК КПРС і ЦК КПУ і залишилась без відповіді. Вона своєю появою збіглась в часі з „Празькою весною" і була суголосна її буремним настроям і змаганням до демократизації, до народовладдя.

Події в Чехо-Словаччині і Польщі розглядались тоді як перша ланка ланцюгової реакції, яка неодмінно досягне і Радянського Союзу, а в ньому й Україну. Здавалось, що той привид „демократичного соціалізму, що бродив по Європі", виявить такі життєдайні сили, які перекриють усі імперські діяння радянського керівництва. Але сподівання були марними.

Українській інтелігенції добре було відомо, що так званий процес демократизації в Чехо-Словаччині мав і свої тіньові сторони. Якщо йшлося про українські культурні справи, про долю української меншості на Словаччині, то саме на них випало найбільше тіні і найменше світла від цієї словацької „демократії". Замість очікуваної культурної автономії, як прояву державної толерантності, щодо національної меншості в своїй країні, словацькі демократи запропонували і почали здійснювати асиміляцію українського населення. Тут шовіністичні настрої, що в самій своїй суті суперечать принципам демократії, взяли гору, зводячи фактично нанівець досягнення демократизації в галузі національної політики. І, тим не менше, всі вважали ці прояви шовінізму словаків якоюсь каламутною пінкою в чистих водах демократії і, незважаючи на це, симпатизували чехам і словакам в їх теоретичних настановах і практичних діях. Мікроби „хвороби" демократії доходили до нас на Україну, і ніякі ін'єкції у вигляді розсудливих застережень чи обачливих дорікань не могли запобігти масовому захворюванню на „демократію". Всім мислячим хотілось такого ж, як в Чехії.

Студентські заворушення в Польщі з приводу „Дзядів" Міцкевича теж хвилювали уми і зміцнювали сподівання, що рух за демократію має тенденцію до розширення, і що в Радянському Союзі більш ніж досить адептів, а звідси і ґрунту, для поступового входження його в

життя. Віра в нездоланність демократичних сил і тенденцій, які, якщо вже раз з'явились на світ, вдруге „в пляшку не залізуть", робила і вимоги в плані усунення наявних порушень в національному (в основному культурному) будівництві більш настирливими, що виглядали, навіть, на виключні і деким розцінювались як утопійні.

Отже, із зовнішніх факторів, що мали безпосередній вплив на спрямованість суспільного мислення у певної частини інтелігенції на Україні, слід назвати події в Угорщині в листопаді 1956 р., події в Чехо-Словаччині в 1967–1968 рр. і в Польщі в тому ж році. Значення мав і рух російських так званих демократів, їх численний „самвидав", що поширювався на Україні в значно більшій кількості, ніж український. Спонтанний український самооборонний (і ніколи не наступальний, чи нетерпимий щодо інших національностей) рух зародився, на ґрунті незадоволення, викликаного потиху здійснюваною на Україні, отже, офіційно недекларованою, політикою русифікації (найбільш відчутною в сферах вищої школи, виробництва і преси).

В русі шестидесятників не було нічого незадоволеного, а тим більше, потайного. Зате органи влади, спрямувавши свої дії на придушення проявів національного самоусвідомлення і на ліквідацію ленінської національної політики в дусі „єдинонедєлімства", здійснювали їх поза засобами масової інформації, а тому й засекретили їх. Це й було причиною конфронтації. Творча інтелігенція домагалась привести у відповідність до ленінських настанов практику національного будівництва, а органи влади переслідували всілякі спроби подіяти на зміну запланованої ними політики денаціоналізації, В умовах командно-адміністративної системи така конфронтація довго продовжуватись не могла. Саме тому рух шестидесятників і був так жорстоко придушений.

Людина великої душі*

Алла Горська була людиною особливого складу психіки, чи як тепер визначають, біополя. Вона, як ніхто, вміла згуртовувати біля себе друзів, діючи на них своєю жіночою привабливістю і ніжністю, і разом з тим, волею, могла легко переконати будь-кого з опонентів і знову ж не так силою слова, як цільністю натури, а звідси й позиції, що примушувало, якщо не схилятись, то принаймні рахуватись з нею.

Від знайомства з нею, що було напрочуд природним без потиску рук, який замінила її посмішка зі словом "Алла", пам'ять зберегла враження від неї самої, її жіночої краси і від манери тримати себе, і говорити (в той час — не досить плавно ще не достатньо засвоєною українською мовою), тоді, як дата і обставини знайомства не запам'ятались. При наступних зустрічах ми вели себе вже як добрі знайомі, хоч до того проговорили між собою дуже мало. Наше зближення запрограмувала наперед відома нам обом спільність переконань, а звідси й однаковість реакції на все те, що тоді відбувалось в культурному і політичному житті країни і зокрема Києва, і на те, що торкалось всіх тих, яких згодом нарекли "шестидесятниками".

Алла була однією з організаторів Клубу творчої молоді, що виник в перші роки хрущовської відлиги, заступником його голови Леся Танюка. Для Клубу вона "викладалась". була його душею і чорноробом: забезпечувала приміщенням його вечори, лекції, бесіди, концерти, виставки і вистави. Дбала про їх оформлення реквізитом, якщо в цьому була потреба, сама оформляла, давала оголошення, запрошувала. Сама вона на вечорах не виступала, але в обговоренні участь брала і у витриманому, тактовному тоні, без зриву на емоції, реагувала. В час найбільш активної діяльності Клубу вона завжди була зайнята, чимось заклопотана, але разом з тим радісна, сіяюче натхненна, на піднесенні. Правда, були тоді в неї і переживання. І не аби-які. Алла разом з

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

Панасом Заливахою і Людмилою Семикіною виготовила на замовлення адміністрації Київського університету мозаїчний триптих: "Брати мої! Думайте, читайте і чужому научайтесь, свого не цурайтесь!" На ньому зображений був Шевченко, що однією рукою обіймав жінку, яка уособлювала Україну, а в другій тримав книжку, як джерело знання. Коли ж триптих встановили у вестибюлі, я серед інших була запрошена авторами на його оглядини, моєму захопленню, а звідси й словам визнання авторам, які зуміли засобами мозаїчного живопису втілити думку, суголосну призначенню храму науки, не було меж. Я ще знаходилась під враженням побаченого, коли буквально через день мене повідомили, що ректор університету власноручно молотком розбив цей триптих і що цьому кощунству потурали "верхи". І це без попередження, пояснення і відшкодування авторам за їх роботу. Замість цього почалося їх шельмування, яке закінчилось виключенням із Спілки художників України. Автори, в тому числі і Алла, це боляче пережили. Ми розділяли їхнє горе і, даючи волю негативним емоціям, вголос обурювались діями "світоча науки" — ректора університету, до речі, і досі прилюдно не осудженого за цей вчинок. Після того Алла на деякий час замкнулась в собі, чи просто ввійшла всією істотою у свою творчу роботу. Мабуть, тоді вона завершила свої картини "Мати", "Земля", "Симоненкові". Мені довелося їх згодом оглядати в її ж квартирі, яка служила водночас і майстернею її та її чоловіка, художника Віктора Зарецького. В їх мешканню, в якому жив і їхній малий син Олесь, завжди було повно людей (це був міні-клуб), приходили туди художники і численні друзі. Вздовж стін, на столі, стільцях і просто на підлозі розміщались картини її і чоловіка. Вони, звичайно, не мали "товарного вигляду", бо "експонувались" без паспорту, рамок і навіть без шнурочків для підвішування. Прихожі піднімали їх і розставляли, потім оглядали і вголос ділились враженнями. Навіть ті з них, що не були втаємничені в секрети образотворчого мистецтва, розуміли, що картини Алли не вписуються ні темою, ні способом виконання в стильовий почерк "соцреалізму". Кидалася в очі відсутність в них мажорної тональності і плакатних елементів, і такої

заяложеної червоножовтої гами кольорів. І тематично вони відходили від усталеного інвентаря портретованих осіб і від сюжетних трафаретів. В них домінувала символіка, багатовимірність, в них відчувалась виразна духовність і національна забарвленість. І всіх це захоплювало. Алла жила мистецтвом і для мистецтва. І в цьому було її покликання, сенс її життя. Це приносило їй радість. Але задоволення вона мала і від праці в Клубі, тішилась згуртуванням навколо нього творчої молоді і пробудженням в неї національної свідомості. А це, в свою чергу, не подобалось запопадливим колонізаторам краю, і хмари над Клубом вже згущались.

Запам'ятався такий епізод. Якось прийшла я до Жовтневого палацу, де мав відбутись черговий, заздалегідь оголошений вечір поезії. Біля входу застала таких же, як і я, бажаючих попасти на вечір і серед них Аллу, і таких же розчарованих тим, що вечір відмінили. Всі були пригнічені, розгублені і спочатку мовчазні. Не знаходили пояснення, чому Клубові, не просто толерованому, а й пропагованому ЦК комсомолу, відмовили в приміщенні для запланованого ним заходу. Тут же серед присутніх прокотилась чутка про те, що планується заборона Клубу. Всі були вражені таким зигзагом в "лінії партії" і, звичайно, почали по-різному його тлумачити та інтерпретувати, зопалу кидались репліки про несправність діловодства, про вольове рішення якогось дуба зверху, тобто про тупість якогось чиновника. Але тут же хтось висловив припущення, що, мабуть, в даному випадку спрацював страх „властьімущих" перед національним самоусвідомленням молоді. Йому заперечили, бо, мовляв, проголошений курс на десталінізацію відмінити не наважаться. І в розмову включилась Алла: "Ні, братці, — сказала вона, — епоха відлиги закінчилась. Заборона Клубу буде першою ознакою відновлення сталінізму, згадаєте мене". І як це не сумно згадувати, але вона мала рацію. Клуб скоро ліквідували і почались гоніння на його активістів і навіть уболівальників. Поплатилась за нього і Алла, яка, виключена зі Спілки, позбавлялась заробітків. Потім такі їй тихцем знаходили, і Алла, ні перед ким не принижуючись, залишалась собою.

Пропускаючи через свою пам'ять кіноленту моїх взаємин з Аллою, сповільнюю деякі кадри з неї. Один з них — це її реакція на мою розповідь про весілля Миколи Холодного, яке не відбулося. Алла передала мені запрошення Холодного приїхати до міста Бару, де тоді жив Микола, на його весілля. Поїхала я разом з Людою Семикіною, Оленою Апанович, Михайлом Брайчевським і Євгеном Сверстюком. А була це середина січня, пік морозів. Взяли ми з собою, крім подарунків, якими були народні вироби, і ящик червоного вина. Микола мав нас з санями зустріти на вокзалі. Приїхали ми ще затемна, і ніхто нас не зустрів. Тоді ми пішки, не дорогою, а стежками "по діагоналі" вздовж лісу, щоб скоротити шлях, вирішили добратись до Миколи. Через заметіль ми зі стежки збились, йшли навмання, западаючи в яруги, йшли майже три години (відстань 10 км). Що говорити. Могли замерзнути, бо мороз був біля 20°С, але обійшлись тільки легким обмороженням. По дорозі потріскали пляшки з вином, і "кривавим слідом" викарбувався наш шлях. Нарешті ми ледь живі прибули до місця призначання, але, на наше здивування, Миколи дома не застали. Весілля чомусь зірвалось, Микола поїхав до Києва і перед тим про це повідомив Аллу, але його лист своєчасно до неї не дійшов. Жіночки, сусідки Миколи, коли побачили його гостей в жалюгідному стані, кинулись нас "розморожувати", зігрівати, годувати і поїти. Ввечері відвезли на вокзал, і ми дома приходили до себе. На другий день першою до мене прибігла Алла і застала мене обв'язаною пов'язками і з якоюсь мазею на обморожених колінах. Розповідям, коментарям і реготу не було меж.

І ще кадри. Ми з нею й іншими друзями (Надійкою та Іваном Світличними і Михайлиною Коцюбинською) зустрічали чи то на вокзалі, чи то в аеропорту політв'язнів останнього "привозу" (переддня брежневського застою) Михайла і Богдана Горинів, а потім Валентина Мороза. Зустрічали, приймали в себе, ходили з ними по місту і по Пуща-Водицькому лісі, а потім відпроваджували до Львова. Алла в тих заходах відігравала "першу скрипку". Скільки уваги, серця і теплоти вона віддавала їм. Я її просто подивляла.

І ще одна розмова з нею, яка кидає яскраве світло на спосіб її мислення. Розповідаючи мені про тогочасні події і факти, вона підсумувала їх такою фразою і таким риторичним запитанням: "Чого ми не хочемо, ми знаємо, знаємо і чого хочемо, але як досягти того, чого хочемо, не знаємо. Що робити?" Ми тоді навіть не намагались давати відповідь на це запитання, бо усвідомлювали, що, якою б не була відповідь, вона все одно була б із сфери припущень, фантазії. А фантазувати Алла не вміла і не хотіла. Вона була реалісткою.

Її трагічна смерть, вбивство її і досі не викритим злочинцем, а потім версія, згодом повністю спростована, про причетність до вбивства її свекра, всіх сильно прибила. До відчуття фізичного болю я сприйняла її. Так само боляче пережила її похорон.

Алли давно нема серед нас, але її образ весь час воскресає в моїй уяві, воскресає таким, як на картині Галини Севрук, життєрадісної, красивої, що наче випромінює сяйво, людини великої душі, художниці високої національної духовності.

Людина високого благородства*

Моє знайомство з Миколою Лукашем було випадковим, "вуличним". Було це десь весною 1952. Микола у своєму непоказному літньому піджаку з розстебнутою сорочкою йшов з Олесем Жолдаком Володимирською вулицею і жваво розмовляли. Порівнявшись зі мною, Олесь, якого я вже знала, зупинився, привітався і відразу представив мені перекладача "Фавста". Моєму захопленню не було меж, і я відразу нового знайомого наділила безліччю компліментів, в тодішній львівській манері. Микола зніяковів і якось сором'язливо віднейкнувся. Щоб переконати його, що це не пусті слова, я послалась на мого тата, знавця німецьких діалектизмів, українські еквіваленти яких викликали захоплення мого тата. Названі мною діалектизми вмить вивели Миколу із стану ніяковості і розмова між нами набрала ділового характеру. Щоб він мав змогу пересвідчитись, як реально прочитаний з виписками на маргінесі його переклад моїм батьком, я запросила його до нас. Візиту він не відкладав. І от перші розмови, які, звичайно, перейшли рамки перекладу і літератури, відразу показали його величезні знання і непересічний спосіб мислення. Наші, спочатку приятельські, стосунки перейшли в дружбу завдяки Анні Ігнатенко, яка належала до кола найближчих друзів Миколи, таких як О. Жолдак, Є. Нарубіна, А. Голуб, А. Путь, М. Фененко, А. Лазуренко, пізніше Л. Баран — колишніх випускників Київського університету, людей одних переконань, а часто й однакових доль. У Ані, яка наймала тоді кімнату в нашій квартирі, Микола був частим гостем, учасником сходинок, приурочених до дат і подій. За столом він був найцікавішим співбесідником і разом з тим уважним слухачем, сипав каламбурами, чотиривіршами (як правило, своїми) і дотепами. В застольних співах виділявся своїм музикальним слухом, здатністю вмить засвоювати тільки що почуту пісню.

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

Певний відтинок часу Микола був для мене тільки майстром перекладу, поліглотом, що мав глибокі знання і в царині мовознавства, притому не тільки в галузі літературних норм, що природньо для перекладачів, а й історії мови. Тому я часто зверталась до нього і за порадами, і за консультаціями. Микола в його переконаннях, духовному світі і в громадянських позиціях тоді ще для мене повністю не розкрився. Так було принаймні до 1956 року. Знаменний XX з'їзд партії і перші прояви відлиги й гласності висвітлили мені Миколу як давно сформованого антисталініста. Саме від нього я довідалась про пам'ятні спілчанські збори з виступом на них А. Малишка і з першим прилюдним осудженням на них геноциду 1933 року. Він поінформував мене про аналогічні збори в університеті з виступом проф. Марченка, а я, в свою чергу, його про доповідь О. І. Білецького "Національна форма в літературі", виголошену в Інституті літератури, і про збори в Інституті мовознавства, де про злочини на ниві мовознавства сказав своє палке слово Ф. Т. Жилко, а про стан української мови — І. Г. Матвіяс і я. Микола, вислухавши мене, відразу кинув фразу: "про мову треба не лише говорити, а й писати". Незабаром з пропозицією написати про мовну ситуацію на Україні звернувся до мовознавців В. Я. П'янов, що завідував відділом критики у „Вітчизні". Сказав, що журнал запланував серію статей з цього питання і попросив назвати можливих авторів. Зголосилось аж троє, в тому числі і я. Першу статтю з цієї серії написала А. (Тося) Матвієнко. Стаття називалась "Про культуру української мови". В ній розглядалась мовна ситуація на Україні, нерівноправне партнерство української мови з російською, а звідти усунення першої з багатьох сфер функціонування, утворення внаслідок двомовності розмовного суржика, що привело до засмічування української мови. Стаття була написана дуже кваліфіковано і з журналістської точки зору просто талановито. Але не поспіла вона на висхідну процесу "розвінчування культу", а на низхідну гласності. В машинописному вигляді стаття зазнала осуду секретаря ЦК КПУ по ідеології Червоненка і вже з ярликом "націоналістичної" була спущена в

інститут для її "розносу". Її обговорення відбувалось в присутності працівників "Вітчизни". На обговорення прибув і Микола. Спочатку заслухали доповідь голови МК Коломієць В. Т., в якій стаття піддавалась критиці в основному з позицій мовознавства і схвалених Словником 1948 р. літературних норм. Потім з критикою її з позицій політики партії виступив В. М. Русанівський. Здавалось, хто може заперечити цьому. І знайшовся такий. Це був М. О. Лукаш. До ораторів, які "брали" слухачів добре поставленим голосом, тембром, гладко відшліфованими, але пустими фразами, він не належав. Зате сувора детермінованість висловлення, добірка фактів, які наводились, чітке формулювання висновків компенсували оту нестачу ораторської майстерності. Всі, звичайно, крім тих, хто запрограмував себе на стереотипи тодішнього мислення і на вірнопідданість поведінки, усвідомлювали, що він подолав попередніх промовців і зумів показати безпідставність звинувачень, висунених проти статті А. Матвієнко. На жаль, з цим ніхто не порахувався. Але саме доказовість контраргументів, що їх висунув Микола, пом'якшила удар, націлений на авторку статті. Матвієнко в той час так і не звільнили з роботи, хоч стаття з ярликом націоналістичної потрапила в Постанову ЦК КПУ.

А далі пішли листи чи підписи під листами М. Лукаша, листи на захист арештованих в 1965 р., 1968, 1969–72 рр. і різних переслідуваних осіб. Потік "епістолярії" завершили два його листи-заяви: перша з проханням дозволити відсидіти йому замість арештованого І. Дзюби його строк, друга про вихід із СПУ в знак протесту на цей арешт. Це були ті кроки, які виявили сутність Миколи, його високе благородство. Врешті його громадська позиція була суголосною позиції багатьох тодішніх інтелігентів, але жертвенність і благородство — просто безпрецендентними.

Добре пам'ятаю Миколу позаспілчанського періоду, що збігся з періодом недрукування нічого з перекладеного і створеного ним. Знаю, як він у видавництві "Дніпро" висунув пропозицію, яка була тоді проявом громадянської мужності, щоб у зібрання творів Шамоти

ввійшли і ті статті, які хотіли замовчати, тобто ті, в яких Шамота громив українських письменників за націоналізм, і, зокрема, стаття про М. Рильського "Поет, який не любить свій народ". За це Шамота відразу відімстив Миколі і у своїй статті, спрямованій проти українського буржуазного націоналізму, Лукашеві відвів роль реставратора "віджилих" і творця "нових" націоналістичних слів (були й такі!) типу: сьогодення, юнь, відтак.

Під час арештів 1972 р. М. Лукаш був не тільки не зачеплений, але навіть не вплетений в павутиння слідств. І не тому, що він виставив проти себе протичумну оборону, о ні, він навіть виявив готовність відсидіти за Дзюбу, а тому, що, за вказівкою "верхів", неторканими залишали письменників найвищого рангу. Не тому, що їх шанували. О, і не через таких переступали. І не тому, що вважали їх непричетними до процесу національного відродження. Самі признавались "мы их не трогаем, хотя знаем, что они самые крупные националисты и вдохновители всех деяний националистической молодёжи". Неторканим він залишився для камуфляжу, бо, мовляв, це не 1937 рік, і арештовують не за переконання, а за "скоєні провини".

Яким дорогим став для мене Микола, коли прийняв мене, тоді бойкотовану, в свої обійми зі словами: "Зена, як ти могла подумати, що я можу тебе бойкотувати! Я дуже добре знаю механізм отих кампаній, знаю, як і для чого робиться все, щоб дискредитувати, посварити між собою друзів, посіяти між ними недовір'я і підозру. Як хочеш, я прийду до вас". І скоро ми сиділи за спільним столом і вели безкінечні розмови. І нам було легко на душі, ми себе розуміли з півслова.

Бачила я його важко хворим, бачила на вулиці під час його прогулянки. Не захотів, щоб я провідала його, коли він вже не піднімався з постелі (соромився), не хотів, щоб принесла йому квіти з нагоди нагородження його премією (бо вже відчував свій кінець). Але телефонні розмови все-таки вів. В останнє, коли ми зустрілись з ним на вулиці, він розповідав про прослухане по іномовному радіоканалу, з інтересом вислухав новини, які розповіла я йому і, коментуючи їх,

висловив оптимістичні прогнози щодо суверенітету України. Підказав мені писати статті про мовну ситуацію на Україні, але такі, які не дублювали б інших, і статті про критику Франком Маркса. Я їх написала, за його порадою, але жодної з них він не встиг прочитати. Так трапилось, що про його смерть я довідалась з некрологу в "Літературній Україні". І квіти на могилу склала пізніше разом з Г. Кочуром і подружжям І. Дзюби, а потім з чоловіком і Анею.

Для мене Микола — це була палаюча сонцем і випромінююча тепло людина, від сяйва якого меркли очі, але грілось серце і міцніла впевненість в тому, що коли українська земля здатна народжувати таких людей, як Микола Лукаш, то її діти здатні і відродити українську державність.

Передмова*

(до збірки праць І. Франка „Мозаїка")

Постаті І. Франка в радянському літературознавстві на різних етапах його еволюції відводилось одне і те ж визначення: співець поневолених, провісник соціалістичної революції. Мінялись цілі періоди в історії української літератури, з її відродженням і розстрілом, з відлигою і задушенням, суворішали і м'якшали програмні, точніше, погромні імперативи, а за ними кампанії боротьби з первородним гріхом української інтелігенції — буржуазним націоналізмом, що в своє силове поле втягувала все більше дожовтневих письменників, не кажучи вже про сущих — радянських, а Франко залишався "полум'яним борцем", "яскравим виразником", що "утверджував" і "гнівно засуджував" і наділявся означеннями "визначний", "видатний", "великий". За часовою поділкою і за етапами революційного руху його "поміщали" на революційно-демократичному, тобто селянському щаблі, дарма що саме йому належала пальма першенства в українській літературі в опрацюванні робітничої тематики, чим випередив російську, ба навіть світову літературу. І тим не менше до світоглядно вищого — пролетарського етапу його не допускали, бо такий всеціло відводився молодшому від Франка не лише за віком, але за часом відтворення цієї теми М. Горькому. Що ж! Без "пролетарськості" він не збіднів.

З такою трактовкою світоглядних позицій Франка настільки зрослися закомплексовані на другосортність чи провінціалізм укра-

* Подається за першодруком в книзі: *Франко І.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібрання творів І. Франка у 50 томах / Упорядн. З. Т. Франко, М. І. Василенко.— Львів: Каменяр, 2001.— С. 4–19.

їнського письменства багато хто з радянських суспільствознавців попередньої доби, що й не допускали думки про якусь переатестацію. І так по численних суспільствознавчих працях він ходив у революціонерах-демократах, прогресивних, близьких до марксизму і в поборниках дружби з російським народом великим Каменярем. Від праці до праці переходив він не лише з тими почесними, "науково доведеними" кваліфікаціями, але із не менш "науково обгрунтованими", правда, здебільшого сором'язливо утаюваними, застереженнями про його "окремі помилки", "нерозуміння", у виникненні яких винними були: відсталість Галичини, опортунізм, незнайомство з більшовицькою літературою. Що ж було його помилкою? Чи сліпота, нездарність розібратись в проголошуваних тоді соціал-демократичних доктринах чи прозірливість, здатність передбачити, звичайно, не з позицій візіонера, ясновидця, а аналітика, позитивіста, їх уразливість? Так питання не ставилось і тому відповідь не давалась, зате в обіг запускались вирази про те, що до історичного матеріалізму він не доріс, зупинившись на нижчій стадії діалектичного матеріалізму і що не піднявся до повного розуміння марксизму, тобто не доріс до нього. Та й подумати тільки. Куди вже йому, українцеві, ще й до того з Галичини, що під Австрією, отому, як його Сталін назвав у розмові з Антоненком-Давидовичем "австриацкому писателю", ще й не членові РСДРП, зглибити Маркса і Енгельса? Для того треба було б принаймні народитись або жити в "революційній" Росії. Диву дивуєшся, бо що не кажи, а той же Франко ще в свої 20 і 22 роки прочитав в оригіналі "Капітал" Маркса і "Анти-Дюрінга" Енгельса і на їх основі склав підручник політекономії та програму галицьких соціалістів (скажіть, а хто з сучасних "марксистів" прочитав не те, що в оригіналі, а в перекладі на загальнодоступну російську чи "малодоступну" українську ці твори Маркса й Енгельса не те, що в студентські роки, а в зрілому віці? Припускаю що не багато з тих, хто закидав Франкові нерозуміння марксизму). Але не будемо їм особливо дорікати, бо епоха, в якій доводилось працювати франкознавцям старшого покоління, багато що пояснює, а сучасна не менше що й виправдовує. А втім, з перспективи часу замислимось і над причинами, що породили такі в дечому

принизливі з погляду величі самої постаті Франка її трактування, що правили за аксіоматичні і впродовж десятків років переглядові не піддавались, хоч окремі спроби такого, звичайно, були. Можливо не варто вислів "нерозуміння" сприймати аж надто дослівно. Чи не грав він ролі наклейки на тугозакупореній пляшці з вибухонебезпечною речовиною, наклейки, що застерігала не розкривати цієї теми? А може це був своєрідний евфемізм замість "лайки", так тоді модної, який мав пом'якшити вину Франка за те, що наважився кинути тінь на тих, з чиїх вченням здійснювалась Жовтнева революція, і піддати критиці окремі місця їх вчення. Хто його знає, може, і так. Але залишимо відповідь на ці питання майбутнім дослідникам і читачам цієї книжки. А самі звернемось до тих, колись крамольних, творів Франка, добірку з яких пропонуємо увазі і спробуємо під мікроскопом оглянути ці бацили, розмноження яких так боялись радянські франкознавці, і ті, які були над ними зверху, що не включили їх до "найбільш повного", як це прийнято говорити, 50-томного зібрання творів І. Франка.

В однотомнику "Мозаїка" знайшли місце далеко не всі ті твори, які не потрапили в 50-томник (а таких, за попередніми підрахунками редколегії цього зібрання назбирується на 10 томів, якщо не брати до уваги "Апокрифів і легенд" і "Галицько-руських народних приповідок"), а лише ті, які своєю тематикою чи ідейно-політичним спрямуванням не вписувались в епоху застою і які чи то з волі керівництва ідеологічного фронту, чи Інституту літератури, з об'єктивних і суб'єктивних причин були відхилені редколегією як "небажані", "помилкові" і "небезпечні" в розумінні "води на млин" тим силам, що були в конфронтації до ідеології комунізму. Це твори, які в тій чи іншій мірі і досі не втратили своєї актуальності, а в епоху гласності набрали ще й особливого звучання, бо багато в чому перегукуються з тими проблемами, які зараз вимагають свого нового розв'язання.

Зібрані в однотомнику твори представляють чотири тематичні цикли творчості Франка, хоч стосуються різних його стилів (художньої творчості чи інакше белетристики, і публіцистики, і науки) і жанрів у межах кожного стилю. Об'єднуючим для них є проблематика. Насамперед це твори, де порушувались питання національної ідентичності,

тобто національного обличчя, а звідси й національного усвідомлення і руху як політичної сили. Далі це єврейська тематика у всьому комплексі її аспектів, затим літературно-критичні статті із своєрідним, часто викличним, зухвалим, кутом бачення і висвітлення теми, і нарешті статті, критичне жало яких вимірене було проти доктрин соціал-демократичних партій.

Знаємо, що багатовікова відсутність державності запрограмувала ментальність української інтелігенції, її, з одного боку, комплекс меншевартості, з другого, загострене самоусвідомлення. Перший виливався відчуттям приреченості, безнадії, в літературі — сентименталізмом, а другий — почуттям національної гідності, в літературі ж — революційним романтизмом, відтак позитивізмом. В останньому якраз і знаходили вираз оті, за словами Б. Олійника, біоритми національного коду. Їм дав вираз Франко в цілій низці поезій, частину яких об'єднав назвою "Україна". Ці вірші були суттю його поетичного єства і без них він як поет не цілісний. Це добре розуміла редколегія 50-томника і в статті в "Літературній Україні" за 25. XI. 1969 р. сповістила, що в запланованому виданні не буде "ніяких скорочень і виправлень". Всі поетичні збірки мали йти без будь-яких пропусків. Так і був підготовлений перший том, йому ж передував вихід у світ праці головного редактора зібрання Є. П. Кирилюка "Вічний революціонер", в якій були повністю спростовані і відкинені ті мотиви, за якими в 20-томник не потрапили три вірші циклу "Україна" і поема "Великі роковини", написана до 100-річчя "Енеїди" Котляревського. Тим часом з доводами Є. П. Кирилюка не побажав порахуватись тодішній секретар з ідеології в ЦК КПУ сумнозвісний В. Ю. Маланчук і наказав повторити модель 20-томника. Дивовижно, бо ідейно-політична платформа цих чотирьох поетичних творів, які знову опинились "за бортом", ніяких застережень викликати не могла. Правда, перший "Не пора" вимагав певних коментарів, але не через свій зміст, а по суті із-за одного слова, бо в ньому висловлені державні ідеали українського народу, простір для реалізації яких дала згодом українська держава 1917 р. і врешті соціалістична революція. Але серед ворогів України називається "москаль". Під цим народно розмовним етнонімом, як це цілком очевидно,

розумілася самодержавна російська імперія, а не передова, мисляча Росія, з якою Франко солідаризувався за суто гуманістичними і демократичними параметрами. Власне, наявність слова "москаль", до речі, успадкованого від романтичної поезії Шевченка, давала привід і для іншої його інтерпретації, тобто для перенесення на всю Росію. Власне, тому цей вірш ще за життя Франка різними організаціями був визнаний національним гімном. Це зроблено і в українській діаспорі. На час, коли готувався 20-томник, цей факт вважався немаловажним. Правда, у 20-х роках він не відігравав жодної ролі, тому вірш був вміщений у XX томі "Рухівського" 30-томника. А втім, він не завадив помістити цей вірш, правда, без вказівки на автора і з деякими виправленнями в антології української революційної пісні "Золоті ключі" (вип. 1, К., 1964, с. 132–133). У другому вірші "Розвивайся ти, високий дубе" перешкодою до його публікації була фраза "від Сяну до Дону" не тому, що визначала етнічні кордони України, які не збігалися з кордонами УРСР, а тому, що цією фразою вірш перегукувався з гімном на слова П. Чубинського (музика М. Вербицького) "Ще не вмерла Україна". Таку ж фатальну роль зіграв вислів "Ще не вмерла і не вмре" у поемі "Великі роковини". Власне із-за нього поема не потрапила в 20-томник, а потім у 50-томник. Вірш "Ляхам" не вкладався у схему визвольних змагань українського народу, бо трактував їх не в соціальному, а в національному ключі. Всі ці аргументи сміхотворні, але коли вони виходили з вуст "вершителя судеб літератури" секретаря ЦК КПУ з ідеології сумнозвісного В. Маланчука, було не до дискусії. І так всі ці чотири поетичні твори виявились знову поза зібранням.

Із циклу "Україна" в 50-томник попав лише один вірш "Моя любов", але загалом національна тематика у зібранні не обійдена, бо вона проходить через вірші циклу "Excelsior", "Поклони", "Гімни й пародії", поеми "Іван Вишенський" та "Мойсей", і її апофеозом є знаменитий "Пролог" до останньої поеми. Генезу цієї поеми в радянському літературознавстві пов'язували із спалахом революційних подій в Росії. На них Франко прореагував своїм "Одвертим листом до галицько-української молодіжі" (т. 45) і, очевидно, передбачення про те, що "засядеш у народів вольних колі" і "глянеш як хазяїн домовитий

по своїй хаті і по своїм полі" в "Пролозі" з'явились не без сподівань, що "тріщання криг абсолютизму" приведуть до упадку імперії, на руїнах якої буде створена українська держава. Але задум самої поеми, треба припускати, виник значно раніше і біля його колиски був і Т. Герцль (розмову з яким вміщено у збірнику) і однойменна поема Корнила Устияновича, і врешті оглядини в Римі скульптури Мойсея роботи Мікеланджело.

Національні питання підняті ним і в ряді публіцистичних статей: "Теперішня хвиля а русини", "Ukraina irredenta", "З кінцем року", "Як не по конях, так по оглоблях", (із вступними до них "Між своїми", "Український і галицький радикалізм") і "Двоязичність і дволичність".

Стимулом для написання першої з них послужили чутки про можливість воєнного конфлікту, які розійшлися у зв'язку з затягненими тоді Росією позичками. В призмі такого конфлікту він розглянув становище галицьких українців в Австрії і їх позиції як суспільної сили, що могла б відіграти роль у долі майбутньої української держави. "Тепер сила наша, — писав він, — лежить більше в наших цілях, в ідеї, а почасти і в методі нашої праці. Вони дають нам надію, ба і віру в наше будуще. Наші найближчі противники тим іменно слабі і повстануть слабими супроти нас, що не мають за собою народу і народ певно за ними не піде! Найтяжча рана, котра тепер обезсилює нас в Галичині, — це розчвертування нашої землі і нашого народу і цілковита відірваність наша від величезної маси братії наших за кордоном". Якщо ж ослабнуть кордони, що розділяють український народ, то цей народ стане "великим і свідомим своєї сили організмом", з яким жоден з урядів не рахуватись не зможе. Тільки об'єднаний в одному державному організмі, об'єднаний одними прагненнями народ, може представляти політичну силу, що здатна домагатись реалізації національного ідеалу. Слушності в цьому Франкові не відмовиш.

Стаття "Ukraina irredenta" самостійна за викладом думок, хоч її заголовок належав Ю. Бачинському, чию працю серед інших у ній піддано розглядові. Велика її частина — це історія розвитку української національної свідомості від початку XVI ст. до кінця XIX. В часі козацьких воєн проти Польщі, які тривали 60 років (з 1648 по 1709 р.),

вона була ще в зародку. З польським політичним засиллям і духовною інвазією Україна, — вважає автор статті, — справилась, а на "московську в неї не вистарчало сил і політичної далекоглядності". Хмельниччину розглядає як таку, що загальмувала економічний розвиток, але зате стимулювала розвиток національної свідомості в масах. XVIII ст. за його словами — це асиміляція української інтелігенції, поширення кріпацтва, придушення гетьманського автономізму і тління мазепинських традицій. Друга частина статті присвячена еволюції культури і разом з тим національного самоусвідомлення галицьких українців, інтенсифікацію якої завдячує Наддніпрянській Україні, зокрема, Шевченкові, членам Кирило-Мефодіївського братства, далі ж "Основі", а потім М. Драгоманову. Торкнувшись постаті М. Драгоманова як культуролога і водночас політолога, того, за його словами, "свідомого європейця і не менш свідомого українця", він дав характеристику його поглядам в національно-політичному питанні. За даною характеристикою Драгоманов, виступав проти "українського сепаратизму з австрофільською закраскою" тобто проти національно-регіональної герметизації О. Барвінського, "дорожив державною цілісністю Росії", але бажав в ній внутрішньої перебудови, яка відповідала б європейським ідеям про права людини і самоуправління корпораціями (чим не сучасні думки?).

Неодноразово повторювані думки Драгоманова про те, що вихід українського народу і його духовних надбань у великий світ можливий при його самоусвідомленні у малому світі у галицьких соціал-демократів і послідовних марксистів, викликали досить неоднозначну реакцію. Спершу — появу закликів про потребу погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, а марксівський "матеріалістичний світогляд" з даними української історії, а далі обгрунтування взаємовиключаючих поглядів на соціалістичний рух на Україні, що засвідчили дві брошури. Перша з них представила позиції соціал-демократів, резюмовані в заголовку "О безвыходности украинского социализма", друга — Ю. Бачинського "Ukraina irredenta" (не визволена). У першій її автор доказував, що української нації ніколи не було і така не повинна існувати, бо "український народ нічого так гаряче не бажає, як зіллятись з москалями в одну народність" (чи не рецидив того в Брежнєвській

догмі про "злиття націй"? І чи не робилось це "злиття" во ім'я майбутнього торжества соціалізму?). Автор другої брошури, що дала назву і Франковій статті, твердить, що після здобуття політичної волі Україна буде найбільшим противником єдності з Росією. Валуївські ікла, що проглядали з першої, були настільки очевидні, що Франко навіть не витрачав пороху на боротьбу з її автором, тоді як з другим вступив у полеміку. Він закинув йому насамперед неправильне трактування причин еміграції. Виїздили, як твердив Франко, не пауперизовані селяни в пошуках хліба, а заможні в пошуках кращих заробітків. Оперування термінами "буржуазія" і "пролетаріат" стосовно Галичини не відповідало її соціальній структурі, тому Франко трактував їх, як помилкові. Соціальні стани в Галичині не збігались з тими, які визначив Маркс у своєму "Капіталі". Марксова мірка непридатною виявилась для визначення Бачинським таких суспільних явищ і категорій, як релігія, нація, держава. У Бачинського всі вони витвори буржуазії і мають класову природу. Все те є слабими місцями брошури, які демонструють неспроможність застосування ad hoc "матеріалістичного світогляду" до історії України. Але разом з тим рецензент визнає, що брошура Бачинського є проявом національного почуття, правда, вбрана "в доктринерську тогу". Відштовхуючись від конструктивних положень брошури, Франко формулює і свої погляди про шляхи досягнення програми максимум в національному питанню. Питання політичної самостійності України, вважав він, вийде на порядок денний, маючи за собою його національну (точніше міжнаціональну) і економічну його мотивацію. Разом з тим сплине питання, знову ж таки "мотивоване фактами економічного життя", федерального устрою Росії. Якщо виходити з реалістичного погляду на життя суспільства, то самостійна Україна бачиться йому у демократичній федерації. Тут треба відразу застерегти, що це не відстоювання Драгоманівського федералізму, а це реальна прозірливість державності України, яка може бути досягнена мирним, парламентським шляхом тільки в рамках демократичної федерації.

Тут вміщено ще два вірші, один з яких ("Хрест") не входив у жодну збірку його поезій. Це один з нечисленних віршів поета, який давав підставу говорити про нього і як про віруючого, а не лише про

атеїста, як прийнято було трактувати в радянському літературознавстві. Другий, "Січовий марш" не потрапив у зібрання тільки тому, що був гімном тієї молодіжної організації, з якої народилась військова організація "Січові стрільці", яка тоді трактувалась, як націоналістична.

Національно-патріотичними мотивами керувався письменник і при написанні статті "З кінцем року". В ній докоряв наддніпрянській інтелігенції за її розрив з народом і рекомендував вести роботу в напрямі національного усвідомлення народних мас. Тоді, коли будуть відчутні плоди цієї діяльності "справа вільної, автономної України", гадав він, стоятиме "і в Росії і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення". Статтю закінчив словами, що "упадок абсолютизму в Росії буде не нині, то завтра", отже, до нього український народ повинен прийти підготовленим. "Коли українство до того часу, — писав він, — не буде готовою силою, то будьте певні, що й найкраща конституція перейде над ним до дневного порядку і куватиме на нього нові ярма".

Ця Франкова стаття викликала відразу ряд заперечень і спростувань з боку Лесі Українки. В статті "Не так тії вороги, як добрії люди", вона намагалась довести, що докори наддніпрянцям безпідставні, а поради вести роботу серед народу не оперті на знанні умов життя і праці українців в Росії. Статтю Лесі вміщено в цьому збірнику, бо без неї незрозумілою була б друга Франкова стаття "Коли не по конях, так по оглоблях". До речі, аргументація полемічної статті Лесі будь-яких застережень з боку лесезнавців не викликала, але у зібрання її творів вона не потрапляла, тому що не публікувались дотичні до неї Франкові статті, які мали опінію "помилкових". Сам Франко в 1910 р. опублікував усю полеміку в книжці "Молода Україна", вважаючи її документом історії пошуків тих шляхів, що привели б до створення української держави, документом, що засвідчував прояви "українського (тобто наддніпрянського) і галицького радикалізму" (як сам він це назвав) у їх піках, в епоху, коли процес національного самоусвідомлення народних мас набирав тільки розгону. В інтелігенції двох, роз'єднаних кордонами, частин України, що перебували в складі конституційної і абсолютистської імперій, не було єдиної думки щодо тактики, але була

одна велика мета, ота програма максимум, яка і об'єднувала Франка і Лесю. В проголошенні програми і була "собака зарита", тут і відповідь на питання, чому всі ці три статті багато років замовчувались. "Помилковість" Франка полягала в тому, що замість класового самоусвідомлення він вимагав національного, а замість звільнення від капіталістів та поміщиків звільнення від тоталітаризму Росії і "конституційності" Австрії. І цього вимагав не якийсь там "буржуазно-ліберальний" письменник (якому і Бог велів багато чого не розуміти), а "революціонер-демократ".

Збідненою у 50-томному зібранні виявилась єврейська тематика, хоч у Франка вона висвітлена різнобічно і представлена різножанровою продукцією. Так з восьми віршів циклу "Жидівські мелодії", поміщених у збірці "З вершин і низин" у зібранні представлені тільки чотири, а чотири інші: "Пір'є", "Асиміляторам", "Самбатіон", "Заповіт Якова" пропущені. Ці пропущені вірші були, як признавався сам поет, написані за мотивами пісень, казок і оповідань, складених євреями Підгір'я після організованих царською охранкою єврейських погромів, що хвилею прокотились по Наддніпрянській Україні в 1881 р. і слухи про які дійшли й до Галичини. Записи цих пісень і оповідань потрапили до рук поета і він використав їх як сюжети для своїх поетичних творів. До опрацювання цих сюжетів він підійшов із становища громадянина, непримиренного до будь-якого суспільного зла, але й не без фахового інтересу до народної творчості єврейської бідноти, такої ж гонимої і визискуваної, як і українська (а єврейським фольклором він цікавився, доказом чого є хоча б його студія "З поля фольклору. Жидівська війна"), з якою підгірські селяни перебували в постійних контактах і з якою солідаризувались за суто соціальними ознаками і мотивами. Чому ж тоді ці твори усунено із зібрання? Відповідь проста: у кожному з них проглядає одна думка, — неминучість розплати за кривди, заподіяні євреям. Звичайно, міри покарань зображені в ірраціональному, міфологічному ключі, тобто в алегоричних образах, в яких і були "матеріалізовані" оті прагнення єврейської бідноти до встановлення міжнаціональної гармонії і соціальної справедливості. Прийом алегорії не затіняв основної думки про те, що

насильницькі дії мусять бути покарані, во ім'я чого вони б не робились, для них у народу знайдуться сили.

За бортом зібрання опинились і поетичні переклади уривків з поеми Ярослава Врхліцького "Бар-Кохба". В ній розповідається про повстання євреїв у Палестині в 133 р.н.е., яке було жорстоко придушене римськими легіонами, про повстання, в якому євреї продемонстрували високий героїзм і благородство і аж ніяк не національну нетерпимість до завойовників, а людське презирство до тиранів, вбивць. Не ввійшли і дві поезії єврейського поета Моріца Розенфельда "Моя пісня" і "Пісня робітників", ідейно співзвучні циклові віршів "Думи пролетарія" із збірки Франка "З вершин і низин". Чому? Важко пояснити. Адже і переклади Врхліцького і Розенфельда друкувались колись в 27 і 28-ому томах "Рухівського" 30-титомника, отже, чим вони не прийшлись до смаку редколегії в нашу епоху? Не інакше, як тільки небажанням популяризувати єврейські теми в слов'янській літературі і єврейських поетів, бо інших мотивів не придумаєш (адже, не ліміт паперу, не випадковий недогляд і не наявність висловів, що зачіпали б національну гідність інших народів). Все це було звичайною перестраховкою.

Єврейська тематика не вичерпується названими вище творами циклу. Є ще в ньому і гумористичні вірші про Швіндеса Пархенбліта в його різних фабульних перипетіях, які теж не знайшли дороги до багатотомного зібрання. Правда, актуальність і націленість на "крамолу" не давала змоги включити їх і сюди. З тих же міркувань не включені до нашої книжки і рецензії на "Енциклопедію юдаїстики" і на п'єсу Г. Зудермана "Загибель Содоми", статті "Питання жидівське", "Мозес Мендельсон — реформатор жидівський", "Жиди про жидівське питання" та ін. Зате введені в обіг дві такі статті, які дадуть можливість зрозуміти ставлення Франка до єврейського питання, його позицію громадянина, інтернаціоналіста і патріота. Це статті "Семітизм і антисемітизм в Галичині" і "Єврейська держава" (рецензія на книгу Т. Герцля). Перша з них була підготовлена до 46-го тому останнього зібрання і знята з верстки за велінням "верхів" як така, яка ллє воду не на той млин. Чи справді її вода була не на той млин? Ця стаття була

словом українця в дискусії, що її започаткувала газета "Die Zeit", опублікувавши розвідку єврейського журналіста Носсінга, а потім, в якій виставлялись на показ факти гноблення єврейства і робився висновок про їх безправне становище в Австро-Угорській імперії. Розвідка викликала жваве обговорення, в якому було чимало контроверз і тенденційності, національної пихи та обмеженості, з одного боку, і суб'єктивізму та нерозуміння справи, — з другого. Франко, назвав факти своїми іменами, сказавши про панівні соціальні і безправні національні позиції єврейства в тодішній Галичині, виступив як демократ-правдолюбець. Його правдиве, подекуди викличне висвітлення ситуації в Галичині в її соціальному і національному розшаруванні не всім подобалось, і навіть багато кого шокувало, але зате відповідало дійсності і не суперечило фактам і даним, що в ній приводились.

Написанню другої статті, рецензії на працю Т. Герцля передувала зустріч з автором цієї праці, про яку згодом розповів присутній при ній В. Щурат. Ці спогади вміщені як додаток до рецензії. З них ясно, що Франко повністю підтримував ідею створення єврейської держави як оптимальної розв'язки т. зв. єврейського питання і як природне завершення стремлінь і змагань в цьому напрямі євреїв, розкиданих по всьому світу. Звичайно, сам спосіб, за допомогою якого можна було реалізувати задум створення єврейської держави, як і шляхи і "гачки", що дали б вихід на уряд такої держави, який став би спонсором в цій акції, що їх запропонував як найбільш прийнятні Т. Герцль у своїй книжці, не видалися Франкові продуманими до кінця і на їх уразливість він вказав досить недвозначно, але ідею підтримав повністю. Невже в цьому він помилявся, що статтю не пустили у зібрання? Навряд, чи так думала редколегія. Вона просто хотіла бути подалі від цієї теми, щоб не запідозрили її, що вона сприяє сіонізмові, з яким і так повно біди. Отже, дві ці статті могли сприйматись як вода на млин рухові євреїв за їх національно-культурну автономію, сприяти в їх не просто симпатіях, а в натуральному тяжінню до їх держави — Ізраїлю.

До цього циклу належить і стаття "Мої знайомі жиди", написана в 1907 р. і, на жаль, не закінчена, для газети "Die Zeit". У свій час вона світу не побачила і в перекладі М. С. Возняка була надрукована з його

передмовою лише в 1936 р. Подаємо її в цьому перекладі разом з переднім словом.

У статті Франко називає своїх знайомих євреїв з раннього дитинства до закінчення гімназії. Всіх їх він характеризує дуже позитивно, віддаючи належне їх природним здібностям, працьовитості, їх гармонійним, не патріархальним сімейним стосункам. Зазначає, що в стосунку до них з боку українців не було жодної упередженості і того пізніше плеканого певними угрупуваннями "антисемітизму", так само, як і з боку євреїв не було жодного прояву українофобства, що потім намагались їм прищепити. Були нормальні людські стосунки. Такими в Галичині були всі інші міжетнічні взаємини. В їх основі був отой глибинний благородний "метал" миролюбності і взаємного розуміння людей різних етнічних груп, що співжили на одній території і яким не треба було нічого ділити, метал, що не підлягав девальвації.

Ще одну окрему групу нашого збірника становлять літературно-критичні статті, в яких спробами переоцінки прийнятого, усталеного, робився виклик громадській опінії або загальноприйнятим оцінкам, поглядам. Це статті чимось шокуючо-дискусійні, в дечому, якщо не помилкові, то у всякому разі контроверсійні, зухвалі з закладеною в них "вибухівкою". Жодну з них не можна прийняти без застережень, але жодній з них не можна відмовити в логічній аргументованості і значній долі слушності. У свій час всі вони натрапляли на чиєсь заперечення, чи навіть обурення, а в наш час, коли вони вже нікого з живих чи причетних не зачіпають, — певні закиди. В життєвій історії Франка вони не були одноденками, тобто написаними на злобу дня і призначеними лише для поточного моменту. Окремі з них зіграли в його житті навіть фатальну роль. Це такі статті, як "Чи можна "Гайдамаків" назвати поемою історичною, і найкращою в естетичнім взгляді?" "Поет зради", "Двоязичність і дволичність", "Українська трибуна в Росії", "Ще в справі одної рецензії й її рецензентів", "Українська література в 1906 р.", "З лектури наших предків в XI в."

Перша з них була задумана як рецензія на працю найбільш авторитетного в Галичині літературознавця О. Огоновського "Гайдамаки. Поема Тараса Шевченка", але вийшла за рамки рецензії, хоч

відправним пунктом для аналізу поеми Шевченка послужили твердження Огоновського про те, що це поема історична і естетично найбільш досконала. Констатуючи в ній значну міру художнього домислу, молодий тоді Франко фактично довів її неісторизм, тобто її невідповідність історичним фактам, на що поет мав повне право і що ні трохи не применшувало художню вартість поеми. Оскільки історизм і художність не знаходяться в повній кореляції, Франко завдався метою довести, знову ж таки, заперечуючи Огоновському, і її не найвищу мистецьку майстерність. Навів чимало доказів, серед них і сцену вбивства Гонтою дітей, що не відповідала історичній правді, як таку, котру естетичною, тобто такою, що викликає естетичні почуття, назвати не можна. І на тій основі зробив висновок протилежний тому, що його зробив автор рецензованої праці. Власне оця апріорна заданість на заперечення, при низці слушних зауважень, зробила рецензію не цілком переконливою, і Франко це відчув, тому не наважився її передрукувати в 1914, готуючи до перевидання свої "Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка", в яких вона становила їх першу частину. Посилаючись на той факт, редколегія утрималась від включення її в багатотомник, хоч цей мотив непереконливий. Знаємо, що Франко не захотів перевидати і повість "Борислав сміється", тому відмовився і її закінчити, і тим не менше ніхто не висловлював свого "veto" при її численних перевиданнях.

Найбільш шокуючою із всіх статей письменника була "Поет зради", в якій в ідейно-політичному ключі був потрактований мотив зради, піднесений на п'єдестал патріотизму в поетичній творчості А. Міцкевича. У свій час ця стаття була надто відома, нашуміла, яка принесла її авторові багато душевних травм, привела "до звільнення його з роботи в газеті "Kurjer Lwowski", до прилюдного паплюження і бойкотування польською громадськістю. Безпосереднім поштовхом для її написання послужили, за словами польського дослідника М. Купльовського, "сплетіння цілої низки суспільно-політичних явищ, характерних для галицьких міжетнічних стосунків"* тобто потреба

* *M. Kuplowski.* Poeta zdrady // Iwan Franko. O literaturze polskiej.— Kraków, 1979.— S.71.

осудити політику "більшої вигоди" і тактику переблокування, яку продемонструвала в 1897 р. польська демократична ("людова") партія під час виборів в австрійський сейм. Але разом з тим і давно виношуване спостереження про те, що мотив зради є домінантним у творчості А. Міцкевича. Її появу виправдовувала мета її написання. Крім того, у такій трактовці цієї творчості Франко не був єдиним. Стосовно генези концепції, яка дістала в статті своє втілення, то вона сягала польського літературного грунту, думок окремих польських критиків про наявність мотиву зради в поезії найбільшого польського поета і навіть думки Ю. Словацького, який характеризував поему А. Міцкевича "Конрад Валенрод" як таку, з появою котрої до "валенродизму", як зради, була введена певна методичність". До такої думки прийшов самотужки ще юний Франко, перечитуючи твори польського поета, та думка, підтримана ще й польськими авторитетами в літературі, засіла в його голові, "мов цвяшок вбитий" і в момент, коли йому треба було за зраду "прибити до ганебного стовпа" польських людовців, він скористався отим відстояним в його свідомості сюжетом. Незважаючи на ряд її переконливих фактів і детермінованість у розгортанні думки, все-таки пояснення причин, наслідків, що породили ідею зради, а далі її проекція на польську націю і шляхи її боротьби за незалежність була концептуально, якщо не зовсім хибною, то в значній мірі уразливою.

У свій час стаття "Поет зради", зачіпаючи національні почуття поляків, була піддана гострій і нищівній критиці. Однак сьогодні, з перспективи часу, вона сприймається у всьому комплексі тих факторів, які спричинили її появу і якихось негативних емоцій у поляків викликати не повинна. Саме тому М. Купльовський, не боячись зачепити національну гідність поляків і без наміру нагадати їм про помилкові чи не зовсім милі їх серцю положення статті українського письменника, опублікував її у 1979 р. у підготовленому ним збірнику "Ivan Franko. O 1iteraturze polskiej", спеціально переклавши її для нього. Вже це одне відкривало двері для її введення на сторінки останнього зібрання з відповідним її науковим осмисленням і оцінкою в коментарях. Проте цього не сталося, а це, треба гадати, на шкоду справі, бо замовчування очевидного факту не так сприяє зміцненню

міжлітературних взаємин, як вселяє недовір'я в їх щирість і правдивість. (Власне, заповнюючи цю прогалину, названу вище статтю і введено в добірку "Мозаїка").

Ну, і вже дуже утаєною, подекуди сором'язливо мовчазною мусила бути позиція редколегії науково-критичного зібрання, коли не просто відхилилась, а не включалась до нього стаття "Дволичність чи двоязичність". Бо що скажеш. Помилкова? Ні. Зачіпає чиїсь інтереси? Воно то так, інтереси ідеологів тихцем удержавленого імперського великодержавництва. Але хіба про це скажеш вголос, коли вголос не говорилось про русифікацію і денаціоналізацію, коли навіть для галицького москвофільства знаходили тільки такі ґанджі, як царефільство (досить ефемерне) і дотації третього "отделения" (цілком реальні, в рублях) і замовчувалось, що дотації давались для боротьби з більш уявним, ніж реальним сепаратизмом, і що їх ренеґатство було аж ніяк не безкорисливим, а оплачуваним.

У названій статті об'єктом критики було галицьке москвофільство і його конкретні діячі, зокрема І. Наумович, які давно належать минулому, не тільки фізично, але й політично і морально, і тим не менше, вона (стаття) спрацьовувала на сьогодення, точніше, на ментальність обивателя епохи застою. Бо хіба критиковане письменником відступництво від рідної мови не проектувалось на таке ж підтримуване верхами відступництво доморощеного кар'єриста (адже воно було паспортом лояльності і путівкою для сходження вверх, тоді як відстоювання, та й ще прилюдне, української мови, вимоги її поліфункціонування в республіці апріорно накликало на такого "ничего не понимающего" звинувачення в українському буржуазному націоналізмові, а за цим і всякі покарання)? Звичайно, так. А хіба кваліфікація письменником рідної мови, що є невід'ємним атрибутом людської індивідуальності і складовою частиною його етики, не розбігалась з тим намаганням не називати українську мову рідною (в шкільних підручниках і періодичному збірнику, перейменованому з "Рідного слова" на "Культуру слова")? Що ж сказав письменник про рідну мову? Наведемо його слова: "Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої і що мені вадить при нагоді

заміняти її на всяку іншу? Практик ... скаже: ...Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і маючи до вибору я беру ту, яка дає мені можність комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: "Pardon, ти не маєш до вибору: в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким іншим своєю шкірою". І далі: чи можна було прийняти Франкову оцінку Гоголя, чиє відчуження "від рідної мови" він розглядав як "болючу внутрішню трагедію" оцінку, яка так розходилась з тією "фігурою умовчування" отого внутрішнього роздвоєння що існувало в нашому літературознавстві? Знову ж таки, не можна було. Тому, природно, стаття редколегією навіть не могла ставитись на розгляд.

З точки зору постульованих у радянському літературознавстві методологічних засад не було ніяких підстав не включати до 50-титомника ні невеликої за розміром статті "Сухий пень", ні більшої "Блєднов", що була рецензією на книгу М. Покровського під тим же заголовком, яку Франко назвав політичним памфлетом. У першій з них осуджується Емський указ про заборону української мови, в другій політика обрусіння Надвіслянського краю, тобто Польщі. Перша фактами й влучними, а навіть колоритними й дошкульними висловами як не треба краще демонструє ставлення письменника до Росії жандармів і чорносотенців, друга — до сановних чиновників-колонізаторів. Осудження імперської політики царської Росії вже апріорно мало відкривати двері цим статтям. І тим не менше і до них були свої "але" Адже в них царській Росії ніде не протиставляється передова; остання зводиться до "окремих, — за висловом письменника, — високих умом і серцем одиниць". А в цілому, констатується в ній, що російська суспільність не подала голосу на захист ув'язненої української мови, як і не виступила проти нищення російським урядом цвіту української нації не тільки в період засилля реакції, що врешті й можна зрозуміти, але й в період весни 1905 року, яку мабуть тому й назвав він брехливою, фарисейською.

І це тоді, коли Україна, колись, в 1654 р., добровільно приєднавшись до Росії, багато зробила для збагачення її культури і для її європеїзації, а останнім часом не обходила мовчанкою ні одної з тих

кривд, які передовим російським діячам завдавало чорносотенство, і завжди опротестовувала такі злодіяння уряду. Оці докори російській суспільності, що прозвучали в цій статті, як і висвітлення недалекоглядності, колонізаторської пихи у політиці обрусіння поляків у другій статті визначили оту "неначасність" цих двох статей. Репліки про обскурантизм "обрусителів" у Галичині утримали від друку й невелику замітку про антологію "Вік", під тим же заголовком.

Ціла низка літературознавчих статей або окремих місць з надрукованих статей (які були піддані куп'юруванню) не потрапили у зібрання тільки з однієї причини. У них давалась висока оцінка науковим, історичним працям М. Грушевського і така ж оцінка його діяльності як голови Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Сьогодні, в час перебудови, ця причина видається сміхотворною, але тоді, коли положення про "дві культури в кожній національній культурі" ілюструвалось ідейно-політичним і світоглядно-філософським протиборством Франка і Грушевського (якого, ясна річ не було) і відмінністю їх наукових, історіософічних концепцій (що теж не відповідало істині), а звідси й непримиренністю позицій і навіть особистим ворогуванням (що було вже справжньою вигадкою, хоч звичайно, певні розходження в тих чи інших питаннях в них були, а в останній період життя Франка наклали тінь і на їх приятельські стосунки, але це йшло не від поглядів, а від вдач), то це було досить вагомою підставою для непублікування. І ніхто не став би тоді підставляти під удар своє "місце під сонцем", своє благополуччя ради проштовхування цих статей чи місць в статтях У добірці "Мозаїка" подаються всі такі статті: "Українська трибуна в Росії", "Ще в справі одної рецензії й її рецензентів", "Українська література в 1906 р." і "Із лектури наших предків в XI в.", а також два уривки із статей "З останніх десятиліть XIX в." та "Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал", "Українська трибуна в Росії". Стаття "Українська література в 1906 р." мала ще один "гріх". У ній давалась позитивна оцінка і творам В. Винниченка, що ходив у "ворогах радянської влади" і творчість якого ретельно замовчувалась. Така ж доля спіткала і рецензію на твір Володимира Винниченка "Краса і сила". У цьому ж ключі визначалось ставлення і

до статті "Із лектури наших предків XI в.", в якій, крім похвальби М. Грушевському, інших "ідейних промахів" не було. У ній розглядається і широко цитується в його перекладі пам'ятка 1076 р., як пам'ятка "нашого", тобто українського письменства. Врешті так само поступали тоді (і зараз) російські гуманітарії, бо ще не існувало поняття "колиски трьох братніх народів і їх літератури", включаючи цю і інші давньоруські пам'ятки в тисячолітню історію російської літератури. Отже, закид про ігнорування "колиски" був би недоречний. Але йдеться про таку кваліфікацію не лише даної пам'ятки. У Франка, як і у Грушевського, була своя, широко аргументована, концепція і Київської Русі, і її письменства. Русь на першій стадії — це одноетнічна українська держава, далі держава, що об'єднала всі три східнослов'янські народи. А її письменство ділилось на церковне (сакральне) і світське. Церковне було належністю всього східного слов'янства, хоч і могло мати регіональні мовні ознаки у вигляді елементів живої мови, що вносились при переписуванні книг. Світське письменство вже було національно маркованим, при тому національну належність визначала не мова, в даному випадку давньоруська, яка так само, як і латинська мова в літературах народів Західної Європи в епоху середньовіччя не могла визначати їх національну належність. Таку роль відігравали відбиті в письменстві фольклорно-етнографічні елементи, які мали вже тоді досить чітко виражені диференційні риси. За ними Франко і поділяв письменство цієї доби на південно-руське (українське) і північно-руське (російське). Ця концепція була у нього не плодом "загравань на національних почуттях", а результатом копіткої дослідницької роботи на ниві літератури, фольклору й етнографії. Упорядники 6-го, 40-го і 41-ого томів, публікуючи в них Франкові "Студії над найдавнішим Київським літописом", "Історію української літератури" і розвідку "Українсько-руська (малоруська) література", в яких "Слово о полку Ігоревім" розглядалось як пам'ятка виключно української літератури, відповідно пояснили це в коментарях і, треба віддати належне, без "навішування ярликів". І тим не менше "Лектури..." не включили. На заваді став комплімент на адресу "Історії України-Русі" Грушевського.

І накінець, остання з цього тематичного циклу стаття "Українська трибуна в Росії". Вона така ж "одіозна", як і попередні, бо знову — з дифірамбами в честь Грушевського. Але це не єдиний її мінус. Революційні події в Росії трактуються в ній не в тому плані, що вони можуть дати для зміни її соціальної структури і соціального визволення народів Російської імперії, а лише в тому, що вони можуть дати для культурного автономізму, а потім і політичного суверенітету України. Звичайно, такі думки висловлювались і в інших статтях Франка, які "щасливо" (бо вже в епоху гласності) ввійшли до 50-титомника ("Подуви весни в Росії", "Одвертий лист до галицької української молодіжи", "Поза межами можливого"), але томи (38-ий чи 39-ий), готувались ще в епоху застою, з живучими в ній не лише вульгарно-соціологічними підходами до оцінки явищ літератури, але й з не менш діючими залізними фільтрами керівництва ідеологічного фронту. Тому-то, для неї не вистачило паперового ліміту (все-таки ліміт може багато що пояснити, а ще більше — виправдати!).

Всі розглянуті вище твори поясненням свого невключення в 50-титомник мали міркування кон'юнктурного характеру, суб'єктивні і об'єктивні. Твори ж четвертого циклу мали причини значно серйозніші і вагоміші, бо їх "критичне вістря" спрямоване було проти деяких положень вчення Маркса–Енгельса, що було недозволеним. Про ці твори "вголос" не говорилось, вони "анонімно" фігурували під тирадами про Франкове "нерозуміння" марксизму. Їх не так вже й багато, але у творчій біографії письменника вони не випадкові і не одноденки. До їх написання він ішов поступово, нагромаджуючи досвід і розширюючи коло пізнання і прийшов, зрозумівши, що "привид, який бродив по Європі", матеріалізуючись, може замість одної економічної тиранії принести другу — духовний тоталітаризм. Тому і вдарив на сполох серією статей і праць, одні з яких ввійшли у зібрання ("Що таке поступ", "Зміна системи", "Народники і марксисти", "Поза межами можливого"), а інші: "Із історії робітничого руху в Австрії" та "Соціалізм і соціал-демократизм" — ні.

Знаємо, що сам Франко ввійшов у літературу якщо не віруючим марксистом, то у всякому разі його симпатиком "як мужик". Соціальна

проблематика на перших етапах його літературної творчості була домінантною. Соціальний приціл і соціальний аспект бачення характеризував тоді і його літературно-критичну діяльність (чого свідченням є хоча б вміщена в цьому збірнику розвідка про "Гайдамаків" Шевченка). Він був автором численних статей, не оригінальних за концепцією, а основаних на економічному вченні Маркса. Врешті в цьому не було нічого дивного, бо Маркс на той час був фігурою дуже впливовою, а марксизм (не як вчення, бо таким він став тільки після смерті його творця, а як сукупність положень, тверджень і передбачень) сприймався як нове слово соціально-економічного і філософського мислення і привертало уми тодішніх інтелектуалів (досить вказати хоча б на Бернарда Шоу). Поступово, оголений соціалізм і інтернаціоналізм, що були сутністю переконань Маркса і наріжним каменем його вчення, почали ставати об'єктом критичних зауважень. Франко еволюціонував разом з розвитком цієї критичної думки, за розгортанням якої стежив дуже уважно. Вже на другому етапі його літературної творчості (з 1883 року) соціальну проблематику починає затіняти соціально-психологічна, а в поезії явно національна. Поступово Франко виходить з силового поля впливу революційного вчення Маркса, але не стає ще на шлях його критицизму. До цього приходить він після виходу з радикальної партії 1895 р., зрозумівши на життєвому досвіді, на скільки неприйнятними для Галичини і соціальної структури її суспільності були Марксові твердження про "керівну рушійну силу робітництва і перебудовну місію пролетаріату" і про "наднаціональний" (чи інтернаціональний) характер соціал-демократичних організацій. Тоді визріли в нього досить чіткі погляди і на те позитивне, що було у величезній науковій побудові Маркса, яка фактично стимулювала розвиток політичної економії та матеріалістичної філософії, і на її, не перевірені життям, а тому не універсальні положення, а звідси й конструкції. І цим поглядам дав він вихід у названих вище статтях.

Хронологічно першою з них була "Із історії робітничого руху в Австрії", що була роздумами письменника з приводу брошури Н. Обервіндера "Соціалізм і соціальна політика", роздумами про національний (в даному випадку німецький) характер робітничої

організації, створеної в противагу Марксовому "Інтернаціоналові". Слабкість позицій Обервіндера, як і Лассаля, на думку Франка, полягала в тому, що він герметизував робітничі рухи етнічними межами, не залучав до них в такій багатонаціональній державі, як Австрія, слов'ян, нехтуючи загалом будь-якою федерацією, і що не притягав до них селянських мас. Проте основний закид робився письменником не так "марксистові" Обервіндеру, як самому Марксові, в чиїй програмі робітничої організації, незважаючи на проголошування свободи, лежала ідея поневолення не так тіл, як людських душ і думок. Зріст тієї організації, писав він, був би "великим нещастям для сеї монархії та для всіх її народів, яких члени пристають до неї". Ці думки висловлював письменник у 1886 р., коли акції соціал-демократії ще йшли по висхідній.

Друга стаття на цю ж тему була написана через 11 років. У ній у поле зору письменника потрапили вже шість праць, в яких трактуються питання соціалізму, робітничого руху і соціалістиної держави, праці, що передували появі "Комуністичного Маніфесту", списаного за словами Франка, Марксом і Енгельсом з праці Консідерана. Попередників Маніфесту він не вважає представниками утопічного (чи інакше, ненаукового) соціалізму та фантастами, а економістами і соціологами, що у своїх твердженнях виходили не з якихось фантомів, а з реальних фактів і матеріалів, і на їх основі робили логічно обґрунтовані узагальнення. Їх спостереженнями якраз і скористались творці наукового соціалізму. Цей "ненауковий" соціалізм, твердить письменник, — це "велике культурне надбання новіших часів", але своє літочислення веде з тих давніх часів, коли люди, подолавши сили природи, самі почали застановлятись над тим, як би так упорядкувати своє суспільне становище, щоб воно відповідало найвищим ідеалам соціальної справедливості і гармонії. Із праці "для добра загалу, дбання про поступ", із змагань за їх забезпечення і народився соціалізм, а з ним і його теоретики і проповідники. Розвиток соціалістичних теорій в різних країнах йшов різними шляхами і висував різні програми. До найпопулярніших адептів соціалізму в домарксівську добу Франко зараховував Люї Бляна, Консідерана, В. Черкезова, Прудона, А. Смітта,

У. Томпсона та ін. Їх програми він зіставляє з Маніфестом і віддає перевагу останньому як найбільш цілісному, конструктивному і логічно обґрунтованому, врешті найбільш "соціалістичному". Але разом з тим відмічає досконаліші формулювання тих чи інших положень у його попередників. Так у сформульований Люї Бляном принцип, який тепер приписується марксизмові: "від кожного за здібностями, кожному за потребою" був значно досконалішим від Марксових про "виключну монополію", "управу землі за одним планом" і "організацію армії праці". Не погодитись тут з Франком не можна.

Цитатами з розгляданих праць він розбиває Енгельсове твердження про Марксовий пріоритет у двох великих відкриттях: додаткової вартості і матеріалістичного розуміння історії. З них чітко постає, що про додаткову вартість писалось в тих працях і до Маркса, а діалектичним методом, крім метафізиків, користувались всі його попередники. Сам же матеріалістичний підхід до оцінки явищ еволюції суспільства, як випливає з тих праць, далеко не універсальний. В одних випадках він задовільний, в інших цілком неприйнятний, бо залишає нез'ясованими низку фактів і явищ. Сам Франко від себе не критикує цього методу, але наведеними цитатами, нанизаними на одну вісь, доводить небезпомилковість його інструментарію.

Так само величезними статистичними даними, що містились в працях англійських, німецьких і французьких економістів Франко ставить під сумнів положення Маркса, що стало аксіоматичним у його вченні, про поступову концентрацію капіталу в руках великих капіталістів, про занепад дрібних підприємств і їх експропріацію великими, про наступаючу за тим всевладність держави. Статистичні дані засвідчували якраз протилежну цим передбаченням лінію розвитку і великих і малих підприємств. Торкаючись питання всевладної держави, Франко висловив здивування, що соціал-демократи багато говорять про експлуатацію приватними підприємцями робочої сили і закликають до повалення влади експлуататорів, і разом з тим оспівують як велике добродійство і блаженство всевладність держави в майбутній соціалістичній державі. Тим часом найфатальнішою потребою такої держави, без огляду на її форму правління, було б,

писав він, "збільшування числа своїх функціонерів, т.є. збільшування числа паразитів, що живуть коштом робітника". Працями, зміст яких він виклав у своїй статті, як він сам визнав, нанесено тяжкий удар соціал-демократизмові, але водночас принесено користь принаймні тим, що дано людям змогу "позбутись ілюзій і хибних доктрин".

Остання з перелічених вище статтей "До історії соціалістичного руху" присвячена зіставленню "Комуністичного Маніфесту" Маркса, Енгельса з аналогічним "Маніфестом" Консідерана, який на п'ять років випередив Марксовий, на фоні історії соціалістичного руху. На шлях їх порівняння Франка наштовхнула праця В. Черкезова, в якій "Маніфест" Маркса кваліфікується як плагіат. Треба сказати, що зіставленням Франко це підтверджує, а не спростовує. Приведені цитати з двох Маніфестів не залишають сумніву в тому, що другий творився на основі першого, отже, Марксовий оригінальним не є. Правда, він має і ряд власних положень, написаний набагато грунтовніше і логічніше, ніж його першозразок, крім того, написаний як маніфест комунізму, "привид якого бродив по Європі", тоді як Консідерановий мав "вихідною точкою своїх розумувань чуття, чи, як він каже, "вірний інстинкт" і не прокламував революції.

В історії соціалістичного руху Маніфест Консідерана не зіграв майже ніякої ролі, тоді як Марксовий був епохальним. Родовід цього руху Франко виводить з Французької революції, коли цей рух із сфери політичних теорій перейшов "на поле свідомої організації пролетарів". Тоді він був прокламований як філантропія стосовно бідних, але поступово почав робитися філософією лівого крила гегельянців, а далі прокотився гаслами фабіанців в Англії, посибілізму та солідаризму у Франції, ревізіонізму в Німеччині і в кінці дійшов до величезної ідейної побудови соціалізму Маркса і Енгельса і меншою мірою Лассаля. Їх вчення стало основою політичної організації — німецької соціал-демократичної партії. Ця партія стояла тоді в центрі соціалістичного руху і своїм австрійським крилом торкалась Східної Галичини, а російським Наддніпрянської України. Саме тому на цій організації Франко і зосередив свою увагу в розгляданій статті. Зіставленням двох маніфестів він не мав наміру применшити заслуги Маркса у цій

величезній будові і не бажав, як сам зазначав, "робити пропаганди — чи то для соціалізму, чи проти нього". Але через 50 років після Марксового "Маніфесту" тим не менше визнав, що "ентузіаст фур'єрист" Консідеран більш точно спрогнозував розвиток капіталізму, ніж Маркс. "По Марксовому розумінню, — писав він, — розвій економічних і соціальних відносин з фатальною конечністю мусить іти до загострення суперечностей, до збільшення визиску, з одного боку, до чимраз більшої нужди мас і до остаточної катастрофи. По думці Консідерана сама буржуазія матиме інтерес у тім, щоб лагодити контрасти, обмежувати анархістичну боротьбу всіх проти усіх, прозвану свобідною конкуренцією, і запобігаючи руйнуючим кризам та катастрофам". Сьогодні через сто сорок років від "Маніфесту" ми за Франком можемо повторити те саме. І ще один висновок після зіставлень двох маніфестів зробив Франко не на користь Марксового, коли зазначав, що "його програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений у життя міг би статися великим гальмом розвою або джерелом нових революцій", а "всевладність комуністичної держави в практичнім переведенню означала би тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріальним і духовним життям". Здається, тут ніхто Франкові в прозірливості не відмовить.

Власне цими сумнівами щодо месіанства двох великих теоретиків соціалізму Маркса і Енгельса, сумнівами щодо непомильності їх будови соціально справедливої держави Франко вніс і свою лепту в історію соціалістичного руху, в якому поряд з вірою в можливість досягнення соціальної гармонії і націленістю дій на її реалізацію, мусили бути і "критика з боку", мусили бути й пересторога і застереження. Разом з тим він вписав своє ім'я і в історію української суспільної думки.

Михайло Грушевський та Іван Франко*

Стосунки цих двох видатних людей в літературознавстві та в історіографії донедавна розглядались тільки в одному ракурсі — конфронтації.

На одну тальку терезів — прогресивну — ставився Франко, на другу — реакційну — Грушевський, і таке протиставлення беззастережно підводилось під ленінське положення про дві культури в кожній національній культурі. Але Грушевський під культуру "Пуришкевичів і Струве" як культуру конформізму й вірнопідданства ні своєю науковою діяльністю, ні, тим більше, пізнішою державно-політичною ніяк не підходив. Але, зрештою, нестача фактів для цього соціально-політичного протиставлення нікого особливо не турбувала, бо йшлося не про істинну ідеологічну позицію вченого, а про дискредитацію наукового доробку найбільшого історика України, про заперечення створеної ним концепції цієї історії, а з нею і української дожовтневої історіографії в цілому з тим, щоб, частково видозмінюючи, розвивати думки російських дожовтневих істориків, для яких Україна була не окремим етнонаціональним організмом зі своєю історією, а тільки частиною Росії, або, на гірший випадок, почати літописання України заново в дусі історичної науки, підкореної політиці, точніше, вимогам тоталітарної сталінської і сусловсько-брежнєвської політичної влади.

Для підтвердження надуманої полярності цих двох великих людей, а звідси й міфу про існування антидемократичного фронту, роль натхненника якого приписувалась Грушевському, в хід пускались окремі критичні зауваження Франка до тих чи інших положень праць Грушевського і замовчувались слова визнання й похвали, а таких було значно більше. З боку Грушевського не наводилось нічого не тому, що такого не було (адже взаємини двох творчих одиниць спорідненого профілю немислимі без суперечок), а тому, що не прийнято було

* Подається за публікацією в книзі: Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження М. Грушевського.— Львів, 1994.— С. 291–295.

цитувати "Другу сторону", щоб не популяризувати її думок і не захитати ними позицій критикуючого. Виходило, що один критикував, а другий відмовчувався. А так, як відомо, в науковому світі не буває, тим більше в суто людських взаєминах, а вони тривали більше 20 років.

На схилі віку Франко виступив з ґрунтовною рецензією на історичні праці Грушевського — на його "Історію України-Руси", яка тоді мала сім томів, на "Очерк истории украинского народа" (1904 р), і на "Ілюстровану історію України" (1911 р.) притому виступив не з наміром заперечити їхню концепцію (як це, за припущенням теоретиків антиподства, і повинно було бути) чи хоч би засумніватися в істинності їх основних положень, а з необхідності заповнити прогалину в критичній думці, бо ці великі твори на той час, як констатував Іван Якович, не мали ще розгорнутої фахової оцінки. Рецензія "Причинки до Історії України-Руси" вилилась у книжку розміром майже 10 аркушів. У ній, крім низки зауважень переважно джерелознавчого характеру, були вміщені оригінальні розробки сюжетів тих джерел, які або не були використані автором "Історії", або використані недостатньо. Власне тому рецензія мала заголовок "Причинки" до "Історії", а була вона написана таким чином, що творцем її виступав сам український народ. Він, згідно з концепцією Грушевського, спромігся створити могутню державу — Київську Русь, запровадити в ній християнство, письмо і школу, спромігся у лоні абсолютистських режимів держав, до складу яких входила Україна, утвердити демократичний устрій Запорізької Січі, хоча державно закріпити його не зумів. Переяславську раду вчений розглядав як акт політичного приєднання, а не етнічного возз'єднання, звідси й дії гетьманів П. Дорошенка та І. Мазепи — як спроби розірвати угоду, яка і до того була вже порушена царською Росією, а не як зраду їй. Як би не хотілося у "Причинках" знайти критику світоглядних чи концептуальних положень "Історії", її, якщо не підходити тенденційно, тобто з прицілом те чи інше зауваження підняти до рангу методологічного, не знайдеш. Тимчасом автори коментарів до "Причинок" у 47-ому томі 50-томного зібрання творів Франка апріорно задались метою за допомогою

критичних зауважень Франка до "Історії" створити уявлення про непримиренність тих двох людей, а звідси утвердити за працями Грушевського спущену ще на початку 30-х років і посилювану впродовж цілого десятиліття, а потім сліпо повторювану деким аж до сьогодні кваліфікацію буржуазно-націоналістичних. Коментарі до "Причинок" у 47-ому томі складались з явним наміром приписати Франкові не те, що він сказав прямо, без натяків і недомовлень, а те, що хотілось за сказаним добачити авторам коментарів, а саме — критику націоналізму там, де її і сліду не було. Щоб пересвідчитись у тенденційності, а водночас і безпомічності такого препарування, звернемось до того абзацу, який і послужив основою для коментаторських маніпуляцій. А він в "Причинках" підсумковий. Завершуючи розгляд рецензованих праць, Франко звертає увагу на їх мову та стиль. При тому зауважує, що "Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України", "Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань"; "професор Грушевський знаменитий організатор, а агітатором стати не позволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають "увлечение". Тій психічній вдачі нашого автора відповідає також його стиль, який можна назвати "холодною прозою". Автор, — пише рецензент, — кладе головну увагу аналізування історичних явищ, але не має дару групування історичних фактів; от тим-то при всій глибокій обдуманості його плану важні історичні події, а ще більше визначні історичні діячі тонуть у масі подробиць розумувань. Звертаючи більшу увагу на відносини, ніж на живі особи, автор мусить скрізь заповняти прогалини історичних відомостей своїми розумуваннями та комбінаціями, іноді не зовсім щасливими. До властивостей його стилю належить перевага абстрактів над конкретними словами, навіть іноді з насилуванням звичайної мови..." І далі низка прикладів мовно-стилістичної невправності.

З цієї великої цитати ясно, що Франко, віддаючи належне Грушевському як історикові, письменникові, редакторові й організа-

торові наукової роботи в установах, які він очолював, критикував його історичні праці не тільки за певні пропуски, неточності, суб'єктивні оцінки, але й за стиль і мову. Наведена цитата є свідченням останнього. Але автори коментарів добачили в наведеному "пасажі критику концепції Грушевського і його методу", свідомо ставлячи знак рівності між стильовим методом, тобто способом нанизування думок, і світоглядним, тобто способом інтерпретації фактів та явищ. Перевагу "абстрактних слів над конкретними", що є ознакою стилю, теж підвели під "послідовну й із широких засад критику" Франком концепцій Грушевського. Прикро і сумно за тих учених Інституту історії АН УРСР, які готували ці коментарі. Але врешті їх можна було б зрозуміти. Адже був час, коли подібні трактування просто нав'язувались. Якщо ці натяжки робились тільки в дусі вимог часу, то їх авторам слід поспівчувати. Але якщо за ними стояли переконання, які так і залишились незмінними досі, то тут вже не до розуміння.

У "Причинках" Франко вказував на ряд фактичних помилок, наявних в "Очерках" і в "Ілюстрованій історії", які стосуються дат, відомостей про окремі факти, про діяльність Шевченка, Драгоманова, "недокладність і натяжки в оповіданні про початки повстання Хмельницького", і говорив про менш влучні конструкції "Історії" стосовно "культури й побуту українського народу в передісторичні часи" та ін. І разом з тим визнав, що "Історія — це фундаментальна праця", "безприкладна на українському грунті", "велика та патріотична", "величезна", що третій том є "найціннішою частиною його великої праці", що "Гр[ушевський] опанував величезний історичний матеріал, скрізь даючи докази незвичайного критичного ума. Особливо важні тут загальні характеристики суспільних та політичних відносин". І нарешті підсумкове: "проф. Грушевський — се поява так важна в нашім національнім житті, що кождий крок її повинна освічена громада слідити з найбільшою увагою, що мої критичні уваги, хоч не обіймають цілості історичної будівлі вченого професора, а торкаються тільки деяких питань більше з літературного, як із тісно історичного погляду, будуть початком та імпульсом до дальшої дискусії..."

Чи міг Франко, наділяючи Грушевського високими похвалами і роблячи при тому застереження, що його зауваження стосуються тільки питань літератури, джерел, а не історичних поглядів, не розділяти позицій автора розглядуваних ним праць? Цілком ясно, що ні.

Врешті, сам Франко письменство Київської Русі, зокрема найдавніші літописи, розглядав як українсько-руські. Не розходився він і у ставленні до Росії, розділяючи її на абсолютистську, тобто реакційну й ретроградську, служити якій не рекомендував (чого доказом є хоча б вірш "Не пора"), і Росію неофіціальну (не царефільську) духовної культури, що, за його словами, була світочем прогресу і високих демократичних та гуманістичних ідеалів, з якою солідаризувався, як і Грушевський. Тут досить назвати його листи до Франка з 1885–1896 рр. з порадами систематично подавати в журналі "Житє і слово" інформацію про революційні події в Росії, а таку можна почерпнути з європейської преси, і готувати для журналу переклади творів Чехова і Мамина-Сибіряка. Однаково трактували ці два вчені питання об'єднання всіх гілок українського народу і їх земель в одну державу, однаково дивилися з надією на революцію в Росії 1905 р., чекаючи від неї не тільки соціальних, але й національних перетворень, за що заслужили осуду і кваліфікації "націоналістів" і "сепаратистів" з боку великодержавника С. Н. Щоголева в його книзі "Украинское движение как этап южно-русского сепаратизма". І вже те, що він взявся за "причинки", а не за рецензію якогось розгромного характеру, свідчить про його намагання доповнити новими міркуваннями тільки те, що сам визнавав, а не те, що йому не імпонувало чи що заперечував як ідеологічно хибне. Чи не так? Звичайно, так. І це для всіх очевидне. Але не для теоретиків вигаданого антиподства. Франкові похвали на адресу Грушевського мають, за їх словами, "загальний характер", тобто вони неістотні, не варті уваги, бо "в більшості розходяться з його конкретними оцінками". В чому ж вони розходяться? Якщо все-таки розходяться, то виходить, що у Франка ліва рука не відала, що робить права. Чи варто тоді прислухатись до думок такого непослідовного у своїх твердженнях рецензента "Історії"? Адже у нього щось на зразок роздвоєння особи. Ясна річ, у Франка ніякого роздвоєння не було. Все

висловлене ним було чітким і логічно детермінованим, зате в коментарях вийшов явний алогізм. Чомусь їхніх авторів анітрохи не бентежив той факт, що за висловами "менш влучні конструкції", "натяжки", "непорозуміння" (це формулювання найтяжчих закидів до окремих місць праці, а таких на майже п'ять тисяч сторінок рецензованого тексту ох як мало) не могла стояти і не стояла "критика концепції", бо закиди щодо якихось недоробок, недоглядів аж ніяк не є критикою ідеологічних позицій.

І навіть повторений у сильнішій формі в листі до В. Дорошенка з листопада 1915 року закид про фальшивість, слабкість і нетривкість деяких конструкцій праць Грушевського (а ними, як можна судити з "Причинок", він вважав характеристику українського старожитнього побуту, сімейних стосунків та генезису села), що їх відчуває начебто кожен історик, то цей закид нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок і не може розглядатись як доказ перегляду колишніх позитивних оцінок і, тим більше, як поглиблення неіснуючої критики методологічних позицій історичних праць Грушевського. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, мало пояснити ряд фактів особистого плану. Дуже охолодили тоді взаємини з Грушевським, який, переїхавши до Києва, вже з кінця 1908 року фактично не залучав Франка до творчої співпраці в очолюваному ним "Літературно-науковому віснику", а більше до редакторсько-коректорської, і це ображало Івана Яковича. Сам він жив теж цілком самотньо після смерті найстаршого сина, відходу на війну двох інших, від'їзду до Києва дочки і клінічного лікування дружини. І сам потерпав од ревматозного поліартриту, який спаралізував йому праву руку. Ясна річ, що в такому тяжкому стані, посиленому ще й матеріальними нестатками, одну з першопричин яких вбачав в усуненні його Грушевським від співробітництва в "ЛНВ", й могли вирватись рядки про "фальшиві історичні конструкції", тим більше, що про слабість окремих сюжетів він писав у своїх "Причинках". Але більше нічого. Бо врешті заслуги Грушевського і як вченого, і як керівника Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) Франко завжди визнавав. "Організація наукової праці в ньому, —

писав він у статті "З останніх десятиліть XX в." (1901), — вповні належить М. Грушевському. Чоловік широкої освіти, незламної волі і невичерпної енергії, він сполучає в собі серйозність і критицизм ученого історика з молодечим запалом для справи піднесення рідного народу, з трудолюбністю і терпеливістю". А в іншій — "Новини нашої літератури" (1907) — турбувався тим, як "іде (тобто як поширюється.— *З. Ф.*) популярна, а при тім справді науково і гаряче написана історія України М. Грушевського". Звичайно, тих рядків не знайдемо ні в 37-ому, ні в 41-ому томах 50-томника. Вони купюровані. Чому? Тільки для того, щоб не розвіювати створений міф про антиподство цих людей. Зрештою, із нарису "Римські враження" (про подорож до Італії, яку Франко здійснив разом з Грушевським у квітні 1903 року) для того знято вираз "з моїм другом" Грушевським, але у листі від 16.VIII.1898 звертання "дорогий друже" залишено.

Листування Франка і Грушевського мало суто діловий характер, демонструвало їх взаємоповагу і, при окремих дрібних розходженнях, приятельську добросердечність. В листах Грушевського Франко називається "приятелем", "найлучшим товаришем в роботі", "дорогим другом". Листи закінчуються висловами "щиро прихильний Вам", а Франка — "з глибоким поважанням", "здоровлю щиро", "цілую Вас". І все це не просто узвичаєний для епістолярію набір конвенціоналізмів, а природний вияв взаємоповаги. В час спільної праці в НТШ і в "ЛНВ" це почуття скріплювалось ще й сердечним приятелюванням (вони були добрими сусідами по вул. Понінського, 4 і 6, і власне Франко у Грушевського відкупив частину земельної ділянки для того, щоб жити з ним по сусідству) людей одних поглядів і прагнень.

Сердечність листів засвідчує не тільки форма, але і зміст. З них довідуємось, як часто вони один одного виручали і в роботі, і в житейських перипетіях і як допомагали один одному. Доказом цього було Франкове сприяння у перекладі на німецьку мову трьох томів "Історії", ймовірне виготовлення Франком покажчика до них і врешті переклад на німецьку мову статті Грушевського. При тому всі ці послуги Франко робив з власної ініціативи, безкорисливо, в інтересах спільної справи. Грушевський платив Франкові такою ж увагою і

допомогою — написав рецензію на його повість "Для домашнього вогнища", на збірку поезій "Мій Ізмарагд" та ін. Однак ці добрі взаємини дещо погіршились після переїзду Грушевського до Києва, хоч ділові контакти і тоді не переривались. Причиною похолодання взаємин послужило несхвалення в кінці 1907 року Франкової праці "Історія української літератури", про яку Грушевський, вже апріорно виробив собі несхвальну думку і відмовився її прочитати. Франко, природно, відчув себе скривдженим, тим більше, що написав її саме за намовою Грушевського. У листі до свого швагра Є. К. Трегубова він скаржився, що "проф. Грушевський нараз з великого прихильника і протектора моєї праці зробився її завзятим ворогом". Отже, навіть з наведених уривків видно, що між письменниками, починаючи з кінця 1907 р., пролягла певна борозна, хоч це не завадило Грушевському взяти участь в ювілеї на честь свого колеги в 1913 р., як і потім в 1926 р.

Очевидно, відчуття якогось розчарування і певної кривди, якими ділився Франко не тільки зі своїми друзями, але насамперед з рідними, передалося і дочці Франка, Ганні Ключко, і вона в своїх спогадах про батька висунула чимало звинувачень на адресу Грушевського за його нібито невдячність, нетовариськість і недоброзичливість, що були продиктовані не так об'єктивними судженнями, як суб'єктивним сприйманням певних вчинків Грушевського. У свій час тими її закидами послуговувались для підкріплення міфу про антиподство цих двох людей. Для приниження постаті історика використовувались і не пов'язані з її батьком "дані" про нього, наприклад, про те, що лекції у Львівському університеті він читав нецікаво. Нехай і так, але ж це не ставить під сумнів вартості наукових праць ученого, чого, треба віддати належне, Ганна Іванівна, усвідомлюючи свою некомпетентність у цьому питанні, ніколи не робила.

Тому її свідчення, нехай і написані очевидцем, але написані в надміру згущених темних фарбах, не здатні похитнути твердження про суголосність світоглядних позицій цих двох велетів думки.

А. Кримський та І. Франко в їх взаємостосунках*

Наукові, творчі, ділові і, нарешті, приятельські взаємостосунки А. Кримського та І. Франка постають перед нами на основі, з одного боку, їхнього тривалого, бо майже п'ятнадцятирічного листування а, з другого, — тих їх творів, у написанні і надрукуванні яких кожен з них брав ту чи іншу участь. В житті вони так ніколи і не зустрілись. Їхнє листування, не повністю збережене, — це своєрідний літопис життя і творчості кожного з них, а, водночас, свідчення того, як зростала і міцніла їхня дружба. А почалась вона, як і все в житті, цілком випадково.

Роль першооснови в заочному знайомстві зіграла стаття Франка "Иоанн Вышенский", надрукована в журналі "Киевская старина" за 1889 р. Юний Кримський, прочитавши її, написав листа її авторові. Цей лист не зберігся, зате є відповідь на нього Франка. З неї довідуємось, що Кримський висловив деякі критичні зауваження з приводу статті, але, разом з тим, засипав її автора похвалами як поета і навіть висловив думку, що навіть в наукових творах Франко більше поет, ніж вчений. Зауваження Кримського Франко врахував при підготовці великої монографії про І. Вишенського, на яку потім той же Кримський давав рецензію. На зауваження, що він більше поет ніж вчений, Франко прореагував своєрідним способом. Перевидаючи вдруге свою поему "Іван Вишенський", він присвятив її А. Кримському. А компліменти не прийшлись йому до душі, і він признався, що, як мужик, не любить тієї "арабської парфюмерії". Це, в свою чергу, примусило Кримського скласти запевнення в їх щирості і правдивості.

Другим питанням, яке дало змогу виявити позиції двох вчених і знайти точки порозуміння, було питання про витворення спільної для наддніпрянців і галичан української літературної мови. Такої тоді не

* Публікується вперше. Машинопис статті зберігається в родинному архіві З. Т. Франко.

було. Існувало фактично два її варіанти: східний і західний, що утруднювало обмін творами. Це добре розуміли письменники всіх земель України. Питання сплило спонтанно і відразу викликало гостру дискусію. Приводом для дискусії стала стаття Б. Грінченка "Галицькі вірші", яка друкувалася під псевдонімом В. Чайченко, і яку в 1891 р. помістила газета "Правда" (№ 8). В ній з позицій наддніпрянської літературної практики піддавалась критиці мова галицьких поетів за надмір у ній іномовних запозичень — полонізмів і русизмів. На цю критику відразу відгукнувся Франко в статті "Говоримо на вовка — скажімо за вовка", що з'явилась в журналі Зоря (№ 18) за той же рік. Він показав, що названі Грінченком слова не є ні полонізмами, ні русизмами, що це автохтонна, а не привнесена лексика західних говорів, або спадщина староукраїнської і що всі вони широко вживаються в розмовному мовленні українців Галичини. І тут же висловив думку, що не можна відкидати з обігу такі слова, які на Наддніпрянщині не вживаються, бо спільна літературна мова мусить створитись як сума мовних, переважно лексичних, надбань всієї України, а не лише одного, навіть і центрального її регіону, хоч саме цей, центральний регіон має забезпечити їх відбір і синтез. Через шість номерів цей же тижневик "Зоря" надрукував статтю Кримського "Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові", в якій її автор зайняв повністю позицію Франка. Він показав, що такі слова, як невіста, лляти, клячати, що їх Грінченко кваліфікував як полонізми, широко представлені і в говорах південно-східного наріччя, а слова і форми: померлий, мене болить, впечаток прийшли в українську не з російської, а з староруської. Слідом за Франком він висловився за те, що до вироблення єдиної літературної мови треба йти спільними зусиллями без зайвих докорів одні одним. Після цього в листі до Франка він висунув пропозицію єдиним колективом наддніпрянців і галичан скласти російсько-український словник і сам запропонував свої послуги. До цієї пропозиції Франко поставився дуже скептично, бо, знаючи про провал такої колективної роботи в Одесі, не вірив у можливість згуртування фахівців з різних земель України для виготовлення такого словника. Вва-

жав, що такий словник повинен готувати один, два фахівці, крім того, не бачив потреби в ньому для Галичини. До виготовлення такого словника так і не дійшло, але це наштовхнуло Б. Грінченка розпочати роботу над створенням тлумачного словника української мови, який побачив світ аж через 15–20 років.

Кримського і Франка споріднювала не просто праця на ниві художньої літератури та на полі філологічної науки і не просто тотожність національно-політичних переконань (обидва вони, відштовхуючись від своїх соціалістичних симпатій в ранній період творчості, переходили на позиції націоналів, як назвав це Кримський, з ясним усвідомленням мети і перспектив для її поступового здійснення). За такими показниками кожен з них міг знайти собі чимало однодумців. Тут було щось більше. Була якась біологічна сумісність, чи, як називав це в листах Кримський, любов двох людей, що віддавали себе повністю своїй праці, була близькість поглядів, інтересів, широких філологічних зацікавлень, була ота беззастережна щирість і порядність в ставленні один до одного. Один одного наче доповнювали. І це видно з листів. Якщо перші їх листи мали цілком діловий характер і звертання було "високоповажаний добродію, пане", то скоро вони наповнюються взаємними проханнями, замовленнями. Звертання стають теплішими "шановний земляче", "дорогий і високоповажаний друже". А потім, кожен розкриває себе перед другом, сповідає йому свої таємниці. І звертаються один до одного вже "дорогий друже".

Вони обмінюються своїми творами і їх оцінками, як оцінками з боку українця і галичанина. Кримський першим написав рецензію на збірку Франкових оповідань "В поті чола", а Франко дав оцінку присланим йому його ж оповіданням "В обіймах старшого брата", "Батьківське право", "Сирота Захарко", при тому оцінки були не завжди тільки позитивними, і нікого це не ображало. В оцінці звертали увагу й на мову, стиль і робили з цього приводу зауваження, хоч обоє розуміли, що регіональні особливості творів кожного з них не є перешкодою для їх сприймання, навпаки, тільки посилюють інтерес. Коло тем, що викликали зацікавлення їх обох, поступово розширю-

ється і з власних творів переходить на твори літератури і філологічної науки. Разом з українською темою в найширшому її обсязі, а це і українська література, фольклор, етнографія, історія, мова, це писані пам'ятки, обмін якими у них відбувається регулярно, спливає й тема орієнталістики, отієї до того terra incognita в українському письменстві і науці. Ще в перший рік їх листування Кримський висловив Франкові своє подивування, що він "тямить про Схід", бо Франко відразу запропонував йому зробити переклади Фірдоусі, Сааді, Хафіза, Гафеза та інших, що, звичайно, припало до душі Кримському, але, водночас, викликало побоювання щодо можливості опублікування таких, доконаних ним перекладів. Але Франко запевнив його, що, якщо такі з'являться, то подбає про їх публікацію.

Для Кримського орієнталістика була фахом, спочатку єдиним, але коли віддався він і історико-філологічним студіям, то тільки першим фахом, який забезпечував йому місце в Московському університеті. Україністика була "altera natura", силу праці над якою давали йому його переконання українця, не за походженням, а за належністю до тієї землі і етномовного колективу, серед якого народився і жив. У цьому відношенні він був явищем непересічним, унікальним. Для Франка вченого орієнталістика була цілком факультативною галуззю пізнання, але для художника слова східна тематика була однією з тих, яка найбільшою мірою вплелась в його поетичну творчість і визначила його поетичну індивідуальність. До неї йшов він тривалий час, черпаючи знання. Спочатку випробовував себе на малих формах: — сентенціях, — чотиривіршах, а далі на все більших жанрах і сюжетах — віршах, аж до поем. Переносячи на український ґрунт східні мудрості, афоризми, а потім фабули легенд і казок східного письменства, він вдавався до різних способів їх перелицьовування і прищеплювання. Перекладів не робив. Східний сюжет, почерпнутий з перекладених на німецьку чи англійську мову творів арабських письменників у більшості випадків правив для нього канвою для власного оригінального твору, як це було з казкою про коваля Бассіма. Але в окремих випадках сюжет брав він з українського фольклору, куди цей сюжет був занесе-

ний зі Сходу невідомими каналами. Так було з казкою про Абу-Касима, про що повідомив у передмові до неї. Процес транспозиції іноземних і іномовних фабул з власного фольклорного чи чужого перекладного джерела пов'язаний з небезпекою щось перекрутити, не врахувати або надмірно націоналізувати. Тому створений на фольклорній основі твір не застрахований від застосування алохронізмів та реалемних неідентичностей. Поради фахівця в одних і других випадках були вкрай необхідні, бо себе Франко орієнталістом не вважав. Єдиним порадником, а потім рецензентом при написанні творів на східні теми у Франка був Кримський. Він дуже прискіпливо рецензував їх рукописи, звертаючи увагу чи то на деякі історичні неточності, чи на неправильні (не східні) вислови. Так, звернув увагу, що Абу-Касим не міг стати турецьким святим, бо події казки відбуваються до турецького завоювання. Франко відповів йому, що йому це було відоме, але вислів ужив як галицьку приповідку "стати турецьким святим", значить, стати голим і босим, і не відкинув її, хоч за зауваження подякував. І як знавця попросив Кримського написати передмову до "Коваля Бассіма". що Кримський через хворобу не встиг зробити.

Франко був видавцем перекладів творів поетів Сходу, зроблених Кримським, і розвідок з історії східної літератури. Власне, за намовою Франка, Кримський здійснив переклад "Шах-наме" Фірдоусі і збірки "Народні казки та вигадки, їх вандрівка та переміни" В. Клоустона, в якій взяв участь І. Франко, переклавши для неї з англійської мови єгипетські казки. Переклад "Шах-наме" Франко частинами друкував у своєму журналі "Житє і слово", а збірку Клоустона видав окремою книжечкою. Франко посприяв публікації і статей Кримського про Гафіза та Хайама, а потім і перекладові твору Саадія "Голістан", висловивши при тому свої міркування не так з приводу перекладу, його художньої майстерності, як з приводу самого вибору для перекладу такого автора, як Сааді, якого вважав чимось схожим на римського Горація і на тупих буржуа, "в яких, як писав він, — брак страсті... вважається верхом премудрості" (т. 49, с. 480). На це Кримський відповів, що "твори Саадієві найцікавіші мені як матеріал для дослідів

над чингізханівщиною і тамерланівщиною, епохами сильно цікавими" (т. 5, с. 149).

Кримський підтримав участю в ньому і передплатою Франковий журнал "Житє і слово" і залучив до співробітництва з ним чотирьох україністів з Києва і кількох передплатників. Він став популяризатором творів Франка на Наддніпрянщині. Зробив переклад на російську мову двох Франкових оповідань: "Олівець" і "Муляр". Врешті, співпрацюючи в редакції Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, назвав Франка як найбільш достойного автора статті "Южнорусская литература". На замовлення редакції таку статтю Франко написав у 1905 р. В свою чергу Франко, коли до нього звернулись з редакції тієї ж енциклопедії з запитанням, хто міг би написати для неї статтю "І. Франко", він назвав єдину кандидатуру — Кримського. Кримський написав її, але перед тим звернувся до Франка з проханням подати свого творчого життєпису, сказати про себе як про письменника і вченого, про літературні впливи, школи, про стосунки з Драгомановим і Грушевським, що Франко і зробив. Разом а тим у листі до Кримського висвітлив і свої стосунки до жіноцтва, сказав про те, що "тричі йому являлася любов" і як ця любов знайшла відображення в його художній творчості, зокрема в інтимній ліриці. Отож, єдиний Кримський був втаємничений Франком у тайни його душі і серця, а це — ще одне підтвердження близькості їх суто людських, по-справжньому приятельських стосунків.

Кримський в листі до Франка висловив свої зауваження з приводу першого тому Франкових "Апокрифів і легенд". Він звернув увагу, що "Крехівська Палея" не южноруська, а новгородська, або псковська. Франко написав йому, що щодо цього "спорити не буду... та все-таки мені здається, що вона має деякі признаки южноруської мови" (т. 5, с. 90)*. Кримський багато допоміг Франкові арабськими текстами легенди про Варлаама і Йосифа, коли Франко готував свою докторську дисертацію, і її текст для друку. Франко платив тим самим (книжками,

* 50-ти томне зібрання творів І. Франка.

інформаціями про джерела, бібліографію) Кримському, коли той готував свою дисертацію з арабської літератури.

У своїх щорічних оглядах літератури, які давались в журналі „Літературно-науковий вісник", і в своїх працях з історії української літератури Франко постійно давав аналіз художніх творів Кримського і його перекладів з німецької та східної літератур. Ці оцінки були високі, хоч і не позбавлені певних зауважень. Свою рецензію на збірку оригінальних поезій Кримського "Пальмове гілля" Франко закінчив такими словами: "Я хотів заохотити всіх до читання книжки д[обродія] Кримського, бо вона — поважне і тривке надбання нашої літератури, збірка, багата змістом, різнородна незвичайними новими поетичними формами, викінчена з погляду мови, ясної і прозорої, як скло" (т. 17. с. 302)*.

Був Франко рецензентом "Украинской грамматики..." Кримського, зробив їй чимало дрібних зауважень і основне з них: невикористання найновіших праць з порівняльного мовознавства.

Взаємостосунки А. Кримського та І. Франка були надзвичайно корисними для них обох і плідними для української літератури й науки.

Ніколи не довелося їм, як сказано вище, зустрітись. При перших відвідинах Львова у жовтні 1939 р. Кримський пішов на могилу Франка і там на траурному мітингу виголосив знамениту промову, в якій віддав глибоку шану своєму другові і ще раз сказав про свою любов до товариша по перу і однодумця в боротьбі за самоутвердження української нації в колі найкультурніших націй світу.

* 20-ти томне зібрання творів І. Франка.

Євреї в житті і творчості Івана Франка*

Якщо проблема міжнаціональних літературних взаємин в радянському літературознавстві донедавна не мала повного і об'єктивного наукового висвітлення, то тема українсько-єврейських не мала жодного. Причинами були і сталінське визначення євреїв як народності, що робило немислимим постановку питання про стосунки із соціологічно нерівноцінним партнером і дискредитування євреїв, закамуфльоване боротьбою з космополітизмом, і, в кінці, — конфронтація з державою Ізраїль. Не розроблялись і окремі сюжети, в тому числі єврейська тематика в творчості Франка і його ставлення до єврейського питання.

Єврейська тематика в творчості Франка представлена різнобічною і різножанровою продукцією, велика частина якої не потрапила у найбільш повне 50-томне зібрання його творів в основному з мотивів обачності, щоб не популяризувати піднятих в ній, де в чому крамольних з позицій світобачення епохи застою питань.

В портретній галереї художніх творів Франка чимало образів євреїв. Окремі з них (як в бориславському циклі) є негативними як соціальні типи, але в своїй людській іпостаті вони привабливі і колоритні. Серед образів винятковим є образ Вагмана в повісті "Перехресні стежки". У фабулу твору він введений не для її розгортання і не ради світлотіньової панорами, а для репрезентації ментальності єврейської еліти і такої програми її дій, яка б уможливила і гарантувала взаємовигоду в українсько-єврейських етнічних стосунках.

Цикл віршів "Жидівські мелодії", темою яких було життя єврейської бідноти і їх прагнення до встановлення соціальної справедливості, був новим словом не лише української поезії, але й тогочасного суспільного мислення українців.

---

* Подається за публікацією в газеті „Возрождение": Газ. Киевского общества еврейской культуры.— 1991.— 7 июня.

Франкові належать переклади двох віршів Моріца Розенфельда "Моя пісня" і "Пісня робітників", що були ідейно співзвучними циклові віршів "Думи пролетарія" із збірки "З вершин і низин" та уривків з поеми Я. Врхліцкого "Бар-Кохба", в якій розповідається про повстання євреїв в Палестині 133 р. н. е. і жорстоке його придушення римлянами. Герої поеми демонструють героїзм і високе благородство, своєю зневагою наділяють лише тиранів, вбивць, а не простих римлян. Знайомлячи українського читача з цією поемою, Франко прагнув викликати в нього почуття подиву й шани до єврейського народу і його історії.

Найбільш чітко погляди Франка на єврейське питання висвітлюють дві його статті "Семітизм і антисемітизм в Галичині" і рецензія на книгу Т. Герцля "Жидівська держава". Перша з них була словом українця в дискусії, що її започаткувала газета " Die Zeit", опублікувавши розвідку єврейського журналіста Ліппе, в якій виставлялись на показ факти гноблення єврейства і робився висновок про їх безправне становище в Австро-Угорщині. Франко у своїй статті показав, що євреї в Галичині посідають панівні соціальні позиції, але в національному відношенні — такі ж безправні як і українці. Питання про прирівняння їх в правах з німцями й поляками може ставитись лише в контексті інших безправних народів. В іншому випадку воно політично і навіть етично немотивоване.

В рецензії на працю Т. Герцля "Жидівська держава", а також в розмові, яку він провів з автором цієї праці, він підтримав ідею створення єврейської держави, що за його словами, є рідною сестрою ідеї створення української держави, як оптимальної розв'язки єврейського питання і як природне завершення стремлінь і змагань у цьому напрямі євреїв, розкиданих по всьому світу. Але стосовно самої концепції створення такої держави, тобто способу, за допомогою якого можна було б її здійснити, як і шляхів та "гачків", що дали б вихід на уряд, який став би спонсором в цій справі, бо вбачав би в цьому вигоду й для себе, то вона не здалася Франкові продуманою до кінця. На її

уразливість він вказав авторові, хоч ідею створення єврейської держави підтримав повністю.

У Франка було багато друзів серед євреїв. Таким був Готліб, образ якого він вивів у бориславському циклі. Такими були друзі його гімназійних часів, про яких він написав у статті-спогаді, на жаль, незакінченому "Мої знайомі жиди". Всіх їх він характеризує дуже позитивно, віддаючи належне їх природним здібностям, працьовитості і їх гармонійним, непатріархальним сімейним відносинам. У стосунках до них з боку українців не було жодної упередженості і того, плеканого пізніше іншими, антисемітизму, так само, як і з боку євреїв не було жодного прояву українофобства, що потім намагались їм прищепити. В основі їхніх взаємин був отой глибинний благородний метал миролюбності, добросусідськості і взаємної користі людей двох етнічних груп, що з глибокої давнини співжили на одній землі і яким не треба було нічого ділити і щось виборювати один в одного, тобто той метал, що не підлягав девальвації.

Мова як засіб національної атрибуції літератури*

Формула, що її застосовували до літератури радянського періоду як літератури „соціалістичної змістом і національної формою", була ще в роки першої, хрущовської, відлиги визнана науково неспроможною. У наш час вона спливла в небуття як онтологічний парадокс. Можна було б про неї й не згадувати, якби не те, що саме в ній закодоване положення, за яким визначалось право власности на культурні надбання народів колишнього Радянського Союзу, положення, котре потребує перегляду. Адже в літературознавстві недалекого минулого поняття змісту, що підлягало розкладу на такі складові, як тема, образи, сюжет; було жанрово і стильово неодневимірне: практично специфіка та художня вартість твору ідентифікувались із фактом його написання у радянський час письменником політично чистої біографії, а сам літературний твір зараховували до тієї геополітичної структури, на терені якої він постав. За формою, ототожнюваною з мовою, твір віддавали тому етномовному колективові, членом якого був автор або ж, якщо твір був написаний неросійською мовою, діставав громадянство СРСР і національну належність за „п'ятою графою" — „радянський". Стосовно національної належности творів дожовтневого періоду, то їх визначала мова й державне підданство автора. Твори, написані російською мовою громадянином Росії, без огляду на національність автора, автоматично потрапляли у скарбницю культурних надбань метрополії з камуфляжним подекуди для праць інородців визначенням „вітчизняний".

Саме метрополією було нав'язане твердження про однонаціональний характер письменства давньоруської доби, що підтримувалось ще й теорією колиски трьох несформованих східнослов'янських народів. Метрополія привласнювала собі творчість українських майстрів музики, пензля і слова, що жили й творили в післяпереяславський час на землях, які входили до складу Росії; від неї йшло приписування

* Подається за публікацією у виданні: Записки наукового товариства ім. Шевченка. Т. 229. Праці філологічної секції.— Львів, 1995.— С. 169–178.

російській літературі та науці праць тих українців, котрі з огляду на обставини мусили писати по-російському. За цією теорією трактували як білінгвів українських письменників середини XIX ст., які окремі свої твори з тих або інших — суб'єктивних чи об'єктивних — мотивів написали по-російському. Що ж! Трохи правди в цьому є, бо не можна заперечити, що літературна мова в історії української літератури відігравала роль засобу її національної ідентифікації. Вона ж була й залишилась її першоелементом, першоджерелом, способом вираження особистости, засобом пізнання і сприймання навколишнього світу. Все це так. Водночас цього твердження не можна абсолютизувати насамперед тому, що літературна мова є явищем історичним і, як таке, має для свого визначення історичний, тобто співвідносний тому чи іншому етапові розвитку етносу, підхід і „ключ розуміння". Знаємо, що в різні періоди історії української літератури літературно-писемна мова не завжди була прямим виразником мислення її носіїв, вищою формою народної, та й не завжди була вона єдиною. Тому виконувати роль єдиного засобу національної атрибуції творів не могла.

Тут відразу постають запитання: коли, у які періоди літературна мова України не мала змоги національно ідентифікувати літературу, чим це мотивувалось і які засоби замість неї виконували цю, притаманну їй, функцію?

Як відомо, генеза, атрибутика й історично зумовлена функціональна запрограмованість інтермови чи того інваріанта, який звемо народною або національною мовою — з одного боку, і писемно-літературною, — з другого, різні. Якщо перша є продуктом мислення і духовности народу (нації), отже, і його найістотнішою ознакою, то літературна — породження писемности, її свідомо опрацьованою і відшліфованою формою. Саме тому літературна мова за часом утворення є набагато пізнішою від народної; вона має точну дату народження (бо від першого літературного твору), тоді як народна такої дати не має. На базі народної (національної) мови й повинна утворюватись літературна, але зворотний шлях неможливий.

Отже, неправильно гадати, що якась мова чи якісь народні мови могли вийти з церковнослов'янської. Або що могли вони вийти з давньоруської, якщо остання була лише літературною. У зв'язку з тим

спливають запитання: чи давньоруська була тільки літературною, чи й народно-розмовною і чи могла вона так просто розпастися на три мови? Ще на початку століття це питання стало предметом обговорення серед українських учених (М. Максимович, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Сумцов, А. Кримський, О. Потебня, І. Франко, М. Грушевський, П. Житецький, В. Щурат та інші), а також російських (О. Соболевський, І. Срезневський, О. Шахматов, А. Пипін, В. Перетц, В. Істрин, В. Яковлєв, В. Ламанський, О. Соловйов та інші). Однозначної відповіді воно не отримало, але вчені зійшлися принаймні в тому, що між літературною та розмовною мовами того часу, починаючи з XI ст., існували відмінності не лише по лінії більшої опрацьованости першої, а й по лінії структури. Одні вчені (О. Пипін, І. Срезневський) твердили, що давньоруська мова є, власне, старокиївським говором, інші (О. Шахматов) вважали, що це „націоналізована" на грунті київського говору старослов'янщина, ще інші (О. Соболевський, М. Погодін) представляли її говором великоросів, що первісно заселяли Київщину і під тиском татар подалися на північ. Усі визнавали, що населення Київської Руси було етнічно й мовно неоднорідне, розмовляло територіальними говорами, відмінними між собою, окремі риси яких відбиті в мові пам'яток тієї доби.

У рецензії на працю О. Пипіна „История русской литературы" І. Франко зазначав: її автор „констатує тут факт, що в давнім, домонгольськім періоді староруська література майже вся є південноруською. Супроти цього важне питання: хто жив у ту пору в Південній Русі? Д[обродій] Пипін присвятив сьому питанню вже одну замітну працю „Спор южан с северянами", що увійшла в його „Историю русск(ой] этнографии". Тут він подає з неї тільки дещо важніше, наводить думки Житецького і Потебні про неоднаковість староруської мови і неоднакові шляхи її розвою в різних сторонах і кінчить таким висновком, котрий могли б затямити собі наші „об'єдинителі": „Ледве чи може бути сумнів про те, що етнографічні різниці між Північною і Південною Руссю почали зазначуватися вже при перших рухах племен на північний схід. Хоч і яка вони були близька рідня своїм походженням, між ними мусили показатися різниці вже через їх місцеве розрізнення, що вводило їх в різні умови місцевості, клімату і праці"*.

* *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 342.

І далі: „Сказавши коротко, д[обродій] Пипін схиляється до тої думки, яку здавна боронять українсько-руські вчені [...], що староруська література домонгольської доби була в головній мірі витвором того самого племені, що тепер називається українсько-руським[...]"*.

Більшість дослідників літератури Київської Руси зійшлися в думці, що в той період існували дві літературні мови: старослов'янська — для сакрального письменства, а в перші століття ще й для Початкового і Київського літописів, і давньоруська — для секулярного. Ніхто з них не писав про розпад останньої, тобто не визначав часу, способів і шляхів розпаду, хоч усі припускали, що був спільний східнослов'янський період існування русичів і їх мови.

З історії знаємо, що в значної частини народів Європи (за винятком старописемних середземноморських, а також безписемних угрофінських) прийняття християнства було пов'язане з поширенням писемности, а з ним і з введенням у літературу народів тієї мови, з якою прийшла до них писемність. Так було з латиною у Західній Європі, так було із старослов'янщиною у Південній і Східній Слов'янщині. Упродовж віків латина і старослов'янщина залежно від ступеня їх генетичної й типологічної спорідненості з національними мовами, а також від низки суспільнополітичних факторів та ідейних віянь перебували з тими мовами то в інтеграції, причому не стільки із взаємодоповненням, хоч без такого не обходилось, як із збагаченням національних мов (як це було з латинською — з одного боку і галльською, кельтською, пізніше французькою та англійською — з другого, і зі старослов'янщиною — і російською, сербською, хорватською), то в дезинтеграції, у диференційованому розвитку національних мов (як це було з латиною — і німецькою, польською, чеською або зі старослов'янщиною — і українською та білоруською мовами). Інтерлітературна мова своїми елементами могла входити у структуру народних говорів державно-політичних центрів, сприяючи формуванню національних писемних мов. Через ті спільні, інтегруючі компоненти, якими писемна мова наділяла їх окремі говори, вона і стимулювала процес консолідації говорів, а звідси й сприяла утворенню інтегрованої національної мови (як це добре представлено, з одного боку — в англійській, з

* *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 31.— С. 343.

другого — у російській мові). В інших випадках, коли говори були непроникливіші для іншомовних привнесень, однобічної дії не було. Відбувалась взаємодія. Але й вона була нетривала, хіба що посилювана якимись віяннями часу: позбавлена джерел живлення інтермова замикалась у собі, герметизувалась, що відштовхувало національну. А це, своєю чергою, сприяло внутрішньому розвитку останньої по лінії структурної специфікації та збагачення. Завдяки структурному багатству народно-розмовна мова скоріше чи пізніше пробивала собі двері в літературу, витісняючи з неї інтермову. Так було з німецькою й польською мовами, так пізніше сталося з українською і білоруською. Отже, одні мови збагачувались у стосунках з інтермовою і навіть розчинялись у ній (як російська), інші специфікувались через відмежування від неї. І це відбувалось не завдяки мовотворчості письменницьких індивідуальностей, а стало прерогативою таких структур національних мов, що були конкурентноздатні стосовно інтермови.

Шлях розвитку національної мови зумовлювався не лише іманентними її властивостями і не лише її відношенням до інтермови, а й позамовними чинниками. Такими були держава і церква, кожна з яких, виходячи з власних інтересів, оберігала монопольне .становище інтермови і тому всіляко протидіяла входженню в літературу живої народної мови, пригальмовувала процес демократизації літератури та її мови.

Старослов'ящина, закріпившись в епоху Київської Руси за сакральним письменством, дала поштовх для писемного розвитку давньоруської, яка частково зобов'язана була їй своїм структурним каркасом і котрій артеріями живлення і специфікації служили передусім говори Середньої Наддніпрянщини, тобто говори полян, сіверян і деревлян, а ці, як можна припускати, родовід свій вели ще з доісторичних часів і мали в дописемний і ранньописемний періоди відносно стійку й синтетичну систему структурних виразових засобів, яку можна назвати вже українською чи протоукраїнською. На жаль, на доказ її існування маємо досить фрагментарні відомості Серед них — напис на камені „Коваль Людота" з XI ст., окремі структурні елементи з київських графіті: клична форма, рухома частка ся при дієслові. Засвідчують цю мову ойконіми із суфіксами **-ів**, **-ин, -ець, -ич,** антропоніми з другим компонентом **-слав**, суфіксами **-ото**, **-ило.** Крім того, вона виражалася

у стійких зворотах і епітетах, у зачинах, кінцівках казок, переказів, пісень і билин, що утворились, як можна припускати, у найдавніший час і дійшли до наших днів.

Функціонально давньоруська писемна мова перебувала у стосунках диглосії з народною, а структурно — у взаємодифузії, бо фольклор творився на базі говорів. Образні та стійкі експресивні вислови разом з окремими говірковими елементами, переважно фонетичними, спорадично проникали в давньоруську. Це: сплутання **и** з **ы**; префіксального **у** з **в***; сполучник *та;* вислови: *срібні береги, рикає як тур, ничить трава жалощами*** та інші. Та ж давньоруська мова своєю чергою віддавала дещицю і народно-розмовній у вигляді слів і форм та окремих адміністративно-ділових термінів, наприклад, слова й форми: *кметь, дівониця, ректи — одректи — рече, олжа;* терміни: *воєвода, меченосець, бирич; шабля, шурмувати,* що їх знаходимо в тексті найдавніше записаної пісні про Стефана Воєводу***.

Процес дальшої українізації давньоруської, як і старослов'янської, мови на терені України в ту й пізнішу пору відбувався в горнилі говорів Київщини, Чернігівщини, Галичини й Волині, тобто земель з найбільшими культурними центрами, звідки, треба гадати, були родом автори Початкового, а потім Київського і Галицько-Волинського літописів, Збірників Святослава (котрі, як писав А. Кримський, „повністю відобразили тодішню типову київську малоруськість XI століття"****), „Слова о Лазаревім воскресінні", „Слова о полку Ігоревім", агіографічних житій, „Слова о законі і благодаті" Іларіона, Повчань Мономаха та інших творів.

Як чинник культурної та державної інтеграції давньоруська мова не могла з різних причин забезпечити національного розрізнення тогочасної світської (секулярної) літератури, як і старослов'янська — сакральної. Старослов'янська — одна з двох літературних мов тієї доби, хоч і мала в пам'ятках, написаних нею, окремі регіональні

---

* Див.: *Крымский А.* Древнекиевский говор // Кримський А. Твори: У 5 т.— К., 1973.— Т. 3.— С. 228–230.

** Там само.—С. 231.

*** Приклади з праці: *Франко І.* Студії над українськими народними піснями // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К., 1984.— Т. 42.— С. 32–56.

**** *Крымский А.* Древнекиевский говор.— С 211.

відмінності (що давало підставу локалізувати ту чи іншу пам'ятку, але не письменство загалом), була єдиною для усієї Східної Слов'янщини. Давньоруська мова (при певних регіональних діалектних відмінностях) загально теж була єдиною з обмеженими можливостями диференціювати письменство за належністю до однієї з трьох етнічних груп, тобто народів Східної Слов'янщини. Роль диференціатора виконували в пам'ятках діалектизми, фольклоризми, етнографізми, міфологізми разом з ономами — власними іменами й географічними назвами, а ці мали вже не просто регіональні, але й етнічні ознаки. Для прикладу можна б навести такий діалектизм у „Слові о полку Ігоревім", що на нього вказав І. Франко, як *борзий (борзий комети),* де борзий в значенні „скорий" є галицьким діалектизмом*, або ті елементи говору, на які вказує А. Кримський: *лови* „полювання", *вýверица* „білка", *паробькъ, прыгрыща* „пригорща", *печера,* борошьно, *рýнь* „рінь"**, в тому числі фольклоризми: *розлились, як весняні води, слов'яни* („Повість минулих літ"), *полетів соколом над хмари, сизий орел, сірий вовк, синій Дон* („Слово о полку Ігоревім"), етнографізми: *гьлькь* „глек", *присьба* „призьба", *укропь* „кип'яток", *топорь* „топір" (особлива зброя), *трýски* „щепки", *гати* „гребля", *лискар* „заступ", *кожухи из вьлны* „свити", *хоругь* „хоругва", *сулицы* „коп'є", *кровать тисова, паполома* „похоронне покривало"***, міфологізми: *Велес, Дажбог, Стрибог;* ономи: *Буй-тур Всеволод, Пльснеськ, Киянь* („Слово о полку Ігоревім").

За цими ознаками світська література тієї доби представлена такими пам'ятками, як: проповіді Кирила Турівського, напис на хресті Євфросинії Полоцької, Новгородський і Суздальський літописи, Мстиславова грамота 1130 р., Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр., Тріодь Мойсея Киянина XIII ст. і багатьма іншими. Поділ за структурними ознаками таких пам'яток, рисами, що засвідчують існування у той час української мови і двох інших східнослов'янських як окремих, збігався з етнічним, а звідси й територіальним поділом, чим підтверджується думка А. Кримського, а потім М. Грушевського про те, що розпад дав-

---

* *Франко І.* Причинки до історії України-Русі. Часть перша // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1986,— Т. 47.— С. 521.

** *Крымский А.* Древнекиевский говор.— С. 229–230.

*** Там само.

ньоруської спільности відбувся до запровадження, на її території християнства, а період X–XIII ст. є уже часом існування трьох східнослов'янських народів і їх народних мов* при спільних для цих народів за більшістю ознак двох літературних мов — старослов'янської і давньоруської.

Згодом кожна зі східнослов'янських народних мов дістала своє літературно-писемне вираження з різними для кожної з них у їх видах і жанрах обсягами рис давньоруської. Найбільшим був цей обсяг у російській і незначним — для української і білоруської мов. Останні завдячували такий стан загальній стійкости території розселення, обмеженим міграційним процесам, отже, й великим творчим можливостям і щодо мови, і щодо фольклору, музики тощо. Відповідно стійким і синтетичним виявився говір Київщини.

Український фольклор, достовірних записів якого ми не маємо ні з XIV, ні з XV ст. — першу записану пісню доніс до нас чеський граматист Ян Благослав щойно в 1571 р.**, наводячи пісню про Стефана Воєводу разом з інформацією про те, що руська, тобто староукраїнська, мова того часу є виробленою („non est inculta"), освіченою, має свою граматику, яка не дійшла до нас, і що в ній багато пісень, — мусив бути кількісно багатим і художньо виробленим. Це підверджують насамперед билини, які місцем свого народження мали Київщину, а місцем переселення, здавалося, — тільки Московщину, насправді ж, як удалося виявити Д. Яворницькому, — і Київщину***. Це підтверджує уже названа найдавніша записана пісня у спробі її реконструкції, зробленій О. Потебнею, а також пісні, записані вже в XIX ст. і проаналізовані О. Потебнею у його праці „Объяснение малорусских й сродних народных песен" (1887), П. Житецьким у його праці „Мысли о южнорусских думах" (1893) та І. Франком у його „Студіях над українськими народними піснями" (1913). Власне мова багатого і

---

* *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // *Кримський А.* Твори: У 5 т.— К., 1973.— Т. 3.— С. 257–268; *Грушевський М.* Вивід прав України.— Нью-Йорк, 1964.

** *Blahoslav Jan.* Gramatika česka. Написана в 1571 р., видана 1857 р.

*** *Эварницкий Д.* Очерки истории запорожских козаков.— СПб., 1889.— С. 168–172; *Потебня А.* Малорусская народная песня по списку XVI века // Филологические записки.— Воронеж, 1877.— Т. 2.— С. 1–59.

майстерно опрацьованого фольклору й була в основі староукраїнської мови XIV–XVII ст. (як і мова білоруського фольклору — в основі старобілоруської) і живила її. Живучими її джерелами, зрозуміло, не переставали бути ті говори, на грунті яких складалися твори усної народної творчости, і давньоруська мова, що жила ще на той час у книжній традиції, і церковнослов'янська мова, позиція якої зміцніла. Давньоруська мова постачала староукраїнську окремими формами, словами і зворотами у зв'язку з падінням Сербії та Болгарії; у староросійській мові говіркові (і фольклорні) елементи були лише нашаруваннями на церковнослов'янську книжну основу.

Триадність джерельної бази староукраїнської мови призвела до виникнення і функціонування трьох її варіантів, названих Ф. Прокоповичем трьома стилями, теорію яких визначив Ф. Прокопович, а переніс на російський грунт М. Ломоносов. Диференціаційною ознакою стиля була міра насичености кожного книжними елементами. Найвищий стиль був найближчим до старослов'янської не лише своїм структурним наповненням, а й призначенням. Його використовували для повістей і драм на біблійні та євангельські сюжети, для полемічних і філософських трактатів. Для таких творів використовували і латинську, і польську мови. Старослов'янська мова стала мовою тільки церковного вжитку. Середній стиль вживався для літописів, офіційної документації, для од, панегіриків, орацій і віршів, а низький — для пісенних текстів, інтермедій. Така ієрархія функцій ішла від їх структури, але програмувалась ще й панівними в ту пору літературно-естетичними напрямами, спочатку класицизмом з проголошуваною ним авторитарністю Бога й послабленою увагою до людської індивідуальности. Бароко заявило про себе в Україні поєднанням таких екстремних і антиподних понять, як аристократизм і простонародність, елітарність і всезагальність, піднесеність і зниженість, вибагливість і простота.

Літературні й наукові твори українського середньовіччя, що їх написали письменники й вчені-українці з походження і місця проживання, такі, як Костянтин Острозький, Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Вишенський, брати Зизанії, Юрко Рогатинець, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Захарія Копистенський, Інокентій Гізель, Сильвестр Косів, Петро Могила, Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович,

Йосиф Шумлянський, Самійло Величко, Григорій Граб'янка, Іван Мазепа писали трьома варіантами староукраїнської літературної мови, а також старослов'янською, польською та латинською. Їх ми без будь-яких застережень зараховуємо до української літератури й науки, бо усвідомлюємо, що в умовах літературного полілінгвізму мова не могла бути засобом національної атрибуції літератури.

Таку роль виконували, звичайно, крім вказівок щодо походження й місця проживання авторів творів, тематична заангажованість і призначення самих цих праць. Національного характеру цим творам надавали й літературні течії із зумовленим ними інвентарем жанрів і амплітудою образно-експресивних засобів. Течії й напрями при всьому своєму „космополітизмі" поступово набували національних обрисів і підпорядковували собі варіанти та різновиди літературних мов. Так сталося і в Україні. Але все-таки, незважаючи на суголосність напрямів з тогочасними стилями, усі ці стилі утримати в активі не вдалося. Скоро два вищі стилі, втрачаючи джерела живлення і вичерпуючи свою тематику, самонівелюються. Але це самонівелювання, яке відбулося у другій половині XVIII ст., не сприяло проникненню на звільнені місця народної стихії: надто сильним було штучно створюване усвідомлення мовцями її „низькости", тобто непридатности для вищих проти неї типів мовлення. Звідси й натуральним із позицій тодішньої ментальности було звертання до російської мови, що була близька до церковнослов'янської та панівна в імперії, цілої плеяди українських митців слова, таких, як Капніст, Карамзін, Наріжний, Погорільський, Гнідич. Врешті це звертання могло зумовлюватися ще й прагненням прислужитись урядові, що було характерним для тієї частини української інтелігенції — виходців з козацької старшини, яка запобігала ласки царського двору. І. Франко з цього приводу писав: „Не можна, однак, забувати, що нова великоруська література, котрою нині може пишатися не тільки великоруський народ, а й все слов'янство, була в своїх початках спільним витвором великорусів і малорусів і що власне малорусами були ті, котрі йшли в перших рядах поступових письменників, які вели літературу на нові, досі не проторені дороги"*.

* *Франко І.* Українсько-руська (малоруська) література // *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т.— К, 1984.— Т. 41,— С. 81.

І знову ж мова, у даному разі російська, літературних творів українських письменників цієї доби не може служити і не служить єдиним диференціатором їх національної належности. Вона лише один із диференціаторів, що дає право зарахувати їх твори і до російської літератури, бо до української вони належать за походженням їх авторів.

В умовах самоліквідації вищих стилів найбільш життєздатним виявився низький стиль, бо мав невичерпну народно-розмовну базу. Треба було лише сміливця, що матеріалізував би її в літературі, при тому матеріалізував за найвищим художньо-естетичним балом.

Настає ера демократизації літературної мови в галузі художньої літератури. На Наддніпрянщині вона започатковується писаними українською мовою творами Г. Сковороди, а також „Енеїдою" І. Котляревського, у Галичині через 39 років — „Русалкою Дністровою" М. Шашкевича, Я. Головацького й І. Вагилевича. На Наддніпрянщині літературна мова на народній основі, не маючи суперництва з боку окнижнених „вищих" стилів, розвивається в умовах двомовности. Російська мова займає місце в публіцистиці, науці й навіть у епістолярії та паритетне — в художній белетристиці У Західній Україні її конкурентом виступає зросійщена староукраїнська мова високого і середнього „стилів", що видавалась за російську і була названа „язичієм", а частково в різних регіонах — і мови державного чи адміністративного управління Австрії, а потім й Австро-Угорщини: польська, німецька, угорська. Явище двомовности (двоваріантности) літературних мов, що утвердилось у спектрі функціональних стилів і навіть паритетно — в художньому стилі, мало своїм поясненням не лише фактори суб'єктивного характеру (а такі, безперечно, були), але й переважно об'єктивного. Ця дієвість традицій диглосії (варіантности) і двомовности в літературній практиці, яка йшла з минулого, і сприяла виробленню певних стереотипів і мовомислення, і мовотворення. Звертання до іншої мови було звертанням до іншого варіанта, тим паче, що та інша мова, наприклад, російська, під пером українських письменників, таких, як Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, а пізніше й М. Гоголь, була радше русифікованим варіантом української мови, ніж чистою російською літературною мовою.

Упродовж першої половини XIX ст. ланцюжком логічних умовиводів і зіставлень російська мова, що асоціювалася з вищим стилем, починає асоціюватися з нехудожнім мовленням, інколи стає часткою повсякденного мовного спілкування, тому поряд з українською підсвідомо входить у поняття національної ідентичности. Але це відображення однієї лінії у двоїстому процесі національного самоусвідомлення українців. Бо, поряд з традицією „руськости", що йшла від колишньої співдії племен у Київській державі, жила і ніколи не переривалась на Україні, як писав І. Франко, — „ще й друга традиція — прагнення до прояву самобутнього характеру землі і народу в письменстві і мистецтві. Ця традиція в ту епоху і довго ще потім не вважалася супротивною Великоросії: українці [...] вбачаючи в її силі свою силу, в її розвитку свій розвиток і, водночас розуміли, що власне в інтересі того розвитку і тієї сили треба дбати про українські національні особливості і про задоволення духовних потреб українського народу його рідною мовою і в звичних для нього, віками вироблених формах"*.

Обидві ці традиції в ту пору існували поряд і в ментальності української, не лише наддніпрянської, а й наддністрянської інтеліґенції і спрацьовували попеременно. Власне цим пояснюється синхронне звертання до російської мови Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, а діахронне — Марка Вовчка, цим пояснюється звертання до німецької мови на початку творчости Ю. Федьковича, а пізніше — О. Кобилянської, цим пояснюється й вимушене друкування ранніх творів язичієм, що його практикував І. Франко.

Тому навряд чи творчість цих письменників можна вважати двомовною. Це радше данина двом традиціям, які злилися у свідомості українського інтелігента тієї доби. Отже, мова й тоді не була ще єдиним і визначальним фактором національної ідентичности тих письменників. Але водночас це був період виведення на літературну орбіту живої народної мови, яка, попри все, була вже ідентифікатором національности.

---

* *Франко І.* Українсько-руська (малоруська) література.— С. 82.

Майже все XIX ст. на Наддніпрянщині, до 60-х рр. — у Галичині й до початку XX ст. — на Закарпатті, українська літературна мова, маючи животворну базу в говорах, які навіть дехто з літераторів підносив до рангу літературного мовлення, маючи могутній фольклор, художні засоби та образи якого використовували майже всі майстри художнього слова, розвивалась практично тільки в одному художньо-белетристичному стилі. Інші стилі при бездержавному статусі мови, а звідси й загальмованому процесі всебічного творення спеціальних елементів для спектру функціональних стилів (бо інтерстильові елементи існували) майже не розвивалися, поки не витворилися сприятливі суспільно-політичні умови для їх виникнення в Галичині та поки не знайшлися визначні мовотворчі індивідуальності в особі М. Драгоманова, М. Павлика та інших для їх утвердження. Брак вироблених функціональних стилів разом із політичними умовами (забороною української мови в Росії, що тривала більш як 40 років, із 1863 по 1905 р) змушувала українських учених і журналістів вдаватися не до рідної мови. І знову не мова ставала тоді візитною карткою національної належности їхніх творів, а біографічні факти. Врешті те саме можна віднести до наукових праць українських учених останніх десятиліть. Брак українськомовних періодичних і неперіодичних видань, не кажучи вже про обов'язковість російськомовного тексту дисертацій для ВАКу, книжкову й тиражну політику вкупі з твердженням про інтернаціоналізм науки змушував учених виготовляти свої праці нерідною мовою. І все ж це — праці українських учених і належать українській науці, дарма, що написані по-російському.

Тільки стильова полівалентність української літературної мови буде спроможна зробити мову беззастережною і єдиною ознакою національної незалежности творчости чи то письменника, чи вченого. А того нам треба, і того ми повинні домогтись!

ОСНОВНІ НАУКОВІ ПРАЦІ ЗЕНОВІЇ ФРАНКО*

1951

Великий поет-демократ // Радянська Україна.— 1951.– 27 травня.

1952

Про одну переробку поеми Івана Франка („Лис Микита„ за ред. М. Рильського) // Радянська Україна.— 1952.— 17 квітня.

1954

Іван Франко про роль говорів Наддніпрянщини у формуванні української літературної мови // Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови.— К., 1954.— С. 217–224.

Український альманах в Чехословаччині // Дніпро.— 1954.— № 9.— С. 126–128.

Про альманах "Дукля".

Іван Франко — популяризатор передової російської літератури // Дніпро.— 1954.— № 3.— С. 111–113.— **Рец**. на кн.: *Возняк М.* Іван Франко — популяризатор передової російської літератури.— К., 1953.— 58 с.

1956

Великий Каменяр [До 100–річчя від дня народження І. Франка] // Наука і життя.— 1956.— № 8.— С. 1–4; те ж: Радянська жінка.— 1956.—№ 8.— С. 5.

---

* Матеріали списку систематизовані за хронологією. В межах року спочатку подаються окремі видання З. Франко і наукові видання, співавтором яких вона була, далі — статті, рецензії і редаговані нею праці.

І. Я. Франко (1856–1916) (Передмова) // Іван Франко. Життя і творчість в портретах, ілюстраціях і документах / Упорядн. *З. Франко, Я. Цегельник.*— К., 1956.— С. 5–21.

Иван Франко — борец за единый украинский литературный язык // Известия Отделения литературы и языка АН СССР.— Т. 15, вып. 6.— 1956.— С. 485–495.— Соавт. *И. К. Белодед*; те ж: Правда Украины.— 1956.— 1 сентября.— Соавт. *И. К. Белодед.*

Иван Франко. Ex nihilo: Монолог атеиста // Правда Украины.— 1956.— 26 июня.

Промова старшого наукового співробітника Інституту мовознавства Академії наук УРСР З. Т. Франко на відкритті пам'ятника І. Франкові в Києві // Радянська Україна.— 1956.— 29 серпня; Те ж рос. мовою: Правда Украины.— 1956.— 29 августа.

Рішення великої ваги [до рішення Всесвітньої Ради Миру про відзначення у всьому світі 100–річчя з дня народження І. Франка] // Літературна газета.— 1956.— 26 червня.

Співець праці і боротьби // Соціалістична культура.— 1956.— № 7.— С. 6–8; те ж: Культурний порадник (Румунія).— 1956.— № 6.

Талант, трудолюбие, скромность // Юный ленинец.— 1956.— 24 августа.

1957

Промова З. Франко [на відкритті пам'ятника І. Франкові в Києві] // Вінок І. Франку.— К., 1957.— С. 151–152.

З історії культурних зв'язків // Літературна газета.— 1957.— 27 серпня.— **Рец**. на кн.: Зв'язки Івана Франка з чехами і словаками / Упоряд.: *М. Мольнар, М. Мундяк.*— Братіслава, 1957.— 694 с.

Іван Франко // Радянська культура.— 1957.— 10 січня.— **Рец**. на кінофільм „Іван Франко", Київ, кіностудія ім. О. Довженка, 1956.

Монографія про Великого Каменяра // Радянська Україна.— 1957.— 24 жовтня.— **Рец**. на кн.: *Білецький О. І., Басс І. І., Киселъов О. І.* Іван Франко. Життя і творчість.— К., 1956.— 258 с.

1958

Мова творів І. Франка: Посібник для студентів–заочників пед. ін–тів.— К., 1958.— 60 с.

Літературна мова кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Курс історії української літературної мови (Дожовтневий період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1958.— Т. 1.— С. 139–262.— Співавт.: *В. С. Ільїн, Г. П. Їжакевич.*

Мова творів І. Франка // Курс історії української літературної мови (Дожовтневий період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1958.— Т. 1.— С. 456–518.

Розвиток української літературної мови в західних областях України в першій половині XIX ст. // Курс історії української літературної мови (Дожовтневий період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1958.— Т. 1.— С. 172–193.

Розвиток української літературної мови в другій половині XIX ст. // Курс історії української літературної мови (Дожовтневий період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1958.— Т. 1.— С. 318–336.

Українська літературна мова другої половини XIX — початку XX ст. // Курс історії української літературної мови (Дожовтневий період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1958.— Т.1.— С. 263–592.— Співавт.: *І. К. Білодід, П. Й. Горецький* та ін.

Святкування ювілею І. Франка: На Україні // Радянське літературознавство.— 1958.— № 4.— С. 119–126.

Біографія І. Франка // Літературна газета.— 1958.— 24 січня.— Співавт.: Т. Франко.— **Рец**. на кн.: *Басс І. І.* Іван Франко.— К., 1956.— 256 с.

1960

Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI–начале XVII в. // Тезисы докладов совещания по проблемам

образования русского национального языка в связи с образованием других славянских языков.— М., 1960.— С. 29–34.— Соавт.: *И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич.*

Глухі приголосні // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1960.— Т.3.— С. 308.

1961

Великий Каменяр // Книга для читання з історії Української РСР з кінця 50–х років XIX ст. до лютого 1917 року / За ред. *І. О. Гуржія.*— К., 1961.— С. 327–334.

Мова поезії 40–50 рр. XX ст. // Курс історії української літературної мови (Радянський період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1961.— Т. 2.— С. 322–344.

Передмова. Вступ // Курс історії української літературної мови (Радянський період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1961.— Т. 2.— С. 7–14.— Співавт.: *І. К. Білодід, М. А. Жовтобрюх, Г. П. Їжакевич.*

Українська літературна мова 20–их років XX ст. // Курс історії української літературної мови (Радянський період) / За ред. *І. К. Білодіда.*— К., 1961.— Т. 2.— С. 15–100.

Вшанування пам'яті І. Франка в радянський час // Вісті з України.— 1961.— 29 червня.

Дзвінкі приголосні // Українська Радянська Енциклопедія.— К., 1961.— Т.4.— С. 148.

Українська мова в радянський період її розвитку // Вісті з України (Київ).— 1961.— Травень.

1962

Взаємозв'язки між українською та іншими слов'янськими мовами XVI–поч. XVII ст. // Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XVI–XIX ст.— К.: Рад. школа, 1962.— С. 3–23.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в XVI–начале XVIII в. // Вопросы образования восточнославянских

национальных языков.— М., 1962.— С. 80–89.— Соавт. *И. К. Белодед, Г. П. Ижакевич.*

Значення поетичної мови для розвитку мови української художньої літератури першого радянського десятиріччя // Питання слов'янознавства. Матеріали першої і другої республіканських славістичних конференцій.— Львів, 1962.— С. 216–226.

Історичні зв'язки російської і української літературної мов в XVIII–XIX ст. // Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XVI–XIX ст.— К., 1962.— С. 24–51.— Співавт. *І. К. Білодід, Г. М. Гнатюк, Г. П. Їжакевич.*

Іван Франко про мову творів Т. Шевченка // Мовознавство.— 1962.— Т 17.— С. 92–100.

Мова творів Ярослава Галана // Українська мова в школі.— 1962.— № 4.— С. 23–28.

Нове в мовознавстві // Вісті з України.— 1962.— Грудень.

Основні принципи створення курсу історії української літературної мови радянського періоду // Питання історичного розвитку української мови: Праці Міжнар. наук. конф., що відбулася в Харкові 15–20 грудня 1959 року, присвяч. V Міжнар. з'їздові славістів.— Харків, 1962.— С. 3–12.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Українська мова і її дальший розвиток // Вісті з України.— 1962.— Лютий.

Шевченківський рік в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР // Мовознавство.— 1962.— Т. 17.— С. 117–118.

1963

Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами в період творення національних літературних мов // V Міжнародний з'їзд славістів. Софія. Доповіді радянської делегації.— К., 1963.— 40 с.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Взаємозв'язки між українською та іншими слов'янськими мовами XVI–поч. XVIII ст. // Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XVI–XIX ст.— К., 1963.— С. 2–23.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Всесвітній форум славістів // Вісті з України (Київ).— 1963.— 19 жовтня.

Дбати про культуру мови // Радянська Україна.— 1963.— 13 червня.

Діяльність Наукової ради (травень 1962 — червень 1963) // Доповіді та повідомлення Проблемної ради. Закономірності розвитку національних мов.— К., 1963.— С. 1–35.

До питання про стильову диференціацію усного літературного мовлення // Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами: Тези доп. конф. Чернівці, 15–16 жовтня.— Чернівці, 1963.— С. 11–12.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Значення „Российской грамматики" М. Ломоносова для розвитку граматичної думки на Україні // Ломоносовський філологічний збірник.— К., 1963.— С. 61–76.

Мова творів Ольги Кобилянської // Тези республіканської наукової конференції, присвяченої сторіччю з дня народження письменниці. Чернівці, 28.11–1.12 1963 р.— Чернівці, 1963.— С. 46–47.

На нашій спільній ниві // Вітчизна.— 1963.— №3.— С. 193–199. Про взаємодію мовознавців і письменників.

Співвідношення стилів української літературної мови в радянський період її розвитку // Мовознавство.— 1963.— Т. 18.— С. 10–22.— Співавт.: *І. К. Білодід, Г. П. Їжакевич.*

Українська мова і її дальший розвиток // Українське життя (Канада).— 1963.— 20 березня.

Нариси з загальної стилістики сучасної української мови // Українська мова в школі.— 1963.— №1.— С. 84–88.— **Рец.** на кн.: *Черед-*

ниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови.— К., 1962.— 495 с.

1964

Засоби мовної майстерності лірики Т. Шевченка періоду заслання // Джерела мовної майстерності Т. Г. Шевченка.— К., 1964.— С. 76–98.

Наукові конференції і сесії // Доповіді та повідомлення „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй".— К., 1964.— С. 47–50.

Про культуру української мови // Українське життя (Канада).— 1964.— 11 листопада.

Розвиток рідної мови в Радянській Україні // Вісті з України (Київ).— 1964.— Серпень.

Українське літературне мовлення (усна форма) // Українська мова і література в школі.— 1964.— №8.— С. 15–20.

Українське усне мовлення в процесі взаємостосунків української і російської мови // Республіканська наукова конференція з питань російсько-українських мовних зв'язків.— Луганськ, 1964.— С. 11–12.

Мова про мову // Літературна Україна.— 1964.— 22 грудня.— **Рец**. на кн.: *Коваль А. П.* Культура української мови.— К., 1964.— 195 с.— Підпис *А. Юрченко*.

Перша ластівка // Літературна Україна.— 1964.— 2 жовтня.— **Рец**. на кн.: *Коваль А. П., Коптілов В. В.* 1000 крилатих виразів української літературної мови. Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази.— К., 1964.— 671 с.

Про культуру української мови // Робітнича газета.— 1964.— 16 вересня.— **Рец**. на кн.: *Коваль А. П.* Культура української мови.— К., 1964.— 195 с.

Слово про зброю журналіста // Радянська Україна.— 1964.— 5 травня.— **Рец**. на кн.: *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси (до середини дев'яностих років XIX ст.).— К., 1963.— 415 с.— Співавт. *Л. Кадомцева*.

1965

Краса і мужність художнього слова // У майстерні художнього слова.— К., 1965.— С. 68–94.

Про мову творів Лесі Українки і О. Кобилянської.

Образність в українському усному мовленні // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови.– Полтава, 1965.– С. 14–15.

Франкознавство до ювілейних днів // Вісті з України.— 1965.— Листопад.

Народження і формування таланту // Радянська освіта.—1965.— 27 січня.— **Рец**. на кн.: *М. Потупейко.* Михайло Коцюбинський.— К., 1964.— 183 с.

[**Рецензія**] // Радянське літературознавство.— 1965.– №10.– С. 84–86.– **Рец**. на кн.: *Колесник Г.М.* Слово крилате, мудре, пристрасне. Лексична синоніміка поетичної мови М.Т.Рильського.— К., 1965.— 224 с.

Художня проза Івана Франка // Літературна Україна.— 1965.— 7 січня.— **Рец**. на кн.: *Басс І. І.* Художня проза Івана Франка.— К., 1965.— 314 с.

1966

Вогонь любові // Вісті з України.— 1966.— Травень. (№19).

Про мову творів І.Франка

Іван Франко в світлі документів: Передмова // Іван Франко. Документи і матеріали. 1856–1965. / Упоряд. *І. Л. Бутич* та ін.; Редкол. *З. Т. Франко* (відп. ред.) та ін.— К., 1966.— С. 3–14.

Канва для фільму // Літературна Україна.— 1966.— 9 травня.

Про сценарій фільму „Соломія Крушельницька".

Лексичні засоби стилістики // Українська мова і література в школі.— 1966.— №1.— С. 24–28.

Про роботу Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй" //

Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй".— К., 1966.— С. 13–18.

У світлі правди і гармонії [до 110–річчя з дня народження І.Франка] // Українська мова і література в школі.— 1966.— № 8.— С. 8–13.

Про мову поетичних творів І. Франка.

Монографія франкознавця // Літературна Україна.— 1966.— 7 січня.— **Рец**. на кн.: *Басс І. І.* Художня проза Івана Франка.— К., 1965.— 314 с.

Сучасник // Робітнича газета.— 1966.— 8 грудня.— **Рец**. на кн.: *Лисюк П. П.* Співець братства нового.— К., 1966.— 63 с.

1967

Дослідження в галузі стилістики // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К., 1967.— С. 185–186.

Климент Охридський в оцінці І. Я. Франка (до 150–річчя з дня смерті) // Мовознавство.— 1967.— № 2.— С. 33–34.

Образність в українському усному мовленні // Українське усне літературне мовлення.— К., 1967.— С. 68–76.

Посібники з топоніміки // Повідомлення Української ономастичної комісії.— К., 1967.— Вип. 4.— С. 48–51.

Франківський рік у мовознавстві // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй".— К., 1967.— Вип. 3.— С. 30–31.

Українське радянське мовознавство 1966 р. про І. Франка // Мовознавство.— 1967.— №1.— С. 96.

1968

Мова поезій Івана Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали.— К., 1968.— Вип. 3.— С. 91–97.

Мова І. Франка-вченого // Матеріали міжвузівської ювілейної конференції, присвяченої 110–річчю з дня народження та 50–річчю з дня смерті І. Я. Франка.— Львів, 1968.— С. 70–71.

Наші ювіляри // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй".— К., 1968.— Вип. 4.— С. 22–25.

Поет і природа // Жовтень.— 1968.— № 5.— С. 113–115.
Природа в поезії І. Франка.

Про діяльність Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов" у 1966 р. // Інформаційні матеріали Наукової ради з проблеми „Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй".— К., 1968.— Вип. 4.— С. 3–13.

У пошуках доріг (до 130–річчя з дня народження І. Нечуя-Левицького) // Донбас.— 1968.— №5.— С. 97–103.

Українське мовознавство в наші дні // Вісті з України.— 1968.— 2 серпня.

І. Г. Чередниченко: [Некролог] // Мовознавство.— 1968.— № 5.— С. 95.

Огонь в одежі слова // Вітчизна.— 1968.— №3.— С. 210–212.— **Рец**. на кн.: *Карпова В. Л.* Термін і художнє слово.— К., 1967.— 129 с.

1969

Влияние русского языка на украинский язык // Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР.— М., 1969.— С. 126–129.

Основи сили і віри // Вітчизна.— 1969.— №5.— С. 187–192.
Про світогляд І. Франка.

У спектрі засобів майстерності філософських поем Каменяра // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали.— К., 1969.— Вип. 7.— С. 91–98.

Для домашнього вогнища // Вісті з України (Київ).— 1969.— 10 січня.— **Рец**. на однойменну виставу в Київському театрі ім. І. Франка.

На терезах справедливості // Вітчизна.— 1969.— №10.— С. 68–70.— **Рец**. на кн.: Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі / Редкол.: *М. М. Олексюк* (відп. ред.) та ін.— Львів, 1968.— 803 с.; Те ж: Життя і слово (Канада).— 1969.— 17 грудня.

1971

Перша українська граматика // Вісті з України (Київ).— 1971.— 13 травня.

Про граматику, складену студентом Паризької Сорбони *І. Ужевичем* в 1643 р. і вперше опубліковану Інститутом мовознавства АН УРСР у Києві в 1970 р.

1972

Весільний подарунок // Вітчизна.— 1972.— №7.— С. 210–212.— **Рец**. на: Весілля. [Збірник]: У 2–х кн. / Упорядкув. текстів *М. М. Шубравської*; Редкол.: *О. І. Дей* (голова) та ін.— Кн. 1–2.— К., 1970.

1975

Ономастика в мові творів Івана Франка // Мовознавство.— 1975.— № 2.— С. 55–66.

Повість про жінку // Радянська жінка.— 1975.— №1.— С. 16.— **Рец**. на кн.: *Загребельний П.* Євпраксія.—К., 1974.— 318 с.

1976

Сила його слова // Вісті з України (Київ).— 1976.— Серпень.

Про творчість Івана Франка.

У спектрах кристалу // Вісті з України (Київ).— 1976.— 10 червня.— **Рец**. на кн.: *Дзюба І.* Грані кристала.— К., 1976.— 128 с.

1977

Вираження категорії відмінка в українській гідронімії // Мовознавство.— 1977.— №4.—С. 66–75.

1978

Мова про мову.— К., 1978.— 40 с.
Про розвиток сучасної української мови.

Відбиття діалектних рис в українській гідронімії // Тези конференції з проблем дослідження діалектної лексики і фразеології української мови.— Ужгород, 1978.— С. 133–135.

Системно–ареальна характеристика гідронімів України // Мовознавство.— 1978.— №5.— С. 41–47.

Словарь староукраинского языка XIV–XV вв. Т. 1 // Реферативный журнал. Общественные науки в СССР. Серия 6. Языкознание.— 1978.— №5.— С59–61.

1979

Граматична будова українських гідронімів / Відп. ред. *Є. С. Отін*.— К.: Наук. думка, 1979.— 185 с.
Рец.: *Карпенко Ю.* // Мовознавство.— 1981.— №5.— С. 92–94.

Засоби художньої експресії в мові творів Івана Франка // Українська мова і література в школі.— 1979.— № 12.— С. 19–25.

Покажчик гідронімних варіантів (кириличного від **л** до **я** і латинського) // Словник гідронімів України / Уклад.: *І. М. Железняк, А. П. Корепанова* та ін.— К., 1979.— С. 707–779.

Про експресивну місткість слова // Культура слова.— 1979.— Вип. 16.— С. 20–26.

Словарь староукраинского языка XIV–XV вв. Т. 2 // Реферативный журнал. Общественные науки в СССР. Серия 6. Языкознание.— 1979.— №1.— С. 45–47.

Унікальна праця // Вісті з України.— 1979.— 27 вересня.— **Рец**. на кн.: Словник гідронімів України. / Уклад.: *І. М. Железняк, А. П. Корепанова* та ін.— К., 1979.— 780 с.

1980

Вінок шани Каменяреві: До завершення випуску першої серії п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка // Радянська Украї-

на.— 1980.— 2 липня; те ж: Наша культура (Варшава).— 1980.— № 8.— С. 1–2.

Назви річок. Звідки вони походять? // Ми і світ (Канада).— 1980.— Ч. III–IV.— С. 43–47.

Формування української революційної лексики в дожовтневий період // Культура слова. — 1980.— Вип. 18.— С.54–57.

1981

Увінчаний шаною / Т–во „Україна“ — К.; 1981.— 64 с.
Про Івана Франка

Вінок шани Каменяреві (до завершення випуску першої серії п'ятдесятитомного видання творів Івана Франка) // Вісті з України (Київ).— 1981.— Лютий.

Назва Київ за історичними пам'ятками // Культура слова.— 1981.— Вип. 21.— С. 61–64.

Нормалізація української мови // Культура слова.— 1981.— Вип. 20.— С. 12–17.

Фонетика // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках / Відп. ред. *О. С. Стрижак*.— К., 1981.— С. 223–234.

„**Я думав** про людське братерство нове“: [До 125–річчя з дня народження І. Франка] // Радянська Україна.— 1981.— 23 серпня.

1982

Відбиття діалектних рис в українській гідронімії // Структура українських говорів / Відп. ред. *І. Г. Матвіяс*.— К., 1982.— С. 192–199.

Слово Київ у народних піснях // Культура слова.— 1982.— Вип. 22.— С. 62–65.

Топонімія XIV–XV ст. як джерело реконструкції лексики давньоруської і староукраїнської мови // Лексика української мови в її зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами: Тези доп. / Редкол.: *Й. О. Дзендзелівський* (відп. ред.) та ін.— Ужгород, 1982.— С. 182–183.

1983

Багата й перспективна [українська мова] // Культура слова.— 1983.— Вип. 24.— С. 14–17.

Генетична стратиграфія лексики бойківського говору // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: Тези доповідей і повідомлень XV Республіканської діалектологічної наради. / Ред. кол.: *М. В. Никончук* (відп. ред.) та ін.— Житомир, 1983.— С. 85–86.

Лексична синонімія // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів / Відп. ред. *І. Г. Матвіяс.*— К., 1983.— С. 127–163.

Мовні засоби історизму в художніх творах І. Франка // Українське літературознавство: Іван Франко. Статті і матеріали.— Львів, 1983.— Вип. 40.— С. 27–31.

Перше видання весільних пісень на Україні // Вітчизна.— 1983.— № 2.— С. 193–95.— **Рец**. на кн.: Весільні пісні.— К., 1982.— Т. 1–2.

1984

Він не встиг написати мемуарів: Слово про розвідника і вченого В. П. Петрова // Київ.— 1984.— №12.— С. 84–87.

Лист до редакції з приводу статті *П. Гермогенова* „Іван Франко про греко-католицьку (уніатську) церкву // Україна.— 1984.— №51.— С. 22.

Покажчик варіантів // *Онишкевич М. Й.* Словник бойківських говірок / Редкол.: *І.Г.Матвіяс, Г.М. Гнатюк, П.Ю. Гриценко, М.М.Пещак* та ін.— К., 1984.— Ч. 2.— С. 408–515.— Співавт. *Г. Ю. Пастернак.*

Словотворчі типи мікротопонімів староукраїнської мови XIV–XV ст. // Мовознавство.— 1984.— №4.— С. 44–50.

З витоків полемічної літератури // Літературна Україна.— 1984.— 5 липня.— **Рец**. на кн.: *Микитась В. Л.* Іван Франко — дослідник української полемічної літератури.— К., 1983.— 223с.

„Каменярі“ — мовами світу // Вісті з України.— 1984.— №15.— 10 червня.— **Рец.** на кн.: *Франко І.* Каменярі мовами народів світу / Упорядкув., вступ. стаття і примітки *Ф. Погребенника.*– К., 1983.– 191 с.

Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / Редкол.: *Г. М. Гнатюк, П. Ю. Гриценко, І. Г. Матвіяс* (відп. ред.), *М. М. Пещак, З. Т. Франко.*— К., 1984.— Ч. 1: А–К.— 495 с.; Ч. 2: О–Я.— 515 с.

З. Т. Франко здійснила попереднє редагування і підготовку Словника до видання.

1985

Генетична стратиграфія лексики бойківського говору (за „Словником бойківських говірок“ *М. Й. Онишкевича*) // Структурні рівні українських говорів / Відп. ред. *І. Г. Матвіяс.*— К., 1985.— С. 166–175.

Мова інтимної лірики І. Франка // Мовознавство.— 1985.— №5.— С. 30–36.

Каменяр про Кобзаря // Літературна Україна.— 1985.— 26 грудня.— **Рец.** на кн.: *Бернштейн М.Д.* Франко і Шевченко (спостереження над шевченкознавчою спадщиною І. Я. Франка).— К., 1984.— 268 с.

Стиль — на часі // Літературна Україна.— №4.— 1985.— 24 січня.— **Рец.** на кн.: Стиль і час: Хрестоматія / Упоряд.: *Г. М. Колесник, К. В. Ленець, А. Ф. Марахова, М. М. Пилинський*; Редкол.: *М. М. Пилинський* (відп. ред.) та ін.— К., 1983.— 250 с.

1986

Великий Каменяр сміється // Культура слова.— 1986.— Вип. 31.— С. 16–19.

Про лексико–фразеологічні засоби гумору і сатири І. Франка.

До духовної скарбниці народу: Завершено видання 50–томного зібрання творів І. Франка // Літературна Україна.— 1986.— 25 грудня.

Круглий стіл журналу „Мовознавство“: Обговорення запланованої праці „Історія української літературної мови“ // Мовознавство.— 1986.— № 5.— С. 37–42.

У круглому столі взяли участь: *М. А. Жовтобрюх, З. Т. Франко, Л. А. Лисиченко* та ін.

Літературознавча спадщина І. Франка (друга серія 50–томного зібрання творів І. Франка) // Радянське літературознавство.— 1986.— № 8.— С. 46–50.

Міжнародне відзначення ювілею Івана Франка // Вісті з України (Київ).— 1986.— Жовтень.

Собрание сочинений И. Франко в 50–ти томах в контексте аналогичных изданий мировой художественной литературы // Иван Франко и мировая культура: Тез. докладов международного симпозиума ЮНЕСКО. Львов, 11–19 сентября 1986 г.— Львов, 1986.— С. 170–171.

Франко як мовознавець // Мовознавство.— 1986.— №4.— С. 33–41.

Чешская и словацкая литературы в творческом наследии Ивана Франко // Творчество Ивана Франко в мировом литературном процессе.— М., 1986.— С 162–169.

„Я думав про людське братерство нове“ // Радянська Україна.— 1986.— 27 серпня.

До 125–річчя з дня народження І. Франка.

1987

„Вічний революціонер“ — мовами світу // Літературна Україна.— 1987.— 23 квітня.

Ivan Franko. Zibrannja tvoriv u pjatdesjaty tomach, tom 1–50, Kyjiv, 1976–1986 // Slavia.— 1987.— №56.— S. 422–424.— Співавт. *M. Nevrly.*

1988

Джерела експресії поетичної мови І. Франка // Сучасність.— 1988.— №2.— С. 25–31.

На Франківських читаннях у Канаді // Вісті з України (Київ).— 1988.— Грудень.

50–томне зібрання творів І. Франка в оцінці сьогодення // Сучасність.— 1988.— № 10.— С. 25–31.

Спадщина Каменяра (на здобуття Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка) // Радянська Україна.— 1988.— 2 лютого.

Це теж історія! (Проблеми топонімії в республіці) // Літературна Україна.— 1988.— 2 вересня; 8 вересня.

Це теж історія: Слово про мову // Вісті з України (Київ).— 1988.— Вересень.

Ivan Franko Readings in Canada // News from Ukraine (Kyiv).— 1988.— October.

1989

Біля витоків // Радянське літературознавство.— 1989.— №10.— С. 24–26.

Про збірник „Русалка Дністрова. Документи і матеріали" (К., 1989.— 543 с.).

В боротьбі за українську мову // Літературна Україна.— 1989.— 21 вересня; Те ж саме: Жіночий світ (Канада).— 1989.— №10–12.

З приводу добору текстів до 50–томного зібрання творів І. Франка // Питання текстології. Дожовтнева та радянська література: Зб. наук. праць.— К., 1989.— С. 50–62.

І все-таки потрібен закон [про українську мову] // Молодь України.— 1989.— 30 травня.

Іван Франко в історії боротьби за українську мову // Сучасність.— 1989.— Чис. 1.— С. 12; Те ж: Життя і слово (Канада).— 1989.— 7 листопада.

Іван Франко як дослідник давньої української літератури // Радянське літературознавство.— 1989.— №6.— С. 72–74.

Франко і Грушевський // Соціалістична культура.— 1989.— № 10.— С. 6–8.

Чим заповнити чотири яруси? // Культура і життя.— 1989.— 12 лютого.

Роздуми про музей літератури УРСР у Києві.

1990

Слово мов криця / Т-во „Україна“.— К., 1990.— 64 с.

Хто ми? Звідки родом? — К.: „Знання“.— 1990.— 48 с. (Сер. 5.).

Боротьба за українську мову в дожовтневий період // Мовознавство.— 1990.— № 6.— С. 11–16.

В силовому полі соціалізму // Франкова криниця.— 1990.— 7 листопада; Те ж саме: Україна.— 1990.— №39.— С. 22–23.

Донос як літературний жанр? // Слово і час.— 1990.— №10.— С. 12–13.

Відгук на статтю *В. Коваля* „Донос“ („Літературна Україна“, 26 квітня 1990 р.).

За невідомих обставин // Україна.— 1990.— № 8.— С. 22–23.

Про Петра Франка.

Кидати докір Франкові — кощунство // Західний кур'єр (Івано–Франківськ).— 1990.— 24 листопада.

Мовами народів світу // Вісті з України.— 1990.— Квітень.

Національні і інтернаціональні джерела експресії в поетичній мові І. Франка // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнар. симп. ЮНЕСКО. Львів, 11–15 вересня 1986 р.— К., 1990.– Кн. 2.– С. 197–203.

Невже трагізм запрограмований // Франкова криниця.— 1990.— 26 серпня.

Русь, руський // Друг читача.— 1990.— 7 червня.

Філософський туман // Вечірній Київ.— 1990.— 13 липня.

Це теж історія // Отчий край – 90: Історико–літературний збірник.— К., 1990.— Вип. 4.— С. 34–39.

Про топоніми України.

1991

Варіантність української літературної мови // Слово.— 1991.— 4 серпня.

Він бога свого мав // Франкова криниця.— 1991.— 30 березня.

Дещо про рух шестидесятників // Ратуша (Львів).— 1991.— 14–15 серпня; 19–20 серпня.

Етимологія Геродотової Скіфії // Мовознавство.— №2.— 1991.— С. 69–70.

Євреї в житті і творчості Івана Франка // Возрождение: Газ. Киевского общества Еврейской культуры.— 1991.— 7 июня.

Іван Франко – не атеїст // Людина і світ.— 1991.– №1.– С. 27–30.

Іван Франко і національне відродження // Тези доповідей Республіканської наукової конференції. Криворівня, 1991 р.— Львів, 1991.— С. 7–9.

Мова як засіб національної атрибуції літератури // Етнічна самосвідомість і національна культура: Тези Респ. наук.–теорет. конф., Київ, 21–23 березня 1991 р.— К., 1991.— С. 172–174.

Новий Союзний договір?… Послухаймо Франка. „Нам пора для України жити…“ // Франкова криниця.— 1991.— 16–23 серпня.

Родина Франків. У Станіславові, Львові, Києві // Західний кур'єр (Івано–Франківськ).— 1991.— 18 липня.

Функціонування української мови в радянський період // Мовознавство.— 1991.—№1.— С. 3–9.

1992

За бортом п'ятдесятитомника // Українське літературознавство. Вип. 56: Іван Франко. Статті і матеріали.— Львів, 1992.— С. 49–64.

За невідомих обставин // Аксіоми для нащадків.— Львів, 1992.— С. 347–356.

Про Петра Франка.

Мова як засіб національної атрибуції культури // Сучасність.— 1992.— № 11.— С. 56–59.

1994

Іван Франко і Михайло Грушевський // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125–ій річниці від дня народження М. Грушевського.— Львів, 1994.— С. 291–295.

1995

Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць.— К., 1995.— Вип. 2.— С. 169–178.

Мова як засіб національної атрибуції літератури // Записки НТШ.— Т. 229. Праці філологічної секції.— Львів, 1995.— С. 322–341.

2001

Передмова // *Франко І.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібання творів у 50-ти томах / Упоряд.: *З. Франко, М. Василенко.*— Львів, 2001.— С. 4–19.

2002

Передмова // *Франко І.* Мозаїка: Із творів, що не ввійшли до зібання творів у 50-ти томах / Упоряд.: *З. Франко, М. Василенко.*— Львів, 2002.— С. 4–20.

Уклала *Ольга КРОВИЦЬКА*

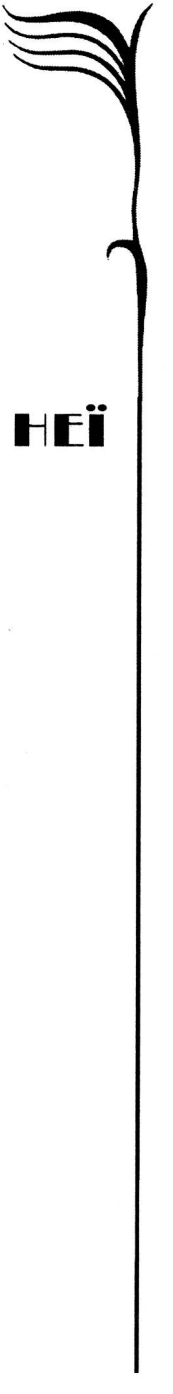

З НЕЮ І ПРО НЕЇ

СТАТТІ

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК

Зеновія Франко в житті та праці

Повільно, надто повільно гоїть час рани, нанесені духовним і фізичним рабством більшості громадян УРСР, які жили, виживали та гинули з ласки „радянської" імперії. Потроху забуваємо й імена тих людей, що намагалися цьому протидіяти чи то прямим викликом, свідомо йдучи на смерть, чи то шукаючи обхідних доріг для порятунку мови, культури, пам'яток нашого минулого, вартісних особистостей. Якщо перших влада нищила розстрілами чи сибірською каторгою, то других, виявивши, намагалася вбивати морально: змушувала декларувати ідеї, які не відповідали їх світоглядові, оприлюднювати від свого імені заготовлені КДБ „покаянні" тексти, які йшли врозріз із їх етичними нормами, оплутувала їх наклепами, створюючи довкола вакуум, а то й явно цькувала свої жертви. Мабуть, легше було переживати жорстокі будні сибірських таборів, ніж такі моральні тортури... Однак, саме їх довелося зазнати Зеновії Тарасівні Франко, внучці Івана Франка, якій судилося багато років жити й працювати в переважно чужомовному Києві, не дуже прихильному до „возз'єднаних західних братів", вихованих на засадах європейської демократії.

Власне в демократичному дусі виховувалася у сім'ї вчителя гімназії Тараса Івановича Франка його дочка, внучка Івана Франка Зеновія. Народжена у Львові, тут та, частково, у Станіславові (Івано-Франківську) здобувала освіту і створювала свій світ разом із друзями дитинства та юности, вірність яким пронесла через усе життя*...

---

* Справжнім, незрадливим другом Зеновії була Лукія Лук'янівна Гумецька, з якою ділилася переживаннями і в якої знаходила зрозуміння та підтримку. У збірник, присвячений визначній українській ученій проф. Л. Л. Гумецькій, дала проблемну статтю „Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови" // Українська історична та діалектна лексика.— К., 1995.— Вип. 2.— С. 169–178.

Вищу освіту здобула як україніст у Львівському державному університеті ім. Івана Франка. Хоч цей університет носив ім'я її діда, ніхто в ньому не вирізняв онуки. Тільки коли закінчила його з відзнакою та поступила в аспірантуру до академіка Михайла Возняка, звернула влада особливу увагу на цю талановиту та цікаву особистість.

До будинку, де проживала сім'я Тараса Франка (тоді — викладача класичних мов в університеті), навідався на початку 1950 р., „сам" Дмитро Мануїльський* і запропонував сім'ї переїхати до Києва. Тоді це запрошення чи пропозиція представника влади не сприймалася як наказ, тож сім'я не відразу погодилася на переїзд.

Тим часом відбувалася розправа з друзями та середовищем Франків. Знищивши те коріння, погашено й опір сім'ї.

Ще у Львові одружилася з Павлом Опанасовичем Юрачківським, також абсольвентом Львівського університету. То було гарне подружжя, яке достойно поруч пройшло свій спільний шлях. Разом доглядали та виховували синів — Юрія й Андрія (сьогодні відомих математиків), ділили труднощі побуту, радість і смуток праці та громадського життя, пліч-о-пліч гідно переносили удари долі.

У Києві Зеновію Франко зарахували в аспірантуру до академіка Леоніда Булаховського — директора Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Після попередньої розмови зі Зеновією Франко навіть скупий на похвали Леонід Арсенович визнав, що „саме таких аспірантів нам треба"**.

Офіційно на Зеновію зробили ставку як на найперспективнішу з онуків І. Франка, що здобула добру загальну (знання класичних і декількох сучасних європейських мов) та спеціальну (україністика) філологічну освіту й мала здібності до наукової праці, а водночас талант публіциста й непересічний дар імпровізованого мовлення. Намагаючись руками внучки пригнути творчість І. Франка до потреб тогочасного внутріполітичного курсу та до вимог панівної ідеології, а, можливо, й одним заходом принизити в очах громадськості і Діда, і його внучку, змушувано Зеновію писати „франкознавчі" статті на завдані

* Дмитро Мануїльський був тоді заступником голови Ради Міністрів і міністром закордонних справ УРСР.

** Зі спогадів З. Франко.

теми: про боротьбу І. Франка з українським буржуазним націоналізмом, з Ватиканом тощо. Виконувала ці праці, як згадувала згодом, „не для життя, а задля виживання", все ж саме їх була змушена покласти в основу своєї кандидатської дисертації.

Тоді здійснювала й різні репрезентативні функції: брала участь в організованих владою громадських заходах, у відповідальних нарадах, виступаючи з промовами, доповідями тощо, у яких іноді кидала виклик заскорузлому, вірнопідданчому мисленню багатьох слухачів*.

При таких нагодах нав'язувалися знайомства у різних сферах суспільства Києва. Так здобувала доступ і до інстанцій (міністерства, відомства, інститути, видавництва...), через які залагоджувала безліч справ, зокрема тих, що торкалися потреб науки та культури в Галичині: наукового росту талановитої молоді, друкування праць та багато іншого. Стала ніби послом Галичини в Києві. Водночас єднала Схід і Захід України іменем Франка, а згодом і власним іменем — „Зені Франко", навіть просто „Зені" — для Галичини та „Зіни" — для Сходу України**. І ще: „У Києві З. Франко з перших днів свого перебування — пишуть автори некрологу (Ратуша.— № 125 (162).— 20–21 листопада 1991 р.) виконувала історичну місію представника Галичини, до якого зверталися різні високі інстанції як до голосу західноукраїнської інтелігенції".

У те „галицьке посольство" в Києві — її помешкання на Володимирській вулиці — приходили галичани, яким доводилося побувати тут у справах, навіть ночували, не маючи змоги поселитися в готелі, та часто турбували Зеню своїми клопотами. Саме в тому помешканні (майже поряд із будинком КДБ!) роздруковувано — завдяки організаційному хистові та посвяті Зеновії — працю Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація". Звідси й розходилася вона по Україні. Помешкання Франків у Києві було осередком, ніби салоном інтелектуалістів, де здібна українська молодь обмінювалася думками про стан

---

* Наприклад, свою промову на відкритті пам'ятника І. Франкові в Києві почала словами: „Сьогодні Київ збагатився ще одним пам'ятником української культури".

** У Галичині поширена старогрецька, як уважають, вимова звуку η [ета] як [е] у цьому імені; у східній частині України та в літературній мові η за візантійським зразком здебільшого вимовляється як [і].

української духовної культури й обговорювала можливі дії для її збереження та плекання.

Здавалося б, що важко поєднати членство в комуністичній партії, численні прилюдні запрограмовані начальством виступи „внучки Івана Франка" з розкованістю її поглядів та щораз виразнішим наближенням до дисидентських кіл Києва. Чи ж валенродизм? Навряд! Адже загальна державна брехня, легалізована системою, викликала природний спротив думаючої частини суспільства, але негальмовані вияви індивідуального спротиву — то була б приреченість. Отже, більшість інтелігенції, залякана репресіями, платила державі за брехню облудою, що виявлялася, зокрема в наукових гуманітарних сферах, у механічному виконуванні накинутих „згори" планів і програм, у ретельному цитуванні класиків марксизму-ленінізму, в „патріотичних" виступах на т. зв. політзаняттях чи конференціях, участі в примусових демонстраціях тощо. На Зеновії Франко лежали особливо важкі обов'язки — бути в усіх на очах і водночас виконувати місію адвоката Мартіана (з однойменної драми Лесі Українки), який сам не мав права навіть визнати себе християнином тому, що мусив захищати християн. Як номенклатурна особа внучка Франка не раз прикривала своїм іменем ризиковані вчинки друзів, та, маючи феноменальну пам'ять і широкі знайомства, здобувала, зберігала та при зустрічах передавала своїм товаришам у розмовах немало цінної різноманітної інформації, що її часто використовував, не без згоди Зені, самвидав України.

Зеновія любила людей. Тому й проглядала з її слів і вчинків надмірна довірливість, отже, й необережність у контактуванні з різними, часом і негідними типами. Хоч сама віддавала знайомим, які просили про допомогу, значну частину свого життя, мала свої погляди на потрібну міру посвяти: виступала проти культу смерти в політичній боротьбі, однак не допускала зумисних зрад, про що в дуже категоричній формі заявила в статті „Дещо про себе, на цей раз, саму", надрукованій у тижневику „Франкова криниця" (№ 47 за 21 листопада 1990 р.).

Її наукові дослідження мали добру основу; бо, як сказано вище, знала класичні мови (грецьку й латинську) та декілька сучасних європейських мов, отже, могла створювати асоціативні поля, які ставали

тлом для пошуків і надавали впевненості поглядам. Крім того, вільно володіла в процесі дослідження і методом аналізу, і методом синтезу, від чого думки ставали об'ємнішими. А ще: вносила в кожну, прийнятну для її національної свідомості, ділянку своєї праці велику творчу енергію. Тому так легко бралася за різні мовознавчі проблеми, тому вносила в такі праці ознаки власної творчої індивідуальності. Найповніше проявила себе як франкознавець, як ономаст, знавець історії української літературної мови та лінгвостиліст.

Франкознавство Зеновії Тарасівни знаходило найповніший вияв у дослідженні мови творів Каменяра. Але була глибоким знавцем усієї спадщини Івана Франка, мабуть, найліпшим серед сучасників.

Виконані з примусу праці на „франкознавчі" (як і інші) теми були її великим болем. Мали публіцистичний, а не науковий характер, бо й призначалися в основному для газет. Щойно в 1958 р. вийшла друком її наукова праця „Мова творів Івана Франка", написана як розділ до „Курсу історії української літературної мови"*. Досліджувала тоді мовну специфіку творів раннього періоду; фольклорні елементи у творах на селянську тематику; мовний реалізм у працях бориславського циклу; словесно-художній живопис прози 1890–1900-х років; деякі риси мови драматургії; мовно-стилістичні особливості громадської лірики; засоби фольклорно-пісенної стилізації; джерела образності циклів поезій „Мій ізмарагд" і „Semper tiro"; елементи наукової та публіцистичної мови в поезіях; засоби гумору й сатири; „місцеві" відмінності мовної творчості І. Франка та його погляди на потребу в єдиній українській літературній мові; особливості його наукового і публіцистичного стилів.

Цікавило Зеновію ставлення І. Франка до письменницької спадщини Тараса Шевченка. Цій проблемі присвятила працю „Іван Франко про мову творів Т. Шевченка"**.

---

* *Франко З. Т.* Мова творів Івана Франка // Курс історії української літературної мови: Дожовтневий період.— К., 1958.— Т. 1.— С. 476–518. Ця ж праця, але достосована до педагогічних потреб, вийшла окремим, Х-им випуском Курсу історії української літературної мови — у тому самому році.

** *Франко З. Т.* Іван Франко про мову творів Т. Шевченка // Мовознавство.— Т. 17.— 1962.— С. 92–100.

Згодом опублікувала ще низку статей на теми: „Мова поезій Івана Франка”*, „Мова Івана Франка — вченого”**, „Ономастика в мові творів Івана Франка”*** „Мова інтимної лірики Івана Франка”**** та ін.

До 130-річчя від дня народження Івана Франка написала Зеновія Тарасівна статтю „Франко як мовознавець”, надруковану в журналі „Мовознавство”, № 4 за 1981 р. (с. 33–41). Видала також у Києві в 1981 р. популярну франкознавчу працю „Увінчаний славою”, у якій розповіла про специфіку творчості І. Франка та про визнання цього генія українського народу в його Батьківщині та у світі.

У 1990 році появилися в журналі „Україна” і в газеті „Літературна Україна” блискучі рецензії на п’ятдесятитомне академічне видання творів Івана Франка.

Ґрунтовне знання усієї письменницької спадщини І. Франка дозволило Зеновії Тарасівні виявити ті твори, які не ввійшли до згаданого вище академічного видання. Об'єднала їх спільною назвою „Мозаїка”*****. На протязі десятиліть жила як мовознавець у світі творчості свого Діда, але її велика праця — на 16 аркушів машинописного тексту (біля 400 сторінок) — залишилася неопублікованою і взагалі пропала, як стверджувала сама авторка, в Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. А була це фактично високого рівня докторська дисертація видатної української вченої.

Другою солідною докторською дисертацією могли б стати в комплексі дослідження мови творів інших українських письменників. Намагалася розгадувати таємниці мовної лабораторії Т. Шевченка*****. У четвертому номері журналу „Українська мова і література в школі” за 1962 р. надрукувала статтю „Мова творів Я. Галана”. На нараді в

---

* *Франко З. Т.* Мова поезій Івана Франка // Українське літературознавство.— Іван Франко. Статті і матеріали. К., 1968.— Вип. 3.— С. 91–97

** *Франко З. Т.* Мова Івана Франка — вченого // Матеріали міжвузівської ювілейної наук. конференції, присвяченої 110-річчю з дня нар. та 50-річчю з дня смерті І. Я. Франка.— Львів, 1968.— С. 70–72.

*** *Франко З. Т.* Ономастика в мові творів Івана франка // Мовознавство.— 1975.— № 2.— С. 55–66.

**** *Франко З. Т.* Мова інтимної лірики Івана Франка // Мовознавство.— 1985.— № 5.— С. 30–36.

***** Мозаїка: Із творів, що не увійшли до зібрання творів у 50 томах / Упорядн. *З. Т. Франко, М. І. Василенко.*— Львів, 2002.— С. 4–20.

Чернівцях 1968 р. виголосила доповідь на тему „Мова творів О. Кобилянської"*. Статті та доповіді про мову українських письменників були ніби продовженням її великої роботи, що ввійшла окремими розділами (формально — підрозділами) у названу вище колективну працю „Курс історії української літературної мови". Загалом у першому томі „Курсу" надруковано, крім названого дослідження мови І. Франка, ще дві історико-мовознавчі праці: „Розвиток української літературної мови в західних областях України в першій половині XIX ст."; „Розвиток української літературної мови в західних областях України в другій половині XIX ст."

Говорячи про розвиток української літературної мови в Галичині в першій половині XIX ст., визначила суспільно-історичні умови того розвитку, виявила мовні особливості „Русалки Дністрової", подала загальну характеристику української літературної мови в західних областях у 40–50 роках XIX ст., висвітлила проблеми, пов'язані з визначенням літературної мови Закарпаття.

Друга з названих праць має в передмові „Від редактора" саме той заголовок, що його ми подали. Але далі, на стор. 318 та 594 (у змісті) виглядає він уже інакше, а саме: „Розвиток української мови у західних областях". Це — не випадкова помилка, а вияв намагання окремих мовознавців заперечувати наявність на Сході та Заході України різних варіантів української літературної мови, а також відкидати думки про значний внесок західноукраїнських діячів науки та культури у формування єдиної української літературної мови на основі її варіантів**, применшувати, а то й замовчувати роль західноукраїнських письменників і мовознавців у творенні її норм. Власні закладені в праці ідеї висвітлила в її частинах (с. 318–344): „Основні напрями розвитку української літературної мови в 60-х роках XIX ст.", „Особливості мови творів Ю. Федьковича", „Розвиток літературної мови у 80–90-х роках", „Українська літературна мова в Закарпатті".

---

* *Франко З. Т.* Мова творів Ольги Кобилянської // Тези доповідей республіканської конференції „Творчість Ольги Кобилянської", Чернівці, 28.XI.–1.XII.1963.— Чернівці, 1963.— С. 46–47.

** Таку ідею втілює Юрій Шевельов у низці своїх праць.

Такі узагальнюючі роботи вимагають доброї обізнаності не тільки з безпосереднім об'єктом дослідження, але й зі станом розвитку суспільної думки, з поглядами тогочасних громадських діячів, представників науки, освіти, культури на окремі явища суспільного життя, на статус, тенденції розвитку та шляхи нормування української літературної мови на всій українській етнічній території. Названі праці З. Франко відповідають таким вимогам, хоч у „Курсі" бачимо тільки їх скорочені та частково „своєрідно відредаговані" варіанти.

До другого тому „Курсу..."*, присвяченого дослідженням української літературної мови радянського періоду**, ввійшла досить „небезпечна" для авторки з уваги на особливі обставини розвитку мови в ті роки праця З. Франко „Українська літературна мова 20-х років XX ст." (с. 15–100) та підрозділ (у розділі „Українська літературна мова 40-50-х років"), що має назву „Мова поезії" (с. 322–344). Якщо обминути обов'язкові в тому часі для подібних праць далекі від науки звинувачення окремих письменників, мовознавців і літературознавців у націоналізмі, звинувачення, що їх сприймали читачі та автори як заготовлені заздалегідь штампи, то треба визнати, що аналіз мови поетів і письменників має у праці дослідницький, науковий характер.

Можливо, переживаючи свою причетність до використовування заготовлених „ідеологами" штампів, Зеновія Франко висловила згодом у своїх двох статтях, надрукованих у журналі „Мовознавство", власні погляди на найпекучіші проблеми життя української мови. Це: „Боротьба за українську мову в дожовтневий період"*** та „Функціонування української мови в радянський період"****.

Говорячи про історичний розвиток української літературної мови, не могла обминути питань стилістики, яка закономірно стала для Зеновії особливо близькою на початку 60-х років, коли актуалізувалися

---

* Курс історії української літературної мови: Радянський період.— Т. 2.— К., 1961.— 416 с.

** *Білодід І. К., Їжакевич Г. П., Франко З. Т.* Основні принципи створення „Курсу історії української літературної мови радянського періоду" // Питання історичного розвитку української мови.— Харків, 1962.— С. 3–12.

*** *Франко З. Т.* Боротьба за українську мову в дожовтневий період // Мовознавство.—1990.— № 6.— С. 11–16.

**** *Франко З. Т.* Функціонування української мови в радянський період // Мовознавство.— 1991.— № 1.— С. 3–9.

в мовознавстві Росії, а за нею й України лінгвостилістичні дослідження. У співавторстві з І. К. Білодідом та Г. П. Їжакевич написала текст доповіді „Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами в період творення національних літературних мов"* та статтю „Співвідношення стилів української літературної мови в радянський період її розвитку"**. Доповідь прозвучала на V Міжнародному з'їзді славістів у Софії.

Цікавили З. Франко „Лексичні засоби стилістики" (Українська мова і література в школі.— 1966.— № 1.— С. 24–28). Спостереження над стилістикою писемної літературної мови перенесла й на усне літературне мовлення***. Тому не дивно, що саме Зеновії Франко довелося підсумовувати в колективній праці „Мовознавство на Україні за п'ятдесят років"**** відомості про дослідження в галузі стилістики.

Були ще в З. Франко спроби вивчати зв'язки української мови з іншими слов'янськими мовами, але для творчості авторки вони мали маргінальний характер і звичайно зводилися до об'єктивної констатації фактів*****.

Ще — низка рецензій на праці: Г. М. Колесника „Слово крилате, мудре, пристрасне", О. С. Стрижака „Етнонімія Геродотової Скіфії", І. М. Дзюби „Грані кришталю" та деякі ін. Ще — інформації про

---

* Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами в період творення національних літературних мов // Міжнародний з'їзд славістів, Софія 1963. Доповіді радянської делегації.— К., 1963.— 40 с.

** Співвідношення стилів української літературної мови в радянський період її розвитку // Мовознавство.— Т. XVIII.— К., 1963.— С. 10–22.

*** *Білодід І.К., Їжакевич Г.П., Франко З.Т.* До питання про стильову диференціацію усного літературного мовлення // Тези доповідей конференції 15–16 жовтня 1963 р. в Чернівцях на тему „Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами".— Чернівці, 1963; *Франко З.Т.* Образність в українському усному літературному мовленні // Українське усне літературне мовлення.— К., 1967.— С. 68–75.

**** *Франко З.Т.* Про дослідження в галузі стилістики // Мовознавство на Україні за п'ятдесят років.— К., 1967.— С. 185–196.

***** *Білодід І.К., Їжакевич Г.П., Франко З.Т. Гнатюк Г.М.* Зв'язки української мови з російською та іншими слов'янськими мовами в XIV–XIX ст.— К., 1963.— 52 с.; *Белодед И.К., Ижакевич Г.П., Франко З.Т.* Взаимосвязи между украинским и другими славянскими языками в начале XVI — начале XVIII в. // Вопросы образования восточнославянских национальных языков.— Москва, 1962.— С. 80–89; *Франко З.Т.,* Значення „Российской грамматики" М. Ломоносова для розвитку граматичної думки на Україні // Ломоносівський філологічний збірник.— К., 1963.— С. 61–76 та ін.

роботу Інституту мовознавства АН УРСР, дослідження діяльності В. П. Петрова (Домонтовича)...

Зеновія Франко була внутрішньо багатою: ніколи не входила у дрібні суперечки, не цікавилася вадами колег, прощала кривди, не пам'ятала зла. Прихильна до всіх, без розбору, а разом з тим щедра на знання та ідеї, вона радо ділилася усім цим з оточенням, але й легко могла ставати жертвою наукового паразитизму.

Тут треба сказати декілька слів про витворену в тому часі в певних наукових колах особливу етику щодо авторства та співавторства наукових праць. Іноді результати досліджень дисидента чи небажаного з інших мотивів автора оголошували шкідливими, його звільняли з роботи, а то й арештували, а трохи модифіковане дослідження присвоювали собі, розподіляли між фаворитів, передавали комусь із знайомих за межі установи. Здібних, хоч політично „неблагонадійних" працівників могли ставити на дуже відповідальні ділянки роботи, але офіційно оформляли як допоміжну наукову силу з відповідно низькою оплатою праці. Немало з цього довелося зазнати й Зеновії Франко. Майбутнім дослідникам її творчості треба буде, визнавши неповторність стилю, приєднати до праць Зеновії Тарасівни ще цілу низку тих, що їх, як сама, гірко жартуючи, стверджувала, писала „під псевдонімом".

Зеновії Франко не простили її зв'язків із рухом шістдесятників. Зі зміною внутрішньополітичної ситуації її звинуватили в Інституті в тому, що ніби „свідомо вводить у наукові праці націоналістичні твердження", бо вважає русизми іншомовними запозиченнями в українську мову, а українські фольклоризми виводить із давньоруської доби. На цій підставі її виключили з партії. Незабаром ще й прилюдно обговорили та „осудили" зміст її приватного листа до шкільної подруги й тому не атестували на вченій раді Інституту мовознавства, отже 1969 р. звільнили з роботи.

Усі ці події супроводилися іншими психічними та моральними травмами. Наприклад: приходили друзі, щоб подякувати за велику послугу, яку їм зробила, а водночас перепросити ... що змушені проти неї голосувати (!).

А після заздалегідь спланованої провокації з Добушем, пущено в хід зібраний КДБ проти шестидесятників звинувачувальний матеріал. Зацькована, намагалася втекти з Києва, хоча б до Пущі-Водиці, але й тут знайшли її дві чорні „Волги".

Шість тижнів тривав негласний арешт в будинку при вул. Короленка, № 33, під час якого відбувалася своєрідна психічна вівісекція: довелося перечитати декілька томів записаних службами КДБ текстів її приватних розмов з однодумцями. Уривки тих текстів умонтовували в протоколи слідства як її свідчення проти друзів. Долю „внучки" вирішувало на спільному засіданні союзне та українське КДБ. Присуджено „покаяння", що виявилося страшнішим від арешту.

Спочатку запропонували написати текст покаяння самій Зеновії. Згодом, різко заперечивши написане, подали свій: боролася проти кожного зайвого слова, виключила всі прізвища в тому тексті. Хоч і нерівна то була боротьба...

Через півроку після підписання „покаянного" листа, у вересні 1972 р. її поновили на роботі, приєднавши до написання „Словника гідронімів". Однак далі продовжувалось намагання певних установ компрометувати Зеновію в середовищах знайомих на Україні та серед українських громад в діаспорі. Створювавсь навколо неї вакуум тим, що її возили на різні, ніби „очні ставки", з людьми, яких не знала, або бачилась випадково в політично нейтральних ситуаціях, тільки для того, щоб переконати їх, що саме вона причетна до їхнього арешту. Поглиблювано порожнечу довкола неї й тим, що в її очах знецінювали людські якості друзів, звинувачуючи їх у наклепництві та бойкотуванні її, хоч насправді це було неправдою. Вона дуже боляче переживала ту ситуацію, про що неодноразово писала в листах до друзів. Зокрема в листі до автора цієї статті від 6 травня 1973 р. скаржилась: „15 місяців стусанів зробили своє. Навіть той бойкот, який створено навколо мене, мене вже не так болить, бо зрозуміла, що викликаний він і якимись і чиїмись вигодами (комусь він був потрібний, хтось ширив про мене різні вигадки, домисли, які в умовах непоінформованості правили за істину). Дошукуватись до тих „хтосів" у мене нема бажання, і я примирилась зі своїм становищем ізгоя. І страшно зобоятніла, і

розчарувалась в людях. Мрію про потойбіччя. На землі тримають мене тільки мої хлопці, справді чудові (оце єдина радість)".

Розумні люди з діаспори намагалися полегшити її долю: запрошували читати лекції в університети Австралії, Канади. Готові були оплатити всі, пов'язані з поїздкою, кошти. Але не було на це дозволу радянської влади*.

Своє спрагле наукової діяльності захоплення та нагромаджену в роки безробіття енергію Зеновія Тарасівна спочатку віддала „Словникові гідронімів": виробила принципи його складання, опрацьовувала матеріал, редагувала, здобуті відомості теоретично узагальнила у статті „Системно-ареальна характеристика гідронімів України"**, в монографії „Граматична будова українських гідронімів"*** й інших працях, присвячених проблемам гідронімії. Усі вони разом, написані на багатому унікальному словниковому матеріалі, стали дуже вагомим і цінним внеском в українську гідроніміку та вповні заслуговували на те, щоб бути предметом захисту для здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. І знов... не судилося.

Брала участь у редагуванні „Словника бойківських говірок"**** — посмертного видання праці завідувача кафедри слов'янської філології Львівського державного університету Михайла Йосиповича Онишкевича. Про те, яку велику роботу провели редактори, говориться в 15-ти пунктах передмови „Від редакційної колегії". У цій передмові зазначено, що З. Т. Франко здійснила „попереднє редагування й підготовку Словника до видання" — отже початковий і кінцевий — найвідповідальніші етапи роботи. Вказано також, що була поряд із Г. Ю. Пастернак авторкою Покажчика до Словника.

Ми ж, її друзі у Львові, знаємо, як серйозно ставилася до цієї праці, яким живим було її листування з проф. Лукією Гумецькою, з Валентиною Черняк та іншими мовознавцями, щоб уточнити гасла

---

* Текст одного з таких документів, пов'язаних із запрошенням Зеновії Тарасівни до Канади в березні 1986 р. додається до статті.

** *Франко З.Т.* Системно-ареальна характеристика гідронімів України // Мовознавство.— 1978.— № 5.— С. 41–47; Її ж. Відбиття діалектних рис в українській гідронімії // Структура українських говорів.— К., 1982.— С. 192–199.

*** *Франко З.Т.* Граматична будова українських гідронімів.— К., 1979.— 185 с.

**** *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок.— Ч. 1–2.— К., 1984.

Словника, щоб повніше розкрити значення його реєстрових слів, щоб став він першим діалектним словником, підготовленим і виданим в Україні на такому високому науковому рівні.

Поза Інститутом доводилося Зеновії Франко співпрацювати з Товариством „Україна": писала статті для „Вістей з України" і для журналу „Україна". Заходом Товариства виходили деякі її науково-публіцистичні праці: „Мова про мову" (1978), „Увінчаний шаною" (1981), „Франко як мовознавець" (1986), „Слово, мов криця" (1990), „Хто ми? Звідки родом?" (1990).

Якщо в брошурі „Мова про мову", поряд з виваженими спостереженнями та узагальненнями, ще існують деякі штамповані твердження про зв'язки з „братніми" мовами, без яких тоді її не надрукували б, то в „Слові, мов криця" авторка пише про багатство, перспективи і потреби розвитку саме української мови, не нав'язуючи до „інших мов соціалістичних націй".

Не без сприяння Товариства „Україна" виїхала Зеновія Франко в 1988 р. до Канади на Другі Франківські читання з доповіддю про естетизм і стилістичні засоби І. Франка — в поїздку ще насторожену, з колючими на той час для доповідачки питаннями на внутріполітичні теми України на зразок: „Що зробите зі Щербицьким?", але й бистрими та інтелігентними її відповідями, як звичайно, змістовними і почоловічому логічними. І саму доповідь, і рівень контакту з авдиторією дуже високо оцінили слухачі*.

Відгукуючись на потреби сьогодення, написала популярну працю „Хто ми? Звідки родом?".

Останні роки життя були дуже плідними для Зеновії Франко як ученої, публіцистки, громадської діячки.

З великим успіхом виступила на республіканській, а властиво всесвітній, науковій конференції в Криворівні 23–24 вересня 1991 року з доповіддю „Франкова концепція походження й розвитку української мови"**. Прочитала в Міжнародній школі україністів під Києвом курс

---

* Деякі матеріали про перебування З. Франко на Других франківських читаннях у Вінніпезі додаються до статті.

** *Франко З.Т.* Іван Франко і національне відродження // Тези Республік. наук. конференції. Криворівня, 23–24 вересня 1991.— Львів, 1991.— С. 7–9.

лекцій про історію української літературної мови, дала до Записок НТШ статтю „Мова як засіб національної атрибуції літератури"*, надрукувала в журналі "Мовознавство" названі вище статті про розвиток української мови, брала участь чи не в усіх мітингах та демонстраціях демократичного спрямування в Києві, подбала про теплий одяг для студентів, що голодували, — усього не перелічити.

Було суджено Зеновії Франко своїм членством у Науковому товаристві ім. Шевченка відновити перервану традицію участи в ньому представника родини Франків. Входила до складу Мовознавчої комісії, співпрацювала з Літературознавчою комісією.

У 1990–1991 роках виступала з доповідями про справжню суть взаємин Івана Франка з Михайлом Грушевським, спростовуючи фальсифіковані погляди деяких дослідників на характер відносин цих двох велетнів нашої науки, особливо на останньому етапі їх співпраці. Одну з них виголосила у Львові на ювілейній конференції Наукового товариства ім. Шевченка, присвяченій Михайлові Грушевському. Під час конференції головувала на засіданні однієї зі секцій —... уже важко хвора.

У тижневику „Франкова криниця" надрукувала, крім згаданої вже автобіографічної статті, ще й статтю про долю членів родини Франків під заголовком „Невже трагізм запрограмований?" (№ 33.— 1990). Якщо до тих двох додати ще велику третю, що була надрукована у серпні 1991 р. у двох номерах „Ратуші" під назвою „Дещо про рух шестидесятників", то постане перед нами ніби її передсмертна сповідь.

17 листопада 1991 р. в Києві обірвалося її незвичайно складне життя.

Добру пам'ять про Зеновію Франко зберігає дуже багато людей, яким допомагала аж до посвяти, до самовідречення. Щирі слова вдячності супроводили Зеновію і на її останній дорозі. Висловила їх також від імені колективу Літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові науковий працівник цього музею Віра Бонь. Ще будучи студенткою, сумлінно виконувала Зеновія обов'язки його працівника: кваліфіковано вела екскурсії, допомагала в оформленні

* Надруковано посмертно: *Франко Зеновія.* Мова як засіб національної атрибуції літератури // Записки НІШ.— Том 229. Праці Філологічної секції.— Львів, 1995.— С. 332–341.

експозиції. Брала активну участь у підготовці й самій церемонії відкриття біля Музею пам'ятника І. Франкові (1949 р.), установленого заходами тодішнього директора Івана Кияшка при сприянні Максима Рильського. Згодом, у яких би справах не приїздила до Львова, завжди відвідувала Музей, що був для неї не просто місцем, де народилася й зросла, але й домівкою Каменяра — важливим символом пам'яті нації. Допомагала Музеєві порадами та діями: роздобувала експонати, „вибивала" в Києві сприяння, брала активну участь у конференціях та інших заходах, організованих адміністрацією Музею. (Слід відзначити, що у травні 1990 р. саме тут виголосила доповідь про справжнє ставлення І. Франка до марксизму).

Зі землею могили З. Т. Франко на Байковому кладовищі в Києві змішалася горстка землі, привезена з рідної оселі Зені в Галичині...

Зберігаються у друзів і знайомих дуже змістовні листи Зені з інформацією про важливі події наукового, громадського та культурного життя Києва й усієї України. Вони могли б, якщо їх опублікувати, стати літописом доби. Водночас розкрили б ще виразніше справжню духовну сутність їх авторки, яка навіть місце свого заслання — російськомовний Київ зуміла разом з іншими демократично налаштованими діячами перетворити в один із осередків національного відродження, а термін „українець-професіонал" (тобто людина, яку тільки професія змушує до українства), як іронічно називали себе деякі українознавці, — у загальну горду назву „українець". Як могла, злагіднювала важку долю галичан. Входила до складу подвижників, які на Сході та Півдні нашої Батьківщини розчищали замулені джерела національної свідомості.

В ім'я майбутнього України.

Із запрошень З. Франко до Канади

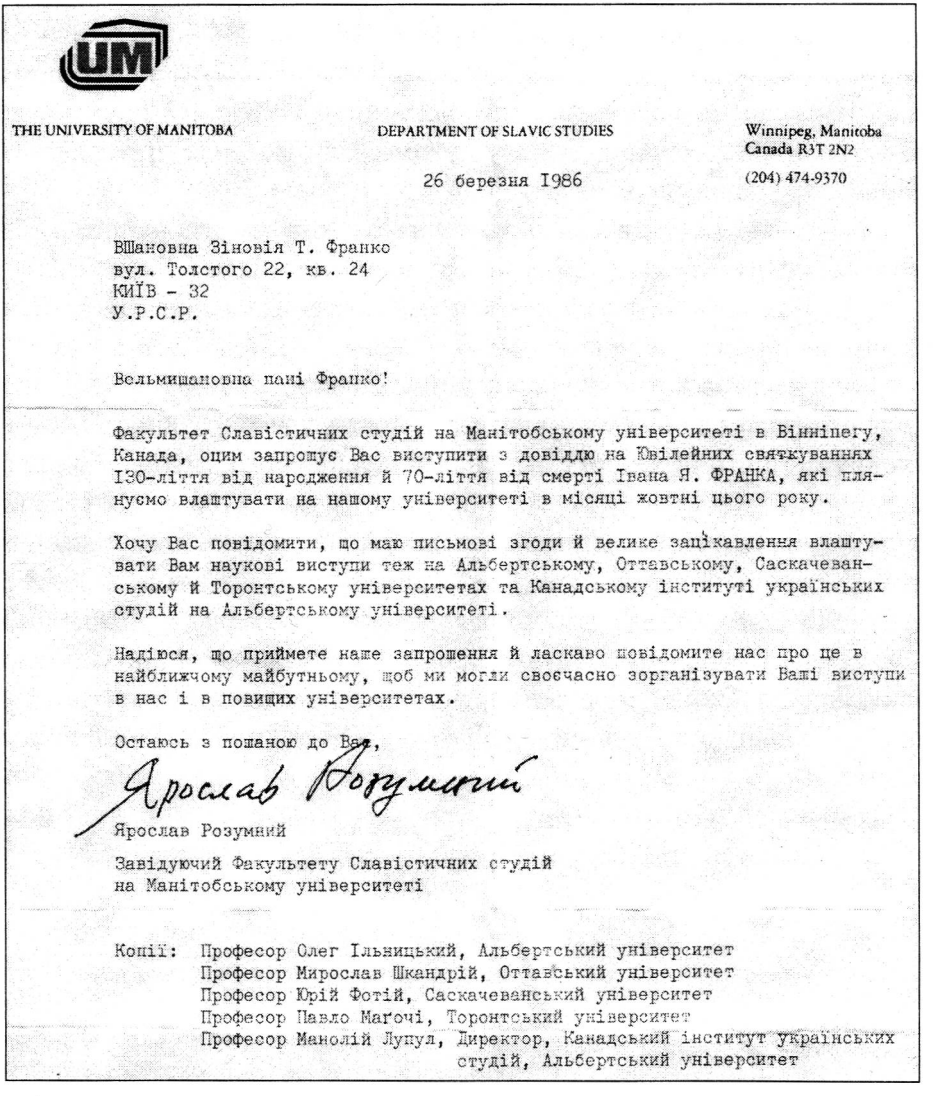

THE UNIVERSITY OF MANITOBA

DEPARTMENT OF SLAVIC STUDIES

Winnipeg, Manitoba
Canada R3T 2N2
(204) 474-9370

26 березня 1986

ВШановна Зіновія Т. Франко
вул. Толстого 22, кв. 24
КИЇВ - 32
У.Р.С.Р.

Вельмишановна пані Франко!

Факультет Славістичних студій на Манітобському університеті в Вінніпегу, Канада, оцим запрошує Вас виступити з доповіддю на Ювілейних святкуваннях 130-ліття від народження й 70-ліття від смерті Івана Я. ФРАНКА, які плянусмо влаштувати на нашому університеті в місяці жовтні цього року.

Хочу Вас повідомити, що маю письмові згоди й велике зацікавлення влаштувати Вам наукові виступи теж на Альбертському, Оттавському, Саскачеванському й Торонтському університетах та Канадському інституті українських студій на Альбертському університеті.

Надіюся, що приймете наше запрошення й ласкаво повідомите нас про це в найближчому майбутньому, щоб ми могли своєчасно зорганізувати Ваші виступи в нас і в повищих університетах.

Остаюсь з пошаною до Вас,

Ярослав Розумний

Ярослав Розумний

Завідуючий Факультету Славістичних студій
на Манітобському університеті

Копії: Професор Олег Ільницький, Альбертський університет
Професор Мирослав Шкандрій, Оттавський університет
Професор Юрій Фотій, Саскачеванський університет
Професор Павло Маґочі, Торонтський університет
Професор Манолій Лупул, Директор, Канадський інститут українських студій, Альбертський університет

Деякі матеріали про перебування З. Франко у Канаді у вересні 1988 р

ВНУЧКА ІВАНА ФРАНКА ЗЕНОВІЯ ФРАНКО В ВІННІПЕЗІ

Заходами Славістичного відділу на Манітобському університеті відбудеться

В И С Т У П

З е н о в і я Ф Р А Н К О

та

Федора П О Г Р Е Б Е Н Н И К А

з Києва

на тему

ІВАН Ф Р А Н К О І УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

в н е д і л ю, 25 вересня 1988

о г о д и н і 2:30 пополудні

в Авдиторії Головної вінніпезької бібліотеки (біля Ітона)

Centennial Library Auditorium (Second Floor), 251 Donald Street.

Вступ за добровільними датками.

DEPARTMENT OF SLAVIC STUDIES (U. OF M.)

sponsors

IVAN FRANKO COLLOQUIUM (1988)

with

Fedir P. POHREBENNYK, Doctor of Philology, Kiev, Ukrainian Academy of Arts and Sciences, Institute of Literature

and

Zenovia T. FRANKO, Philologist, Kiev, Ukrainian Academy of Arts and Sciences (Granddaughter of Ivan Franko)

MONDAY, September 26, 1988
2:00 - 4:30 p.m.
307 Faculty Conference Room, Tier Building

Presentations in Ukrainian

Уляна ЄДЛІНСЬКА

Зігріта любов'ю вчительки

Післявоєнний університет у Львові переживав період становлення. Формувалися перші курси на навчальний рік 1945–1946. Незабутній професор Петро Коструба хвилювався і переживав за набір на українське відділення філологічного факультету. Так званих "місцевих" виявилося замало для початку нормального навчання. На допомогу прибув повний курс майбутніх україністів із Кіровоградського університету. П'ять років спільного навчання поступово стирали відмінності в нашому вихованні, щоденних звичках чи поглядах на деякі речі, на різні суспільні проблеми. Прибували студенти-чоловіки різного віку, котрі поверталися з армії. На початку другого року наш курс поповнився ще двома студентками. Прийшли Зеня Франко, яка перший курс проходила на заочному, та Ліда Коць, попередньо — студентка Львівського педінституту. Дивним чином я одразу, без ближчого знайомства, сприйняла їх обох як якусь духовну цілість. Їх єднав схожий спосіб мовлення, своєрідний гумор, взаєморозуміння без слів, запас знань, інтелектуальний рівень. Згодом виявилося, що вони — колишні учениці єдиної у Львові державної української школи ім. М. Шашкевича, вихованки тих самих педагогів. Їх учителькою була Лукія Гумецька, яка відзначалася глибокими філологічними знаннями, широкою освітою; маючи ступінь доктора філології, вона вчителювала в народній школі. Для молоді була прикладом працьовитості, чесності, моральних громадських чеснот і, водночас, відкритих, довірливих, сердечних людських стосунків (зі спогадів Ліди Коць). У цей час годі було передбачити, що упродовж років складних життєвих доріг до кінця своїх днів вона буде поряд зі своїми непересічними ученицями.

Незвичайними були наші студентські роки, коли ми все глибше усвідомлювали тогочасну дійсність. Але молодість перемагала, і приємні, веселі хвилини часто пов'язувалися з особою Зені, з її наївною прямотою, особливою байдужістю до дріб'язкових побутових проблем, посередністю у спілкуванні без найменших натяків на своє походження.

На все життя залишились у пам'яті відвідини гостинного дому Франків, що знаходився тоді поряд із музеєм, у будинку Михайла Грушевського. Кожна така хвилина напувала мене повагою і гордістю, що через Зеню маю можливість спілкуватися з її батьком — Тарасом, сином Івана Франка, слухати його жартівливі розповіді, наприклад про те, як він на вимогу поповнити музей експонатами стругав палицю, з якою батько ходив по гриби. Тут бували переважно не наші однокурсники, а гімназійні і шкільні приятелі Зені і її молодшої сестри Люби, яких єднали спільні роки юності, захоплення, симпатії.

Закінчення університетського навчання ми відсвяткували скромно (адже був 1949 рік) у помешканні Франків; урочистості надавали вітання та побажання на майбутнє наших викладачів й атмосфера самого приміщення — великої вітальні й тераси з виходом у город. Тоді, звичайно, і на гадку не прийшло, що це остання наша ширша зустріч, хоч нам було лише за двадцять і попереду все життя — у кожного своє. Ми з Лідою встигли представитися проф. І. Свєнціцькому і Лукії Гумецькій у відділі мовознавства Львівського філіалу АН УРСР, де Ліда мала бути аспіранткою, я — молодшим науковим співробітником; Зеня залишалася в аспірантурі університету. Серед різних тривожних подій того часу особливо прикрі наслідки для нашого покоління мало спровоковане вбивство Я. Галана. Жертвою впала Ліда, заарештована як колишня пластунка; родину Франків несподівано, зірвавши серед ночі, переселили до Києва, як уже раніше інших представників інтелігенції, яких треба було ізолювати від галицького середовища в рамках "акції Дніпро" (за аналогією до "акції Вісла", за вдалим висловом професора І. Денисюка). А час плив своєю ходою…

У Києві родина Франків одержала величаве помешкання. Усіх було забезпечено роботою. Тарас Іванович захистив дисертацію, працював в Інституті літератури АН УРСР. Зеня вчилася в аспірантурі Інституту мовознавства АН, де й залишилася працювати після захисту дисертації. Проте всі тужили за Львовом. Катерина Іванівна, мама Зені, з гіркотою розповідала, як у скверику, де вона гралася з онуками, розмовляючи з ними по-українськи, їй робили зауваження: "Зачем вы калечите ребенка?"

Друга половина 50-х і значна частина 60-х рр. була плідним періодом наукової праці, коли Зеня здобула ім'я поважного мовознавця. Вона писала розділи колективних монографій інституту, праці з різних аспектів історії української літературної мови, хоч не обходилося без опрацювання на вимогу дирекції так званих "актуальних тем". Незважаючи на "всевидяще око" НКВД чи КДБ, яке не сходило з помешкання Франків і кожного із членів родини, Зеня успішно використовувала своє зовні привілейоване становище, допомагаючи людям у різних потребах. У Львові ми називали її своїм амбасадором у столиці. Вона сердечно турбувалася долею Ліди, а після її повернення (1956 р.) — справою реабілітації.

Кожний приїзд Зені до Львова ставав особливою подією; часто вона бувала гостем у нашій хаті, чимало часу проводила зі своєю улюбленою вчителькою — Лукією Гумецькою. І завжди заходила до нашого відділу мовознавства, а тоді розповідям не було кінця: наукові новини, зустрічі з цікавими людьми, погляд на сучасне й майбутнє суспільно-політичного життя — про все це Зеня талановито оповідала, всьому давала власну оцінку. Опісля ми ще довго обговорювали новини, захоплювалися аналітичним франківським розумом гості, її феноменальною пам'яттю та буйно фантазували про її місце в уявному уряді вимріяної української незалежної держави. Можна було б широко описувати незабутні хвилини, проведені із Зенею, хвилини, яких було значно більше і які були значно цікавішими, як у студентські часи. У Києві я захищала кандидатську дисертацію (1956 р.), Зеня була моїм опонентом, а вся її родина, яка сердечно мене приймала, зворушливо турбувалася про мене, зокрема пані Катерина, мама Зені. Я почувала себе в них, як у близькій родині.

1961 року разом із Зенею я побувала на урочистому святкуванні 300-річчя Львівського університету на особисте запрошення тодішнього ректора — академіка Євгена Лазаренка, близького друга Зені, який особливо виділяв її з-посеред гостей: він відчував у ній Франкову душу.

У ті роки ми часто разом проводили літо в Карпатах. Уже тоді бував із нами старший синок Зені Юрко. У цікавому, милому товарист-

ві Ангелини Кабайди, Марії Вальо, безцінного провідника по горах пана Льва Долинського ми долали немало гірських доріг, насолоджуючись природою, близькими серцю розмовами, часто переплетеними рядками цитованих віршів. Зеня особливо любила читати "Лиса Микиту".

Не оминав нашої хати і близький нам чоловік Зені — Павло Юрачківський. Усі її приятелі були і його друзями. Бував і Тарас Іванович...

На календарі шістдесяті роки добігали середини. Наставав новий період, період політичної активності молодої української інтелігенції, яка в історію українського суспільства увійшла під назвою "шістдесятники". Ментальність і душевна потреба Зені влили її в цей незвичайний потік. Вона, аналізуючи дійсність, одверто виступила зі своїми тривогами про долю рідної мови, активно включилася в політичний процес. Усе це, очевидно, відбувалося під пильним оком КДБ і, у свою чергу, вплинуло на особисту долю Зені. (Це з великою повагою, розумінням і співчуттям описав письменник Роман Горак у книзі "Іван Франко. Рід Якова", Львів 2000). У цей час Зеня не могла бувати у Львові, а кожну нашу зустріч із її Павлом фіксував КДБ, не забуваючи про приятелів Зені.

Серед документальних джерел, де відображені ці події, щасливо зберігся в родинному архіві комплект листів до Зені згаданої вище шкільної вчительки, згодом наукового дорадника й особистого повірника — Лукії Гумецької. Жаль, що залишилися тільки односторонні сліди контакту таких близьких осіб. Крізь призму цих листів можна відтворити один з етапів митарств Зені, її настрій і переживання, а крім цього, взаємостосунки обох кореспондентів, риси характеру Зені, які викликали такі теплі почуття в Лукії Лук'янівни, котра не мала своєї сім'ї.

Комплект збережених листів* складається з 83 одиниць і охоплює п'ятнадцятирічний період — від 22 грудня 1972 до 29 вересня 1987 року. Вже перший із них уводить у постійно витриманий сердечний, теплий тон листування: "Хоч не пишу часто, щоб не денервувати Твого листоношу, але думаю про Тебе і Вас усіх завжди. Не раз сяду,

* Зберігається у відділі рукописів Наукової бібліотеки НАН України ім. В.Стефаника у Львові.

примкну очі і стараюся телепатично викликати Тебе в пам'яті і уявити, як Ти тепер, як Тобі. Так хотіла би обняти Тебе, пригорнути, розрадувати, потішити. Ти в моїй думці і в моєму серці, Зенцю люба, завжди однакова, завжди правдива, недоторкненна часом і життям. Хай цей Новий Рік засвітить нову зірку на фірманенті старих спогадів, хай вплете золоті нитки в нашу приязнь, хай роз'яснить сіру щоденну екзистенцію" (22 грудня 1972 р.).

Це був час особливо важких переживань Зені; вона, мабуть, тільки в дуже загальних рисах писала про це своїй колишній учительці, а та у відповідь хотіла її "розрадувати, потішити", очевидно, не усвідомлюючи повністю серйозності політичної ситуації, а з тим — і справжнього душевного стану своєї улюбленици, її сум'яття і тривоги. За нею вже тоді було звільнення з роботи, допити в КДБ і врешті, мабуть, найважче — насильницьке каяття у пресі, а тоді — повернення в Інститут, яке (як каже Р. Горак) "було справжнім пеклом. Бойкот і зневага…"

Саме тоді у другому, наступному листі від 6.01.1973 р. професор Гумецька повідомляє Зеню про події в Інституті суспільних наук у Львові. Дирекція запропонувала їй вийти на пенсію, але закінчилося переходом з посади завідувача відділом на посаду старшого наукового співробітника, звільнено з роботи близьких подруг Зені. І далі: "Неправда, що всі ми тебе засуджуємо та що від тебе відвернулися: всі ми тебе жаліємо, відчуваємо, як тобі важко, знаємо, що ти не здатна торгувати своєю совістю. Моя Зенусь, мусиш через цей тяжкий період у твоєму житті пройти. Час усе залікує, висвітлить і поставить на місце. Не дуже розумію, в чому полягає строк витримки, який ти проходиш, але постарайся добре пройти і здати екзамен". Лукія Лук'янівна, очевидно, справді не розуміла конкретної ситуації, хоч у широкому масштабі відчувала, що грядуть особливі події. Вона бажала Зені зберегти себе, залишитися собою. Цей лист кінчається словами "перемелеться, мука буде". Для Зені час не встиг залікувати її ран. Вона відійшла з життя в рік народження незалежної України (17.11 1991 р.).

У той час, із якого збереглися листи Лукії Лук'янівни, Зеня досить регулярно писала про ситуацію на роботі після її повернення в інститут. Це видно тільки з лаконічних, але постійних відгуків у відповідях:

“не є це приємно рахуватися на роботі, а насправді бути поза роботою. Та що подієш, треба перечекати до вияснення твоєї ситуації в інституті (7.04.73). “На мою думку, ти зробила неправильно, повернувшись до інституту: можна було передбачити, що більшість поставиться до тебе негативно. Краще було б, коли б ти взяла посаду в бібліотеці, як тобі в свій час пропонували… Залишається тільки примиритися зі станом, який склався, тим більше, що це стан тимчасовий. Згодом люди переконаються, що неправильно приписують тобі гріхи, яких у тебе нема” (24.06.73). Кожний лист Лукії Лук’янівни є безпосередньою відповіддю на лист Зені Усі вони починаються від подяки за листа з конкретною датою, так що можна було б відтворити послідовність кореспонденцій Зені, яких Лукія Лук’янівна, на жаль, не зберегла. Немає тому відповіді на запитання Л. Гумецької “цікаво, які це одиниці в інституті продовжують тебе бойкотувати?” (19.12.73). Про це була, очевидно, мова у 1974 році, з якого не збереглося жодного листа.

Починаючи з 1975 р. листи заповнені розмовами про роботу Зені, в яку вона тоді, незважаючи на несприятливу атмосферу, всеціло поринула. Це своєрідна схематична хронологія наукової творчості Зені в оцінці Лукії Лук’янівни. У листі від 18.04.75 зафіксовано, що Зеню переведено у відділ ономастики, хоч наукові інтереси її ніколи не перетиналися з цією тематикою. “Я думаю, — пише Л. Гумецька, — що твоє становище в інституті — це просто знахідка і для інституту, і особливо для К[ирила] К[узьмича] (Цілуйка, завідувача відділу — У.Є.)”. Одночасно Лукія Лук’янівна повідомляє, що одержала останній номер “Мовознавства” зі статтею Зені, про яку читаємо: “Твоя стаття — це справжня серйозна наукова праця, яку я прочитала з насолодою”. Ідеться про статтю “Ономастика в мові творів Івана Франка”. Це була перша розвідка Зені, написана на новому робочому місці з нової для неї наукової ділянки. Лукія Лук’янівна постійно підбадьорює Зеню: “У тебе є одна незаперечна перевага серед робітників інституту, це — талановитість, ясний розум, ерудиція” (29.02.76). У цей період Зеня одночасно бере участь у діалектологічних експедиціях відділу діалектології та готує монографію з ономастики, яку Лукія Лук’янівна офіційно рецензує, а попередньо пише Зені: “Про твою працю я високої

думки. Рузя (Розалія Керста — співробітник відділу, ономаст — *У.Є.*) прочитала і була "розтрощена" досконалістю твоєї праці: "де мені до того" (23.07.76). Зеня у праці відходить від дійсності. "Я можу тільки співчувати тобі у зв'язку з напруженням, з яким ти тепер працюєш", — читаємо в листі від 9.06.78 р. У 1978 р. товариство "Україна" видало брошуру З. Франко "Мова про мову", і Лукія Лук'янівна писала: "Читаючи твою брошуру, я думала: ось як треба писати науково-популярні праці. І наукова подача матеріалу, і доступний виклад, і гарний стиль. Разом з цим глибоке знання матеріалу, про який пишеш. Дуже мені сподобалась брошура" (29.08.78).

1979 року виходить монографія Зені "Граматична будова українських гідронімів". "Вчора одержала твою книжку з гарною дедикацією, — пише Лукія Лук'янівна 14.09.79. — Мушу тобі сказати, що твоя монографія ще більше мені сподобалася, ніж тоді, коли я читала її в машинописі". Далі авторка листа радить Зені, кому з видатних ономастів надіслати книгу. А в липні 1981 р. знову повертається до брошури, що вийшла ще 1978 р.: "Я вже говорила тобі, що твоя брошура захопила мене, шкода тільки, що так погано з поліграфічного погляду видана... Чи справді в образі мавпи Фрузі висміяна жіноча емансипація... Брошура повинна бути рекомендована всім середнім школам". Але про статтю "Я думав про людське братерство нове" (газета "Радянська Україна", 1981) читаємо: "Добра, як усе, що виходить з-під твого пера. Але чогось їй бракує. Може, високої температури, яка так характерна для твого писання" (6.09.81). З-поміж іншого пробиваються відомості про моральне становище Зені: "Обурило мене, що на вечір, присвячений Франкові, тобі довелось "випрошувати" запрошення" (14.10.81). Лукія Лук'янівна обговорює із Зенею зауваження Ю. Карпенка про її монографію, закінчуючи свої міркування: "Не сподобався мені й тон рецензії "свысока" (25.10.81).

Лист від 25 січня 1983 р. порушує болючу проблему в біографії Зені: "Як скінчилася твоя розмова з Рус[анівським] щодо захисту дисертації?". У Зені було бажання і фактичні наукові дані для захисту докторської, але не було на це високого дозволу. Лукія Лук'янівна по-своєму розраджувала подругу: "Те, що ти не можеш захищати

докторської, видається мені дрібницею, особливо в світлі рівня тих дисертацій, які появляються останнім часом. Ти давно переросла цих учених, і це загальновідомо“ (4.04.83).

Зеня мусила по черзі виконувати різні роботи, від яких інші відмовлялися. На порядку денному було редагування багаторічної праці професора Львівського університету М. Й. Онишкевича “Словник бойківських говірок”. Зеня не мала лексикографічного досвіду, але володіла широкою мовознавчою ерудицією, відчуттям мовних особливостей говірок, які лягли в основу словника. Тоді З. Франко стає співробітником відділу діалектології. Листи Лукії Лук’янівни заповнені відповідями на запитання Зені про значення різних бойківських слів (початок 1983 р.). “Слава (Ярослава Закревська, співробітник відділу мовознавства — *У.Є.*) сказала, що, коли ти їй показала свою роботу над Словником, вона прийшла до висновку, що ніхто інший не потягнув би такої роботи. Проте я б уже хотіла, щоб ти нарешті збулася цієї роботи” (10.04.83). Одночасно становище Зені в інституті далі невтішне: “Вістка про те, що ти не приїхала на конференцію (у Житомир — *У.Є.*) занепокоїла мене. Щойно Ліда (Лідія Коць — *У.Є*) сказала мені, що дирекція не пустила тебе і не дала відрядження навіть за власний рахунок. Це обурливе взагалі, тим більше зваживши, що ти в порядку з виконанням плану“ (26.04.83). Кожний крок Зені і далі був під спеціальним наглядом: “Правду сказати, я щось не розумію твоїх опікунів. Чому, замість звертатися до Рус[анівського], вони наперед не застерегли тебе, що тобі ніколи не буде дозволена поїздка за кордон, навіть у соціалістичні країни. Вони ж добре знають, що без згоди дирекції ти не можеш на жодну конференцію поїхати. Те, що Рус[анівський] зараз висунув пенсію, свідчить про те, що він дійсно хоче тебе позбутися” (2.02.84). І скоро після того: “Перспектива пенсії не повинна тебе лякати. Ти завжди будеш активна, зможеш працювати з ономастами Москви без всяких дозволів з боку дирекції, словом, будеш творчо свобідна. Не думаю проте, щоб це невдовзі наступило, бо хто ж замінив би тебе в роботі над словником? (15.02.84). Хто на місці твого знайом[ого] з Дзерж[инського]? (управління КДБ — У.Є.). А опікун київський той же?” (24.02.84).

У 1984 р. "Наукова думка" видала двотомний "Словник бойківських говірок" М. Й. Онишкевича, і Лукія Лук'янівна пише Зені: "Дякую за обітницю прислати мені словник Он[ишкевича]. Це твоя заслуга, що він появився, і всі цього свідомі, хоча там у титулі тобі відведене скромне місце" (20.01.85).

І водночас читаємо в листі: "Стаття про мову лірики Франка настільки видається мені складна, що хіба під силу небагатьом. Ти, звичайно, справишся з нею, і я з нетерпінням чекаю появи її в "Мовознавстві". Справді, в 5-му номері цього журналу появилася стаття "Мова інтимної лірики І. Франка", але Лукія Лук'янівна не була повністю нею задоволена: "Твоя ювілейна стаття про лірику Франка дуже добра, дуже вчена, але надто суха. Гадаю, що коли б ти зіставляла не одні слова, а вірші (уривки) Франка з подібними національними чи інтернаціональними версетами, стаття була б живіша, не втратила б поетичного кольору" (30.04.85).

Дальші листи Лукії Лук'янівни повні поганих вісток про її стан здоров'я, та незважаючи на те, вони насичені інформаціями про цікавинки літератури перебудовного періоду, якими обмінюється зі Зенею; звучить безустанна турбота про стан її душі, ситуацію в інституті, а з тим — про стосунки з окремими керівними особами, від яких залежала невідрадна доля Зені. Серед того — теплі слова: "Не уявляєш собі, як я рада твоїм листам і можливості знайти таку хвилину, щоб мій стан здоров'я дозволив хоча б мисленно порозмовляти з тобою" (8.09.85). Під кінець 1985 р. Лукія Лук'янівна була змушена переселитися до помешкання своєї родини під її постійний нагляд. Це було нелегке пережиття для неї, але все ж старається сказати своє слово з приводу проекту "Історії української літературної мови", проекту "Словаря старославянского периода восточнославянской редакции XI–XIII вв." Вона диктує свої зауваження, а Рузя — Розалія Керста, котра, як каже Л. Гумецька, "найбільше стає мені в пригоді" (7.05.86) — записує. Далі пильно слідкує за публікаціями Зені і висловлює свої враження від них. 1986 рік був ювілейним роком І. Франка. Онуку радо друкують на сторінках газет і журналів. Її статті не проходять мимо уваги Лукії Лук'янівни. Про статтю "Франко як

мовознавець", що з'явилась у "Мовознавстві", вона сказала тільки лаконічно: "це зовсім щось нове" (26.08.86). Натомість статтю "Літературознавча спадщина І. Франка (друга серія 50-томного зібрання творів І. Франка), що вийшла у "Радянському літературознавстві" зустріла словами: "Твоя стаття — це верх і науковості, і глибинного знання всієї творчості Франка. Ні в Інституті мовознавства, ні в Інституті літератури напевно ніхто не спроможен написати таку статтю" (16.10.86). Однак у 1987 р. Зеню вже остаточно відправлено на пенсію. Лукія Лук'янівна радить їй влаштуватися в Інституті культури (28.04.87). А далі пише: "Прямо не віриться, що ти не можеш влаштуватись на роботу. Обурює становище дирекції інституту, яка використовувала тебе в різних ділянках наукової роботи і знає, що ти всюди давала собі раду завдяки знанням і вродженій талановитості. Ти справжній спадкоємець Франка, який теж звертався до різної тематики. Якби ти сказала Рус[анівському] "я передумала, подавати на пенсію не буду, бо знаю, що можу ще багато дати для української науки…" (28.05.87). Цей аргумент не міг бути переконливим для тих, у чиїх руках була і доля Зені, і багатьох інших.

Листи Лукії Лук'янівни за весь період — це не тільки відображення інтересів і справ двох кореспондентів: вони кидають світло на стосунки в середовищі маленького кола осіб, долі яких пов'язані між собою. Зеня постійно турбується справами своїх друзів, зокрема Ліди Коць. На вістку Зені про те, що пішов зі своєї високої республіканської посади Маланчук (який раніше вершив свої справи у Львові), Лукія Лук'янівна запитує: "Куди пішов Маланчук, на яку посаду? Проте не вірю, щоб його відставка могла щось доброго принести Ліді (Л. Коць. — *У.Є.*) чи Улі (Уляні Єдлінській. — *У.Є.*)" (18.05.79). Життя це підтверджувало: "Справді прикро, що Ліді не довелося взяти участь у конференції, але вона повинна була рахуватися з такою можливістю. Як бачиш, все по-старому" (26.04.83). І незабаром після того Лукія Лук'янівна пише Зені: "Надаремно підбиваєш Ліду "оббивати пороги"… Вона вже неодноразово зверталася до високого начальства в Києві і безрезультатно" (9.05.83). "Твоя думка щодо справи Ліди трохи суперечлива…" (29.05.83).

На початку 1986 р. в Інституті суспільних наук скорочено посаду професора-консультанта і Лукія Лук'янівна перейшла на пенсію. Пише вона про це з жалем своїй повірниці, додаючи: "Слава (Закревська — *У.Є.*) втратила ласку в нашого директора, коли виступила з критикою дирекції у зв'язку з втратою моєї посади" (23.05.86).

І врешті, збережені листи характеризують не тільки адресата, але й великою мірою їхнього автора, людини, як здавалося співробітникам, із чоловічою, рішучою і навіть твердою вдачею. У листах ліричні нотки доволі часті. Наприклад: "дуже мені жаль Бевзенка з приводу втрати дружини. Що таке самотність, я добре знаю" (8.02.85). Лукія Лук'янівна дуже цінувала приязнь своїх співробітниць, коли опинилася поза інститутом, і часто писала Зені про те, хто чим займається, які має особисті клопоти, ділилася думками про кожний їхній візит: "Ще декілька тижнів тому я впала (завороти голови), розбила руку до крові, рана не гоїться… Добрі люди помагають, насамперед Слава і Рузя" (1.08.83). В іншому абзаці читаємо: "З-поміж наших співробітниць найбільше серця виявила мені Уля. Тепер вона хвора, але ходить на роботу, бо цього вимагає оформлення пенсії, про яке вона думає" (18.11.84). Часто з великою симпатією пише про А. Залеського (діалектолога, співробітника Інституту мовознавства АН у Києві — *У.Є.*) (28.05.87 та ін.).

Останній лист Лукії Лук'янівни датований 29.09.87 р., тобто за чотири місяці до смерті, яка настала 24 січня 1988 р. Вона відійшла і, крім свого імені як трудівника науки, зоставила своєрідний слід про болючі події в житті малої суспільної клітини того часу. Вона була наче осторонь від них, лише спостерігачем, але ніяк не байдужим.

Зеня до кінця життя зберігала листи Лукії Лук'янівни як джерело людської теплоти, як вияв поданої у важкі хвилини дружньої руки, якою Зеня особливо дорожила.

Ольга КРОВИЦЬКА

Зеновія Франко про деякі концептуальні питання історії української мови

Питання походження української мови, її періодизації, етапів становлення писемної літературної мови тощо належать до стратегічних в українському мовознавстві. На них завжди звертали увагу дослідники-мовознавці, прагнучи створити об'єктивну історію української мови. Наприкінці 50-их рр. XX ст. ця проблематика стає особливо актуальною при створенні академічного курсу історії української мови. Саме цією темою у той період розпочинає займатися і Зеновія Франко. Після переїзду до Києва вона стає працівником Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні. Їй доручають написати кілька підрозділів для першого тому "Курсу історії української літературної мови", зокрема: "Розвиток української літературної мови в західних областях України в першій половині XIX ст."; "Розвиток української літературної мови в другій половині XIX ст."; "Розвиток української літературної мови в західних областях України в другій половині XIX ст." та ін. Ця проблематика знаходить своє втілення і в інших публікаціях, передовсім, статтях: "Іван Франко про роль Наддніпрянщини у формуванні української літературної мови" (1954); "Иван Франко — борец за единый украинский литературный язык" (1956); "Українська мова і її дальший розвиток" (1962); "Співвідношення стилів української літературної мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами в період творення національних літературних мов"(1963; у співавторстві з І. Білодідом, Г. Їжакевич); "Мова про мову" (1978); "Нормалізація української мови" (1981); "Боротьба за українську мову в дожовтневий період" (1990); "Варіантність української мови" (1991); "Мова як засіб національної атрибуції літератури" (1991; 1992; 1995).

Принципові зауваження Зеновії Франко щодо висвітлення історії української мови знаходимо на сторінках журналу "Мовознавство", де вміщено матеріали обговорення проекту п'ятитомної "Історії української літературної мови" (Мовознавство, 1986, № 5, с. 37–42). Зеновія Франко досить аргументовано, на нашу думку, виділяє низку питань,

які необхідно доопрацювати. Дослідниця наголошує на тому, що потрібно окремо подати відповідний матеріал про дві літературні традиції — східну і західну. Українська літературна мова мала до 40-их рр. XX ст. два свої варіанти (різновиди, традиції чи практики). "Східноукраїнський, утворений на базі середньонаддніпрянських говорів південно-східного наріччя, орієнтований в своєму розвиткові на надбання російської літературної мови; західноукраїнський, створений на базі говорів південно-західного наріччя, оживлюваний надбаннями західнослов'янських мов і старокнижної традиції. Факт різнодіалектності і різноджерельності не зводиться до регіоналізмів при начебто існуючій спільності літературних норм, як це представлено в проспекті"*.

На думку Зеновії Франко, лише у 40-их рр. XX ст. українська писемна літературна мова стала *єдиною* для всієї України.

Для дослідниці цілком актуальним залишається питання розгляду функціональних стилів в історії української мови. Основоположним повинен стати принцип всебічної характеристики стилю через еволюцію його структурних елементів і виразових засобів**. Зеновія Франко звертає свою увагу спеціально і на розвиток літературної мови в Західній Україні.

Поглиблене розуміння засадничих питань українського мовознавства втілюється у наукових розвідках 90-их рр. XX ст. Зеновія Франко крізь призму наукових коментарів мовознавців минулого відповідає на такі питання: "у які періоди літературна мова України не мала змоги національно ідентифікувати літературу; чим це мотивувалось, і які засоби замість неї виконували цю, притаманну їй, функцію?"

В епоху Київської Русі існували дві літературні мови — старослов'янська (для сакральної літератури), давньоруська (для секулярної літератури). Старослов'янська мова прискорювала, інколи навіть коригувала розвиток давньоруської мови, для якої "артеріями живлення і специфікації служили передовсім говори Середньої Наддніпрянщини, тобто говори полян, сіверян і деревлян***. Отож давньоруська мова

---

* *Франко З.* Круглий стіл журналу „Мовознавство": Обговорення запланованої праці „Історія української літературної мови" // Мовознавство.— 1986.— № 5.— С. 39.

** Там само.

*** *Франко З.* Мова як засіб національної атрибуції літератури // Записки НТШ. Т. 229.— Зб. філологічної секції.— С. 335.

перебувала у диглосії з народною, а структурно — у взаємодифузії. Характеризуючи українське середньовіччя, Зеновія Франко підкреслює, що у той час мова не могла бути засобом національної атрибуції літератури, оскільки функціонував полілігвізм: три варіанти староукраїнської мови властиві трьом стилям: старослов'янська мова, польська і латинська мови. Ознаки етнічності, національності акумулювалися у таких позамовних чинниках: а) походження або місце проживання автора якого-небудь твору; б) тематична палітра твору; в) призначення літературного твору тощо.

Інший шлях розвитку літературної мови спостерігаємо, на думку З. Франко, у період демократизації. З'являються твори Г. Сковороди, "Енеїда" І. Котляревського, згодом на Західній Україні — "Русалка Дністоровая". Як зауважує Зеновія Франко, на Наддніпрянщині "літературна мова на народній основі, не маючи суперництва з боку окнижнених "вищих" стилів, розвивається в умовах двомовності. Російська мова займає місце в публіцистиці, науці й навіть у епістолярії та паритетно — в художній літературі. У Західній Україні конкурентом виступає зросійщена староукраїнська мова високого і середнього "стилів", що видавалась за російську і була названа "язичієм", а частково в різних регіонах — і мови державного чи адміністративного управління Австрії, а потім й Австро-Угорщини: польська, німецька, угорська"*. І, ще одне дуже цікаве спостереження Зеновії Франко про співфункціонування російської та української мов упродовж першої половини XIX ст. як вияв двох традицій: "російська мова, що асоціювалася з вищим стилем, починає асоціюватися з нехудожнім мовленням, інколи стає часткою повсякденного мовного спілкування, тому поряд з українською підсвідомо входить у поняття національної ідентичності. Але це відображення однієї лінії у двоїстому процесі національного самоусвідомлення українців. Бо, поряд з традицією "руськости", що йшла від колишньої співдії племен у Київській державі, жила і ніколи не переривалась на Україні, як писав І. Франко, — "ще й друга традиція — прагнення до прояву самобутнього характеру землі і народу в письменстві і мистецтві"**.

---

* *Франко З.* Мова як засіб національної атрибуції літератури // Записки НТШ. Т. 229.— Зб. філологічної секції.— С. 335.

**Там само.— С. 339.

Обидві традиції існували в ментальності наддніпрянської та наддністрянської інтелігенції, власне цим можна пояснити наявність російськомовних та україномовних творів у Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, україномовних та німецькомовних — у Ю. Федьковича, О. Кобилянської та ін. Зрештою у той час мова ще не була єдиним визначальним фактором національної ідентичності цих письменників. Цю функцію вона здобуває лише у XX ст. За словами Зеновії Франко, лише "стильова полівалентність української літературної мови буде спроможна зробити мову беззастережною і єдиною ознакою національної незалежності творчості чи то письменника, чи вченого"*.

Деякі з попередніх положень Зеновії Франко творчо розвиває у наступних своїх наукових публікаціях. Зокрема, у збірнику наукових праць "Українська історична та діалектна лексика" (1995) вміщено цікаву розвідку Зеновії Франко "Варіантність, чи територіальна відмінність, української літературної мови". У ній подаються найважливіші докази того, що *українська літературна мова неоднорідна щодо свого вияву, вона має два варіанти — східноукраїнський та західноукраїнський.*

Викладаючи коротко основні положення статті І. Білодіда "Могутня зброя в боротьбі за розвиток мовознавства" (1952), Зеновія Франко послідовно веде читачів до розуміння власної концепції розвитку української літературної мови, яка значною мірою ґрунтується на традиціях української науки. На думку Зеновії Франко, існування двох варіантів української літературної мови — східного і західного — зумовлене різними обставинами. З кінця XVIII ст. в Україні спостерігається такий процес: відбувається демократизація української літературної мови на діалектній основі: "на Наддніпрянщині на грунті середньонаддніпрянських говорів південно-східного наріччя, найбільш синтетичного, однотипного, а на Західній Україні — на базі дуже розрізнених говорів південно-західного наріччя. В східних регіонах книжна традиція, що була структурним компонентом мови творів

* *Франко З.* Мова як засіб національної атрибуції літератури // Записки НТШ. Т. 229.— Зб. філологічної секції.— С. 339.

XVIII ст., дуже послаблюється і в "Енеїді" І. Котляревського зводиться вже до стилістичного засобу, а далі поступово книжні елементи, родовід яких сягав ще мови Київської Русі і які законсервувались у найбільш архаїчних говорах Полісся і Підкарпаття, поступаються місцем народно-розмовним еквівалентам"*. У своїй статті Зеновія Франко вказує, що завдяки дії закону гіперизму у західному варіанті літературної мови закріплюються слова, однокореневі з російськими, напр. *слідуючий, окруження, напримір, ціль, дальше* та ін. Водночас у східному варіанті літературної мови спостерігається певна кількість слів, співвідносних з польськими, а також полонізмів — *наступний, мета, оточення, поклик, завше, кшталт, віншувати, зичити* та ін. Західний варіант характеризується також відмінностями на інших мовних рівнях. У статті висвітлюються також деякі найважливіші риси фонетичного і морфологічного рівнів. І тут Зеновія Франко наголошує на тому, що незважаючи на відмінності, обидва варіанти (східний і західний) "мали так багато спільного інваріантного, потенціально інтегруючого, яке йшло від системи структур загальноукраїнської мови в її інваріанті і тенденції до консолідації української нації, що відчуття їх спорідненості, а звідси й потреби уніфікації у їх носіїв весь час супроводжували її розвиток"**.

Зеновія Франко також коротко проаналізувала особливості мовної практики на Галичині упродовж XIX–XX ст. Вона вказує, наприклад, на особливості правописних систем загальноукраїнського та діаспорного варіантів літературної мов. У сучасних умовах українська літературна мова повинна засвоювати багатство західного і діаспорного варіантів і лише "тоді можна буде говорити про єдину українську літературну мову, про її своєрідність і багатство"***.

Необхідно зазначити, що концептуальні судження Зеновії Франко не залишилися поза увагою українських мовознавців. Наприклад, Уляна Єдлінська досить позитивно оцінює її у своїй статті "Деякі

---

* *Франко З.* Варіантність чи територіальна відмінність української літературної мови // Українська історична та діалектична лексика. Зб. наук. праць.— К., 1995.— Вип. 2.— С. 171.

** Там само.— С. 174.

*** Там само.— С. 178.

аспекти досліджень ролі територіального фактора в історії української мови (За фактами лексикографії XIV–XV століть)"*.

На думку Уляни Єдлінської, історія мови перекликається з історією регіонів, які "в різний час відігравали більшу чи меншу національно-будівну й мовотворчу роль, по-різному заповнювали її конкретними фактами і вносили свій вклад у спільну скарбницю"**. Аналізуючи праці українських мовознавців, які виявляли певне зацікавлення до цієї тематики, дослідниця не оминає важливої наукової розвідки Зеновії Франко "Варіантність, чи територіальна відмінність, української літературної мови". Уляна Єдлінська підкреслює, що авторка не лише з'ясовує причини виникнення цієї варіантності, але й виділяє "спільні, інтегруючі елементи обох варіантів літературної мови, які йшли від системи мови, їх співіснуваня і взаємовпливів, тенденцій до консолідації"***. Отже, мовна варіантність "постійно базувалася на спільній мовній основі і проявлялася у прямуванні до збереження генетичної єдности, до тяглости національної традиції, у спільному творенні й водночас підсвідомому взаємозбагаченні"****.

Таким чином, Зеновія Франко внесла свій вклад у розкриття деяких концептуальних питань історії української мови. Її наукова спадщина багатогранно висвітлює складні проблеми українського мовознавства, які на сучасному етапі знаходять і свого дослідника, і свого читача.

---

* *Єдлінська У.* Деякі аспекти досліджень ролі територіального фактора в історії української мови (За фактами лексикографії XIV–XV століть) // Записки НТШ.— Т. 234: Праці філологічної секції.— Львів, 1997.— С. 169–185.

** Там само.— С. 169.

*** Там само.— С. 170.

**** Там само.— С. 179.

Дмитро ГРИНЧИШИН

Лексикографічна діяльність Зеновії Франко

Ім'я Зеновії Франко добре відоме науковій громадськості як дослідника багатьох проблем українського мовознавства. У центрі її уваги були насамперед питання історії української літературної мови. Їй, як співавторові двотомного "Курсу історії української літературної мови", належать розвідки, присвячені взаєминам української мови з іншими слов'янськими у XVI – початку XVIII ст., аналізу української літературної мови 20-их та 40-50-их років XX ст., зокрема розвитку правопису, лексикографії та граматичної думки, а також мови прози, драматургії, публіцистики і науки, численні статті про мову творів І. Франка, О. Кобилянської, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Нечуя-Левицького. Не залишались поза увагою Зеновії Франко й питання гідронімії, ономастики, топоніміки, стилістики, культури мови, франкознавства та ін.

Однак, майже не відома широким колам науковців лексикографічна діяльність Зеновії Франко. А почалася вона для неї несподівано. Після звільнення з роботи у 1969–1972 рр. її було поновлено, проте вже не у відділі історії української літературної мови, а скеровано у відділ діалектології. Тут Зеновії Франко доручили працювати над підготовкою до друку машинопису "Словник бойківських говірок" професора Михайла Онишкевича, який придбав Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України і який довгий час не використовувався широким колом науковців.

Поставлене перед Зеновією Франко завдання було цілком логічним і умотивованим. Адже вона була вихідцем із Галичини, добре знала західноукраїнський варіант літературної мови, а також південно-західні діалекти, зокрема бойківські говірки, риси яких відбиті у ранніх творах її діда Івана Франка.

Незважаючи на відсутність лексикографічного досвіду, З. Франко взялася за редагування словника і підготовку з великим бажанням, ентузіазмом і наполегливістю. Свідченням цього може служити її листування з проф. Лукією Гумецькою, проф. Гаврилом Шилом і особливо з Валентиною Черняк, яке тривало протягом трьох років — з 12 травня

1981 по 21 травня 1983 рр. Листи ці невеликі, переважно на листівках, але містять цікаві відомості про редакторську роботу З. Франко.

Головною засадою З. Франко при редагуванні Словника було прагнення зробити словник таким, щоб у ньому було якнайменше помилок і неточностей (лист до В. Черняк від 18.02.1982 р.). Такі помилки стосувалися написання слів, зокрема латинських, словацьких і угорських відповідників, розкриття їх семантики, відсутності у списку скорочень використаних при цитуванні джерел, розшифрування та місцезнаходження населених пунктів, неточного датування окремих джерел та ін.

Необхідно зазначити, що пильна і зосереджена увага З. Франко при редагуванні словника дозволила їй виявити допущені помилки (як авторські, так і друкарські) та за допомогою консультантів виправити їх. Так, наприклад, вона розкрила значення таких слів, як казидорога — "зіпсована дорога", кордюк — "нарив на язиці", кудравець — "бот. кудрявець", паборонок — "бильця в бороні" та ін. Залишилось без розкриття семантики лише слово угад. Тлумачення укладачем Словника цього слова "название" зі знаком питання є неясним.

Як уже було зазначено, у тексті словника мали місце численні помилки (переважно друкарські), які у процесі редагування були виправлені. Такі виправлення зроблені при словах гурчела — "посуд, виточений з верби" замість "посуд виточений з вероп", шахтарик — "кличка теляти" замість "им'а теляти", пронурок — "рибалка" замість промурок, вайкіт — "галас, гомін" замість вайпіт, репитися — "скалічитися" замість ретитися, розклачитися — "розкошлатися, розтріпатися" замість розклочитися — "розімшитися", відсутнього у літературній мові, у цитаті на слово мощ: "на щеці кроу набігне, спухлина гулі за вухами коня" виправлено спухлина на пухлина, у цитаті на слово стерети: "А кол'ара бы т'а стерела!" виправлено стерела на стерла та ін.

Чимало виправлень внесено і при іншомовних відповідниках. Так, при слові вартачка словацький відповідник wartac виправлено на vartač, при слові різанка словацький відповідник rezence виправлено на rezance, при слові гамбиц угорський відповідник gemboc виправлено на gomboc, при слові пронурок латинський відповідник ilcedo irpida виправлено на Alcedo ispida та ін.

Про сумлінну працю Зеновії Франко як редактора словника може бути її намагання встановити назви населених пунктів та їх скорочень, відсутніх у списку використаних джерел, але наявних при цитуванні, а також подати місцезнаходження багатьох з них. За допомогою Валентини Черняк їй вдалося встановити місцезнаходження таких населенних пунктів, як Волоське село, Махнівець, Рудавка, Явора, розшифрувати скорочення Зуб., тобто Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту: Матеріали до українсько-руської етнології // ЗНТШ, Львів, 1900.— т. III.— С. 33–60.

Про уважне редагування Зеновією Франко словника може свідчити виявлення різного посилання на використані джерела. Наприклад, один раз подано посилання на І. Кузева (умовне скороч. Куз.). Життя-буття, звичаї й обичаї гірського народу. || Зоря, 1889, № 15, 16, 19, 20, 21, а чотири рази на "Зорю". Треба було дати Куз., а не "Зоря". Крім того, редактор виявила неточну дату подачі "Зорі", а саме не 1867, а 1889 р.

Багато зусиль доклала редактор на вимогу видавництва щодо встановлення дат (років) і томів тих чи інших збірників, зокрема Записок Наукового товариства ім.Шевченка, Етнографічного збірника, Матеріали до українсько-руської етнології та ін.

Крім сумлінного попереднього редагування, Зеновія Франко провела трудомістку роботу над вичитуванням передрукованого тексту словника. Як писала вона до В. Черняк (лист від 18.03.1982 р.), "вичитувати передрук словника нема кому, доводиться це робити мені самій, а часу мало. Але сподіваюсь, що впораємось, бо інакше, це буде провина і перед пам'яттю автора словника, і перед наукою." З. Франко неодноразово вичитувала текст, і кожного разу знаходила нові помилки.

Перу З. Франко належить також написання першого варіанта Передмови до Словника. У листі до В. Черняк від 02.03.1982 р. вона писала: "Оце приступаю до писання передмови до Словника. До неї мусить увійти і біографічний нарис про М. Й. Онишкевича (оскільки словник видається посмертно). Тому прошу тебе дати мені основні факти: дати його біографії (такого енциклопедичного характеру), щоб я це могла включити в передмову окремим параграфом". Однак, при обговоренні Передмови на засіданні відділу, цей нарис було вилучено, а Передмову запропоновано подати від редакційної колегії із зазначен-

ням прізвищ авторського колективу та вказівкою про виконані кожним із співредакторів завдання.

Однією із заслуг Зеновії Франко як співредактора є те, що вона разом з Ганною Пастернак уклала покажчик всіх слів, поданих у словнику (а їх тут приблизно 17 тисяч). Покажчик цінний тим, що слова подаються фонетичною транскрипцією і у тих формах, які побутують у бойківських говірках. Крім того, на словах проставлений наголос і вказана сторінка їх фіксації у словнику.

Працюючи у відділі діалектології, Зеновія Франко протягом багатьох років досліджувала українські гідроніми. Вона підготувала і опублікувала низку статей та монографію "Граматична будова українських гідронімів", зарекомендувавши себе у цій ділянці добрим спеціалістом. Тому не дивним, а цілком закономірним було її залучення до "Словника гідронімів України". З. Франко взяла участь у науково-технічному оформленні рукопису, попередньо опрацювала частину матеріалів Південно-Східної України, виробила принципи подачі гідронімів у покажчику, впорядкувала і склала покажчик гідронімних варіантів, написаних гражданським шрифтом (від літери *л* до *я*), а також латинкою. Всі гідроніми розмістила за алфавітом, подала при них сторінки їх фіксації у тексті словника, а також в окремих випадках наголошування (наприклад, Базалу́к, Баловúца, Баламу́тиха, Балúх-Чаххáн-Тарáна та деякі ін.).

Окремо потрібно сказати про Зеновію Франко як рецензента та популяризатора лексикографічних праць. Як тільки побачив світ "Словник гідронімів України", З.Франко відразу відгукнулася про нього рецензією у "Вістях України" за 27 вересня 1979 р. Вона високо оцінила цю працю як унікальну, підкресливши її достоїнства. До таких достоїнств рецензентка віднесла насамперед першу спробу порівняно нового опису системи власних найменувань проточних вод України, багатство його реєстру (словник охоплює понад 20 тис. варіантів цих назв), чіткі основні компоненти кожної словникової статті — граматично-нормалізаційний, гідрографічний, адміністративно-територіальний і варіантний.

Позитивним у Словнику є спроба впорядкування правопису власних назв водних об'єктів України, використання багатої бібліографії — різноманітної додаткової літератури, давніх писемних пам'яток, видань вітчизняних і зарубіжних авторів, подача першої фіксації кожного

гідроніма. Отже, "Словник гідронімів України" є вагомим внеском в українську лексикографію, він стане важливим джерелом для дослідження багатьох проблем, пов'язаних з гідронімією.

Не залишилась поза увагою З.Франко і така фундаментальна праця, як двотомний "Словник староукраїнської мови XIV–XV ст." У "Реферативному журналі" за 1978 р. № 6 та за 1979 р. № 4 вона помістила дві статті, у яких досить детально охарактеризувала значення цього словника для наукових досліджень, описала принципи його побудови, розглянула реєстр словника, побудову словникової статті, звернула увагу на граматичну, семантичну, статистичну характеристику реєстрових слів, засади виділення омонімів та омографів, на включення у словник всіх іншомовних слів — загальних та власних назв — та подачу при них іншомовних відповідників. Позитивно оцінила рецензентка введення у словник власних назв – особових та географічних, з вказівкою на їхнє походження за тодішнім адміністативним поділом. До позитивних моментів словника З. Франко віднесла також наведення ілюстративного матеріалу з урахуванням хронологічного і територіального принципу, подачу повного переліку всіх граматичних форм, засвідчених у писемних пам'ятках XIV–XV ст.

Такий детальний аналіз "Словника староукраїнської мови XIV–XV ст." сприяв його популяризації серед широких кіл науковців-спеціалістів, підкреслював його теоретичне, практичне і загальнокультурне значення.

Таким чином, лексикографічна діяльність Зеновії Франко була різноманітною і багатоплановою. Вона була співредактором "Словника бойківських говірок", написала перший варіант Передмови до цього Словника, здійснила попереднє його редагування, неодноразово вичитувала передрук тексту словника, уклала частину покажчика слів, поданих у словнику, взяла участь у науково-технічному оформленні рукопису "Словника гідронімів України", попередньо опрацювала частину матеріалів Південно-Східної України, визначила принципи подачі гідронімів у покажчику, впорядкувала і склала частину покажчика гідронімних варіантів, написаних гражданським шрифтом і латинкою, жваво відгукувалася на появу нових фундаментальних і унікальних праць.

Павло ЮРАЧКІВСЬКИЙ

Повік у моєму серці

Зеня Франко народилась у Львові 31 жовтня 1925 р. Її батько — Тарас Франко разом з групою інших педагогів-українців у 1929 р. був скерований на роботу в Ряшів (тепер Жешув) і згодом стягнув туди й свою сім'ю. Тут Зеня скінчила два перші класи польської початкової школи. В наступні чотири роки — з 1934 по 1938 р. — провдовжувала навчання у Львові, в українській школі ім. Шашкевича. З цією школою були пов'язані найтепліші спогади її дитинства. Це була школа, де навчались діти української інтелігенції, міщан, ремісників, де панував дух рівності і дружби, а вчителями були педагоги з покликання, інтелігенти високого рівня, які прищеплювали своїм вихованцям глибоку любов і почуття високого синівського обов'язку перед рідним народом.

У спогадах про школу, якими вона ділилась і з друзями, і з членами своєї сім'ї, особливе місце посідала класна керівничка пані-професор Гумецька, вчителька української й польської мов та літератур, історії та ручної праці, згодом — видатна українська вчена. Лекції Лукії Гумецької Зеня в загальних рисах пам'ятала все своє життя. Зв'язок учениці зі своєю вчителькою не переривався до самої смерті Л. Гумецької в 1988 р. Школа ім. Шашкевича прищепила Зені любов до мови й літератури і визначила вибір її професії.

У 1939 р. батько перевівся до Станіславова. Там за часів радянської влади працював учителем російської мови й літератури, а під час німецької окупації — вчителем німецької мови в торговельній гімназії. Зеня в той час була ученицею середньої школи, а потім — гімназії, яку закінчила в лютому 1944 р. Роки, про які тут йдеться, були складними і

трагічними для Західної України. Біди і страждання не оминули й родину Франків. Досить згадати, що батькового брата, Петра Франка, енкаведисти "вивезли в евакуацію", з якої вже не було вороття. Про це сім'я Тараса Франка дізналась 18 липня 1941 р., коли приїхала до Львова на похорон бабці — дружини І. Франка Ольги з Хоружинських. Були різні версії про загибель Петра. За однією з них його разом з групою видатних українських діячів, серед яких були К. Студинський, А. Кримський, Л. Старицька-Черняхівська, співак Донець, поет Свідзінський, за два дні до вступу німців у Харків, 18 жовтня 1941 р. спалили в клуні одного з сіл під Харковом, аби вони не потрапили до німців.

У час навчання Зені в станиславівській гімназії, а це, нагадаю, було при німецькій окупації, хлопці та й дівчата її класу були в тій чи іншій мірі причетні до руху УПА, і за це доводилось розплачуватись життям. Як першу жертву серед своїх друзів Зеня згадувала П. Семегена. Цілу групу гімназистів німці розстріляли як закладників. Деякі з її товаришів загинули в боях. Ось такі тяжкі спогади з часів навчання в гімназії, якими не раз ділилася зі мною Зеня.

Після закінчення гімназії вступила на заочне відділення філологічного факультету Львівського університету. А взимку 1945 р., коли родина повернулася до Львова, Зеня перевелась на стаціонар філфаку.

У 1947 р. батька призначили директором Музею І. Франка, та в 1949 р. звільнили. З жовтня 1948 по червень 1950-го Зеня працювала науковим співробітником цього музею. В 1949 р. закінчила університет і поступила в аспірантуру. Та в аспірантурі при Львівському університеті пробула тільки один рік. У січні 1950 р. до Львова приїхали з Києва заступник Голови Ради Міністрів УРСР Д. З. Мануїльський та секретар ЦК КПУ з ідеології І. Д. Назаренко. Приїхали для зустрічі з інтелігенцією Львова для її, так би мовити, проробки і політичних настанов. Вшанували своїми відвідинами й музей І. Франка, а також і сім'ю Тараса Франка. Мануїльський висловив пропозицію всій родині переїхати до Києва, аби, мовляв, у такий спосіб вберегтися від бандерівців. Слово було підкріплено ділом: прибув полковник КДБ і повідомив, що до батька прикріплюється охоронець, який буде ходити слідом за ним.

Переїжджати до Києва не було бажання. Та дітись було нікуди — довелось. Переїхали. Потрібен був час для звикання до нових умов, нового оточення, нових стосунків з іншими людьми. Та на той час сім'я була оточена увагою і доброзичливістю двох академічних інститутів — літератури, де батько став працювати науковим співробітником, і мовознавства, аспіранткою якого стала Зеня. З часом Київ став для родини рідним містом, а мешкання Франків по вул. Володимирській, 48-а, кв. 15 стало не тільки своєрідним готелем для галичан, що приїздили в різних справах до столиці України, але й свого роду повпредством Галичини в Києві.

В 1950 р. Зеня вийшла заміж. Її чоловік — Павло Юрачківський — викладач фізики спочатку у Львівському, а потім у Київському політехнічному інституті. Він водночас з Зенею закінчив Львівський університет. Сини — Юрій який народився 1951 р. та Андрій 1958 р. — обидва математики. Юрій працює в Інституті кібернетики Національної Академії Наук України, Андрій — в Київському університеті.

В 1953 р. Зеня закінчила аспірантуру, її залишили на роботу в Інституті мовознавства ім. О. Потебні. В 1954 р. захистила кандидатську дисертацію. Цього ж року, за вказівкою згори, була прийнята в члени КПУ. Цей акт був своєрідним утвердженням її в ролі борця проти "українського буржуазного націоналізму". Та й тема, продиктована їй для написання дисертації, звучалала: "Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом, церквою і Ватіканом".

В період „Хрущовської відлиги" дещо скресла крига мовчавзного послуху інтелігенції. На одному з засідань в Інституті мовознавства Зеня дозволила собі звернути увагу присутніх на жалюгідний стан української мови в Україні. Іншого разу прилюдно висловилась проти колеги, який схвалював тезу про майбутнє злиття мов, про що він негайно повідомив партбюро. Далі був приїзд із Канади тітки Ганни Франко-Ключко, потім — зустрічі з туристами із Канади і США, обмін враженнями, думками. Все це було кваліфіковано (ким слід) як її антирадянську діяльність. Для більшої вагомості звинувачень партійне бюро інституту вирішило віднайти додаткові аргументи, а саме — її наукову некомпетентність, яку і закинули їй після того, як в одному з

розділів у дослідженні української лексики русизми вона віднесла до "іншомовних запозичень". На думку партократів, це було "проявом українського буржуазного націоналізму" в її науковому світогляді. А після невдалої спроби Зені передати за кордон "Репортаж із заповідника ім. Берії" В. Мороза її особою зайнялося і КДБ. На партзборах інституту був зачитаний вилучений з пошти лист Зені до гімназійної подруги в Канаді і, зрозуміло, — засуджений. В результаті, авторку не атестували для подальшої наукової праці в інституті. У травні 1969 р., не пройшовши конкурсу, була звільнена з роботи. Безробітною залишалась упродовж трьох з половиною років, а протягом десяти років щодо неї існувала негласна заборона друкуватись. В тих часах багато людей з української інтелігенції втратили роботу й опинилися у списках тих, кого не слід друкувати, мабуть лише за те, що мали приязні стосунки з явними "порушниками" спокою.

У кінці грудня 1971 р. і в січні 1972 набула розголосу дивовижна історія з Добушем, — "емісаром" (чиїм — досі неясно), що мав зв'язатися з „українськими націоналістами". Про свою коротку зустріч з ним Зеня розповіла в статті "Дещо про себе, на цей раз, саму". Зустріч з Добушем була використана для того, щоб закинути їй шпіонаж. Саме за такою статтею карного кодексу початково йшло її звинувачення. В ході слідства Зеновії демонстрували, як обвинувачувальні матеріали, різні її розмови, підслухані й записані на плівку. Чинили моральний і психічний тиск. Возили її нібито в ролі свідка на суди над тими людьми, з якими у неї не було ніяких особливих стосунків, крім, хіба що, побіжного знайомства. Мета цих засобів очевидна: створення негативного іміджу Зені, а з часом і її бойкоту з боку української громадськості.

Під таким всебічним тиском підписала "покаянного" листа, котрого... сама не писала. Фактично, в основі її "розкаяння" було визнання своєю провиною згадувану спробу передати за кордон "Репортаж... " В. Мороза. Вона мужньо відкинула вимогу слідчих називати будь-кого, начебто причетного до цієї справи. Однак мета, поставлена слідчими органами, всетаки була досягнута: Зеня була очорнена і тривалий час бойкотована.

З плином часу туман неприязні й настороженості довкола Зені розсіювався, хоча твердокамінною залишилась невеличка група бойко-

туючих, та тут свою роль відіграли не тільки переконання, скільки — риси людської вдачі.

Через півроку після „каяття", у вересні 1972 р. Зеня була поновлена на роботі в Інституті мовознавства. Перші роки були для неї дуже тяжкими в моральному відношенні. До виконання фундаментальної тематики керівництво інституту її не допускало, давали роботу допоміжного характеру, посильну й для рядового лаборанта. В той спосіб не лише продовжувалось явне її приниження, а й виключалась можливість наукового росту і будь-які шанси захистити докторську дисертацію.

А ось на сільськогосподарські роботи до радгоспу посилали, хоча п'ятдесятирічних жінок на такі завдання, та ще й на цілий місяць осінньо-польових робіт, підприємства міста вже не відряджали. Така особливість її становища ніяк не випливала з її стосунків з колегами по роботі. Ці стосунки якраз були назагал дружніми і взаємно доброзичливими. Все було запрограмовано верхами. Науковця без докторського ступеня, незалежно від його наукової продуктивності, легше випровадити на пенсію, навіть тоді, коли він ще зберігає повний творчий потенціал. Отак і випровадили Зеню в червні 1987 р. на "заслужений відпочинок".

Відпочинком останні роки її життя назвати ніяк не можна. Вони були заповнені інтенсивною працею, про яку свідчить список її публікацій останнього періоду, як публіцистичних так і наукових (з мовознавства і літературознавства).

Була діяльною, любила життя, друзів, рідних. У стосунках з людьми була до наївності щирою, хоча за це доводилось розплачуватись. Пам'ять про друзів зберігала все життя. Була щасливою, коли несподівано зустрічала когось із давніх друзів або й просто знайомих. Бувало, приходить додому й каже: "Павле, ти навіть не можеш собі уявити, кого я сьогодні зустріла..."

А найбільш за все у світі любила Україну. Не відмовлялася від жодної роботи, якщо вона могла чимось прислужитись українській справі. Боготворила свого безсмертного Діда, що закликав: "... нам пора для України жить".

В останні роки мала багато замовлень від численних газет, журналів, діставала запрошення до участі в конференціях, підготувала до видання збірку творів І. Франка, які не увійшли до його п'ятдесятитомника, а також вибрані твори відомого письменника і вченого В. Петрова (Домонтовича). Виношувала плани подальшої роботи. Та не судилося... Тяжка хвороба обірвала життя, вищою метою якого було служіння своєму народові. Покинула нас 17 листопада 1991 р., залишивши у наших душах глибокий біль і скорботу. Світла пам'ять про неї повік збережеться у моєму серці.

Провести Зеню в останню дорогу прийшли друзі, знайомі, а також незнайомі люди з Києва, прибули рідні й друзі зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя. Відправа була вчинена греко-католицьким священиком. З прощальним словом над могилою виступили друзі та науковці Лідія Коць-Григорчук, Андрій Бурячок, поет Микола Петренко та ін.

Ми разом росли

Від Великого Діда успадкувала широке чоло і очі.

А також прізвище — тягар його імені. Який він важкий, не зможуть зрозуміти ті, що використовують це ім'я на всякі способи для своєї вигоди. Для Зені воно було від дитинства звичним, ніколи не хизувалася ним. А далі воно стало тим хрестом, під яким вгиналася.

Вперше вона відчула це, коли під час „галанівської чистки" в університеті їй сказали: — Пам'ятайте, ми відпускаємо вас тільки тому, що ви внучка Франка.

Тоді, певне, зрозуміла, що сама як особистість уже не існує. Нема Зені Франко, — є онука Івана Франка в умовах радянського світу.

Але прізвище не лише тяжіло — воно зобов'язувало. І вона передавала через кордон рукописи, (наприклад — працю Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація",) поетичний самвидав (Василь Симоненко, Іван Драч, Ліна Костенко). Завдяки їй ці твори долали кілометри і морські милі та несли Україну тим, хто був змушений покинути її.

Біографи-есеїсти люблять ідеалізувати об'єкти своїх досліджень, я ж хочу дати кілька штрихів до реального портрету — образу живої, звичайної людини, яку я знала з дитинства,будучи її двоюрідною сестрою. Як ровесниці, ми разом бавились, потім (за Польщі) ходили до одного класу гімназії у Львові. Я плакала, коли нас хотіли розлучити, переводячи мене з класу „А", де вчилася Зеня, у клас „Б", і здивовані класні керівники „зглянулися на мої сльози". Зеня забрала мене за німців і до гімназії в Станіславові, а потім контакти наші, хоч не постійні, весь час тривали. У школі Зеня не „сиділа" над книжками. Мала майже феноменальну пам'ять — за один раз (!) запам'ятовувала латинські і грецькі „слівця". Але при абсолютній інтелігенції і логіці не любила математики, (може, це теж по Дідові, який писав „Математичні формули не говорять мені нічого").

Була вигадливою і дотепною. В дитячих забавах імпровізувала діалоги, складала тексти маршових пісень, використовувала відомі пісні для пародій. Раз так відповіла на здивоване запитання незнайомого: То ви є внучка Івана Франка?:

— Так, але то не моя вина...

Щиро сміялася з дотепів, любила цитувати Руданського, Зощенка, Остапа Вишню, Гашека, Бой-Желенського. А вже Франкові:

„А сама ти — гидко глянуть,
Як говориш — вуха в'януть"

або

„Що, як той дикун шарахне
Вашу світлість по зубах?"

та інші не виходили у неї з вжитку.

Зеня постійно читала. Глибоко знала усю нашу літературу. Відразу вловлювала авторство. Мала свій, дещо парадоксальний підхід до оцінки літературних явищ, але не афішувала його, не накидала іншим. Навпаки, чудово володіючи мистецтвом дискусії, шанувала думку опонента. Можна навіть сказати, була повна жадібної цікавості до інших. Була безмірно довірлива, добродушна, без тіні злосливості і заздрості.

Не критикувала людей, хіба дивувалася, а в екстремах — обурювалася, але „у собі", — ніколи в сварці. Не пам'ятаю, щоб сварилася. Ображена — плакала.

Хоч її мати була за Польщі однією з перших елегантоk Львова, Зеня ніколи не прив'язувала ваги до зовнішності. І не тільки тому, що часто-густо не ставало грошей на одяг, а тому, що для неї це не мало значення. Не звертала також уваги на одяг інших. Не вживала косметики. Її десятилітній син у шкільному творі про маму написав: „Моя мама ніколи не фарбує губів".

Зеня не була лідером. Але, скільки пам'ятаю, щось гуртувало людей довкола неї. Ще у дитячі роки у забавах, в яких ніколи не верховодила, була якби прихованим центром. Так було і в Станіславові, де до їхньої хати йшли та йшли дівчата й хлопці грати відбиванку,

співати партизанських пісень, просто гуторити. Хлопці один поперед одного старалися здобути її симпатію. Не була красунею, але її постійно привітне обличчя, ясний усміх притягали. Недарма на її честь співали „бурсаки" на мотив пісні „Гуцулко Ксеню...":

„Франківно Зеню,
Я тобі на трембіті,
Лиш одній в цілім світі..."

У післявоєнному Львові були неповторні вечоринки у Франків. Дім, де це відбувалося, кваліфікувався „органами" як розсадник „українського буржуазного націоналізму". Не раз бувало, що будинок оточували кадебісти і перевіряли документи гостей.

Згодом, коли родину депортували (правда, з перинами та всіма іншими хатніми пожитками) в Київ, там повторилася львівська ситуація. Їхнє мешкання перетворилося на готель і клуб, куди йшли, їхали, плили з-за океану знайомі, знайомі знайомих і просто українці. Прибували, гостювали, ночували. Ходив навіть афоризм: „Як? Бути в Києві і не побувати у Франків?"

А в 60-ті! Вже не співи-розмови, а гарячі дискусії, читання самвидаву, обговорення подій-симптомів „Хрущовської відлиги"...

І тут — завжди Зеня. Завжди вона зі своїм дивним внутрішнім магнетизмом.

Говорилося все. Вже тоді там була незалежна Україна. Приїхавши з „совєцької дійсності" я жахалася:

— Зеню! Ти не боїшся? Відповідала одержимо захоплено:

— Чого? Нас багато!

Зеня любила людей. Вона, певне, більше думала про них, ніж про себе. Вважала, що повинна, зобов'язана допомагати і підтримувати. Не абстрактну Україну, а людей — конкретного українця. Можна скласти довгий список тих, хто не даремно сподівався на її допомогу.

А як же відсахнулися від неї (!), коли за покаянний лист (до речі, під примусом підписаний, а не складений нею) звільнили її з тюрми і тримали як заручницю: їй не прощали „слабості", від неї вимагали героїзму, а вона „посміла" зламатися.

Здається, вистояти, не піддатися — це так легко. А коли пройдено поріг фізичної витривалості? Богдан Горинь тоді сказав: — „Хто не був у руках КГБ, той не зрозуміє".

Поставити себе на її місце не змогли багато з тих, що писали колись листи зі словами „безмежної вдячності" (якби ці листи збереглися, була б імпозантно велика колекція).

Під тягарем імені, борсаючись у путах зла і провокацій, осуджена своїми, ця сильна і виспортована жінка втратила здоров'я і не дожила до 2000-го року. А хотіла!

Не дожила і до незалежності України.

На похороні не було тих її численних боржників, а прийшли такі як вона: шляхетні, відкриті до болячок світу люди і покрили свіжу могилу Зені китицями червоної калини.

Оксана ФРАНКО

З родинних стосунків Зеновії Франко

Зеня, Зенка, Зена... Так називали її в родині і дуже любили, а вона, немов наповнена цією любов'ю, випромінювала душевне тепло. Пам'ятаю, бувало, вона брала мою руку і, довго тримаючи, заглядала глибоко в вічі, розпитувала, щоб дізнатись, що мене зараз хвилює і чим можна допомогти. Оця постійна готовність самопожертви, по-моєму, була однією з головних рис її характеру. Після кожної зустрічі з нею хотілось бути кращою, досконалішою і також зробити щось доброго для людей.

Так склалось життя, що мені довелося багато років бути з нею поруч. Вона була мені немов рідною старшою сестрою (хоч ми „сестри в третіх") і матір'ю, бо у нас велика різниця у віці. Наші діди Іван і Онуфрій Франки були рідними братами.

Перше моє усвідомлення себе було пов'язане з приїздами „Тарасів" до мого рідного села Підгірки (поблизу міста Калуша на Івано-Франківщині) в 40-х роках XX ст., в якому Зеновія дуже часто бувала в дитячі роки і в юності; та й до кінця життя вона живо підтримувала стосунки з родиною і друзями з Підгірок — Мельниками, Піщаками, Когутами. Двадцять два роки ми спілкувались у Києві, де я з сім'єю проживала з 1968 по 1990 рік.

Чому саме Підгірки стали родинним гніздом Франків, зокрема й Зеновії? Відомо, що Іван Франко мав двох рідних молодших братів — Захара (1858–1943) і Онуфрія (1861–1913). В батьківському домі брати залишились круглими сиротами, тому ніколи не відчували себе господарями. До того ж їхній вітчим Г. Гаврилик, будучи війтом села Нагуєвич, зумів переписати весь франківський ґрунт і майно на себе. Одружившись і маючи свої великі сім'ї, брати змушені були судитись з війтом за розподіл батьківського майна. Іван Франко порадив братам продати свої ділянки і купити спільно землю з будівлями в селі Підгірках. Процес продажу і купівлі відбувався в 1902–1903 рр., а ранньою весною 1904 р. Онуфрій з родиною з восьми чоловік переїхали на постійне проживання до Підгірок. Захарій зі своєю ділянкою

землі залишився в Нагуєвичах, бо його дружина відмовилась переїхати на нове місце. Оскільки майно в Підгірках було куплене спільно Іваном і Онуфрієм, то сім'я письменника мала законне і моральне право тут перебувати.

Ще проходив процес купівлі господарства, а дружина Івана Франка Ольга з дітьми уже відпочивала в Підгірках і писала йому, що в хаті уже нікого немає з господарів — тільки служниця колишнього власника будинку. Це був син місцевого священика, за фахом суддя, який працював у Львові і вирішив продати батьківську хату з землею. В листі до Івана Франка Онуфрій запрошував його з сім'єю на літо, підкреслюючи, що це місце вже є „родинним".

Особливо сподобалось село старшому синові письменника Тарасу (1889–1971), і, як свідчать його листи і спогади, він був у Підгірках у 1903, 1905, 1911, 1913 роках, а з кінця 30-х — до середини 40-х років дуже часто приїжджав у село із Станіславова, де тоді проживав. Його діти — Зеня, Люба і Роланд проводили тут літні канікули та свята. Підгірки стали їхнім родинним гніздом. До Нагуєвич майже ніхто з них не їздив, хоч там ще залишався Захар зі своєю сім'єю. Він „не давав собі ради", бідував.

Іван Франко також часто приїздив до Підгірок. За його ініціативою у хаті Онуфрія була створена початкова школа в селі і мешкала вчителька. Про це згадує відомий маляр родом з Підгірок і сусід Франків Григорій Смольський та інші сучасники письменника.

Останній раз Іван Франко був у Підгірках на похороні брата 30 липня 1913 р. (Г. Смольський. Іван Франко в Підгірках // Жовтень.— 1978.— № 8.). Про смерть Онуфрія листом повідомив І. Франка його син Тарас, який в той час тут перебував, і письменник разом з молодшим сином Петром (1890–1941) приїхали, щоб попрощатись з ним. Згаданий лист Тараса Франка я перше відкрила та опублікувала. Тому Р. Горак помилково вважає, що Іван Франко не був на похороні брата (Р. Горак. Листи до батька // Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові.— Вип. 1.— Львів, 2001.— С. 228).

В Підгірках бувала також Гандзя (1892–1988) — наймолодша з дітей і єдина дочка письменника. Ще дотепер деякі старожили села

пам'ятають, як вона полюбляла їздити верхи на коні, що було дуже незвично для дівчини. Та й сама Ганна з приємністю згадує Підгірки (Анна Франко-Ключко. Іван Франко і його родина.— Торонто, 2000.— С. 5, 21).

З 1922 по 1930 р. в Коломиї працював Петро Франко, який, також часто буваючи в Підгірках, організував тут військово-спортивні товариства „Пласт" і „Луг" і, як згадують сучасники, любив судити футбольні матчі.

Дружина Івана Франка до кінця життя приїздила до Підгірок: тут їй було спокійно і затишно. Збереглось велике зрізане дерево, де вона любила сидіти і милуватися річкою, яка опоясувала садибу.

В 1939 р. Тарас зі сім'єю переїхав до Станіславова, де в радянський час працював учителем російської мови й літератури, а за німецької окупації вчителював у приватних закладах і приїжджав до Підгірок як до свого дому, тим паче, що до села можна було добратись за яких пів-години. А часи були важкі. Інтелігенція дуже бідувала, перебиваючись то сим, то тим, а в селі, все-таки, легше можна було дістати щось з харчів. Крім того, Франки відчували тут родинне тепло і моральну підтримку. Велика наша родина дуже любила „Тарасів", а селяни ставились до них з пієтетом, бо для них було дуже дивним те, що такі пани і знаменитості не цураються простих селян.

Найбільше „Тараси" перебували в Онуфрієвого сина Михайла (1900–1951). Він був освіченою людиною, працював інженером. Сталось так, що його рідні діти повмирали малими, і всю свою батьківську любов і турботу він віддавав дітям Тараса. Найулюбленішою була найстарша, Зена. Стрий Михайло був національно свідомою і дуже активною людиною. Він листувався з Іваном Франком і в одному з листів до письменника ще п'ятнадцятирічним підлітком запитував: „Чи буде самостійна Україна?" Цій ідеї він присвятив своє життя. Разом з моїм батьком Омеляном-Володимиром (1906–1981), а також із Смольськими, Когутами, Яцишиними та іншими свідомими громадянами був організатором в Підгірках Народного дому і школи (які діють до нині), читальні „Просвіти", бібліотеки, кооперації, художньої самодіяльності, фестин тощо.

В його хату, як до читальні, приходили люди, тут часто відбувались вечори з декламаціями віршів Шевченка, Франка, Лесі Українки (це я вже сама пам'ятаю з перших післявоєнних років). Тут Зеня не тільки зростала, тут формувався її характер, національна свідомість. Троє онуків Онуфрія (сини Антона, Розалії, Ганни), названі Іванами на честь письменника, а також Микола (син Анастасії) в час німецької окупації стали в ряди УПА. Найстарший з них Іван Гонта-Франко (1913–1944) мав псевдо „Гамалія", був курінним і очолював цілі загони повстанців. Він воював у районі села Збори та Чорного лісу. Німецькі війська боялися навіть показуватись у тих місцях. Часто бував він в Підгірках у Михайла та у мого батька Омеляна-Володимира. Його мати Розалія була моєю хресною, і наші сім'ї дуже любились та часто сходились. Іван Гонта-„Гамалія" загинув у першому бою з енкаведистами в Чорному лісі 1 листопада 1944 р. Пам'ятаю, як плакала моя хресна мати Розалія, показуючи на той ліс, який добре видно з Підгірок. Скоро загинули ще два Івани та Микола, а їхні родини були вивезені на Далекий Схід, до Караганди, Сибіру і республіки Комі. З Комі сім'я Ганни Онуфріївни так ніколи і не повернулась.

Зеня, Люба (Дарина) і Роланд спілкувались з родиною, переймались її життям, а їхні юнацькі душі наповнювались національними почуттями, а їхні однолітки обожнювали Франкову родину, і до цього часу живуть в Калуші Зени, Люби і, навіть, Роланд (рідкісне ім'я), названі в їхню честь. Вислані до Києва, Тарас і його родина не цурались Підгірок, періодично навідувались в село, а, головно, брали участь у реабілітації засланих до Сибіру родичів.

В листі до мого батька (1958) Тарас писав, що він порушував справу про повернення родини із заслання... Це був уже період „Хрущовської відлиги", але і тоді не кожен наважувався допомагати засланцям, побоюючись репресій.

Повертаючись через Київ, вони заїжджали до „Тарасів" і отримували там моральну підтримку. Зеня чула їхні розповіді про жахливі умови життя у таборах та в засланні, особливо, в перші роки: онуки Онуфрія по Антону — Ярослава і Володимир — багато років перебували в концтаборах Сибіру.

В 1955–1956 рр. я відвідала Зену і її родину у Києві, саме тоді, коли повернулись із заслання Лідія Коць і Ярослав Дашкевич, які теж діставали підтримку у Франковій родині. Більше тижня я прожила в одній кімнаті з Лідією Коць, відвідали разом Оперний театр. Такої душевної теплоти з боку Зені я ще ніколи не відчувала. Вона ділилась зі мною своїми спогадами про те, як одразу після арешту Я. Дашкевича в 1949 р. відвідувала його у львівській в'язниці. Дуже співчувала йому. А коли повернувся із заслання, то також підтримувала його.

Декілька разів я зустрічалася з Зенею під час мого навчання на історичному факультеті у Львівському університеті (1955–1960). Пам'ятаю, вона виступала на науковій конференції. Сповнена враженнями від подорожі до Англії, збуджено розповідала про життя за кордоном, про свободу слова, про наукові досягнення її друзів в діаспорі, з якими там зустрічалась. Я бачилась з нею також в 1960 р. в Косові, де вона відпочивала з сином і з своїми подругами Уляною Єдлінською та Марією Вальо. Пам'ятаю, як ми з нею дуже раненько ходили на „косівський базар", де вона купила гуцульську, густо вишиту червоним сорочку. Збереглись фотографії того часу.

Кожні канікули, приїжджаючи в Україну з Архангельська, Вільнюса та Петербурга, де мені доводилось проживати в 1960–1968 рр., я завжди заходила до Франків у Києві. Зеня розказувала мені про плеяду наших молодих поетів, зокрема про І. Драча та М. Вінграновського, покладаючи великі надії на майбутнє української літератури.

Важко пережила Зеня смерть матері, яка вміла об'єднувати інтереси всієї родини і вела господарство в ті нелегкі часи. Пам'ятаю, у Франків завжди було наварено і гостинно подано. Зеня тоді більше займалась наукою. Після смерті матері, разом з чоловіком Павлом, взяла на себе всі хатні обов'язки. Згодом вона навчила і своїх синів Юрія та Андрія варити і пекти, тож на свята, особливо син Андрій, міг показати всю свою майстерність у приготуванні тортів та інших солодощів.

В 1968–1990 рр., проживаючи разом із сім'єю у Києві, деякий час я працювала в Центральному історичному архіві, що знаходився неподалік будинку, де мешкали Франки, і дуже часто заходила до них.

Зеня дуже любила батька і коли в останні роки життя він почав хворіти, дуже боляче це сприймала; була чуйною і уважною до нього. Стрийко Тарас до останніх своїх днів працював кожен день — писав спогади, літературні нариси, піклувався про те, щоб станціям метро давали українські назви тих районів міста і передмість, що склались історично, наприклад „Нивки", „Хутір Відрадний" тощо. Писав до міністерств і відомств, порушуючи ці та інші питання. Говорив завжди приказками, прислів'ями і дуже дотепно. Ніколи не ображався ні на кого, і все переводив на жарт. Вважав, що всі хвороби можна вилікувати штучним голодуванням, тому періодично самолікувався у цей спосіб.

Добре пам'ятаю приїзд у 1971 р. дочки Івана Франка Ганни з Канади (Торонто). Вона приїхала до хворого брата Тараса, на її руках він і помер. Відразу ж кілька працівників органів безпеки перетрусили та опечатали його архів. Сподівались знайти щось заборонене, і, не виключено, що дещо з паперів і вилучили, однак дізнатись про це було неможливо*. На похорон батька Зеня запросила дівчат з підпільного хору Леопольда Ященка „Гомін", і вони співали сумовитих пісень. Провести його в останню дорогу прийшла вся львівська „діаспора" в Києві. Пам'ятаю Є. Лазаренка, Д. Павличка та інших. Потім Ганна приходила з Любою до мене в гості. Розказувала, що, повертаючись додому, вони спеціально зійшли з трамваю на одну зупинку раніше, щоб їх не переслідували „кагебісти", які, очевидно, слідкували за кожним кроком її перебування в Україні. Незважаючи на вісімдесятирічний вік, Ганна була надзвичайно енергійною і життєрадісною. Усім цікавилась, мала бажання повернутись в Україну. Тоді Зеня і Люба дали їй якусь матеріальну допомогу, бо в Канаді вона жила надзвичайно бідно.

Важко пережила Зеня свій арешт, звільнення з роботи і, особливо, ставлення до неї деяких людей не тільки з ворожого табору, а й колишніх друзів. Говорила мені, що хотіла накласти на себе руки.

* В листі Ганни з Торонто до Люби Франко від 17 жовтня 1973 р. згадуються ці події: „Що сталося з татовою спадщиною, що тоді була замкнена? — питала вона, — мені дуже подобались його сатири..."

Пам'ятаю, тоді приснився мені сон, ніби Зеня балансує на карнизі будинку, а я подаю їй руку і втягую в кімнату через вікно. Чи зуміла я їй чимось допомогти, — не знаю, але мені вона виливала свою душу і, очевидно, від того їй легшало... Вона спілкувалася з І. Дзюбою та І. Світличним, з якими познайомила мене у себе вдома. А потім давала мені читати машинопис праці І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?", попереджаючи, що, на всякий випадок, її потрібно читати в гумових рукавичках, аби не залишити відбитків пальців і оберегти себе від переслідувань, якщо рукопис потрапить до „органів".

Я розповідала їй, що разом з Надією Світличною, Миколою Матусевичем, Мирославом Мариновичем та ще з декількома знайомими ходила на могилу Алли Горської. На могилі стояв дерев'яний пам'ятник у вигляді трьох зубців, що символізувало тризуб. Ми поклали квіти і заспівали кілька пісень. В такі дні її могила „охоронялась" і нас з усіх боків фотографували. Був дуже холодний зимовий день, і всі пішли до мене зігрітись. Н. Світлична запропонувала хвилиною мовчання пом'янути всіх, хто поліг за волю України, хто мучиться у в'язницях і казематах.

25 липня 1976 р. ми їздили у село Шевчкенківку Васильківського району Київської області — рідне село Миколи Матусевича: святкували його тридцятиріччя. Була там і Михайлина Коцюбинська, яка перебувала під наглядом і добре знала Зеню. Тією ж громадою ми подорожували по Шевченківських місцях, Холодному Яру, були на могилі Василя Симоненка в Черкасах і там тихо співали його пісню „Все на світі сину...", всюди покладали букети синьо-жовтих квітів. Зеня схвалювала такі дії, коли я розповідала їй про них.

Уже й не пригадую, в якому році ми з Зенею їздили на батьківщину Олександра Потебні на Сумщину. Вона тоді взяла з собою і внука Данилка, якого дуже любила, їздили ми автобусом разом із співробітниками Інституту мовознавства ім. О. Потебні. Заїжджали до Сум, відвідали краєзнавчий музей. І в цьому музеї її вразило багатство різних старовинних слобожанських етнографічних експонатів. В дорозі вона була душею товариства: співала, веселилась, була збудженою, усім цікавилась. Місцева громада пригощала нас безпосередньо на

тому місці, де колись була садиба Потебнів і де залишились тільки невеликі сліди розвалин (залишки комина і кущі бузку, які росли біля колишньої садиби). Розстелили брезент, і всі посідали на землю. І, хоч було досить холодно, Зеня не могла натішитись тим, що так близько відчула ту землю, де народився великий Олександр Потебня.

Десь у 1975 чи 1976 р. приїздила з Черкас у Київ колишній директор Львівського обласного архіву Галина Сильвестрівна Сизоненко. Під старість вона переїхала на батьківщину, — спочатку до Києва, а потім до Черкас. Це була чудова, національно-свідома людина, яка свого часу приймала на роботу репресованих і тих, хто був під наглядом „недремного" ока КДБ. У Києві вона зупинилась у мене і дуже хотіла зайти до Зені, бо писала спогади про Львів, львів'ян, зокрема Франкову родину. Зеня тоді хворіла на очі, але прийняла паню Сизоненко, яка принесла їй якийсь грибок у банці і цим одразу ж вилікувала Зеню. Згадували Львів післявоєнних років, спільних знайомих. Галина Сильвестрівна говорила, що ця розмова знайде своє відображення у спогадах. Яка доля цих спогадів — не знаю, давно не маю ніяких вістей з Черкас.

Їздили разом із Зенею до Львова в 1978 р. на похорони Асі (Іванни) — онуки Івана Франка по сину Петру. Вона померла ще досить молодою, залишивши п'ятьох дітей.

Поволі Зеня приходила до повнокровного життя, дуже багато працювала, писала, виступала. Допомагали їй у всьому чоловік Павло і діти Юрій та Андрій. Вона дуже пишалась своїми синами, які закінчили факультет кібернетики Київського державного університету з золотими відзнаками.

Була Зеня у мене на гостині після захисту моєї дисертації 1985 р. Щоб приємно її здивувати, я придумала такий сюрприз: коли вона кінчала промовляти свій тост з побажаннями, з другої кімнати почувся спів відомого бандуриста Миколи Литвина. Вона на мить замовкла і, піднявши очі вгору, вигукнула: „О, Боже, як чудово..!" Потім увесь вечір слухала його спів. Особливо їй сподобалось виконання пісні „Яничари" на слова Б. Модзалевського (музика М. Литвина).

Перед моїм від'їздом з Києва до Львова в 1990 р. я пішла попрощатись із Зенею. Якраз перед тим, ще до проголошення незалежності України, вона побувала у Львові. Хотіла знайти собі роботу і переселитись до рідного міста. В Києві її відправили на пенсію, а вона хотіла працювати. Однак у Львові ніде її не брали: ні в Інститут суспільних наук, ні в Університет, ні в Музей І. Франка. З жалю і гіркоти вона при мені розридалась... Я ніколи, навіть в період її лихоліття, не бачила її такою нещасною. Тоді ж вона зачитувала мені листа ніби „очевидця" смерті стрийка Петра. Він писав про те, що буцім-то в районі міста Бібрки під Львовом в 1941 р. йому довелось копати могилу, а потім, після розстрілу кількох людей, закопувати її, і що в одному з розстріляних він впізнав сина Івана Франка Петра, оскільки знав його раніше як одного з керівників „Пласту". Зеня засумнівалась у цьому і сказала, що уже є кілька версій вбивства стрийка Петра, і на кожну знаходяться „очевидці". Але, що, в усякому разі, потрібно перевіряти і співставляти ці версії.

Востаннє я бачила Зеню у Львові влітку 1991 р., коли вона приїздила на ювілейну зустріч з випускниками Української академічної гімназії, більшість з яких приїхали з-за кордону і змогли вперше за багато років поклонитись рідній землі. Декілька автобусів від'їжджало від готелю „Дністер" до Києва. До речі, в цій гімназії вчились водночас чотири Франківни — Зеня, Люба і дочки Петра — Віра та Ася. Всі четверо сиділи за однією партою. У мене перед цією останньою зустріччю з Зенею померли мама і брат, і я почувала себе дуже нещасною, вона заспокоювала мене, і я зрозуміла тоді, як багато важить сестринська турбота та захист.

Через деякий час дізналась про її страшну хворобу і смерть. Поїхала в Київ на похорон. Це було 19 листопада 1991 р. На її свіжій могилі на Байковому цвинтарі до ночі виступали друзі. Не хотілось вірити, що такої світлої людини уже немає...

Ви померли... неправда... о, ні
Ви живете серцями синів.
Ви піднялись високо, високо
Ген на крилах святих ангелів...

Так звучать слова мого вірша, присвяченого Зені.

Через рік ми із моїм сином Андрієм Франком, співробітником відділу франкознавства Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ у Львові, та Лідією Іваницькою організували музей І. Франка у місті Калуші. Велику допомогу і сприяння одержали від його мера Романа Сушка та громадськості міста. П'ятнадцятирічна важка боротьба за можливість мати музей письменника в місті увінчалась успіхом. За цей час я написала і відіслала понад 60 листів у вищі інстанції (міністерства, відомства, управління), але тільки в серпні 1992 р. ми урочисто відкрили його. Для музею я подарувала свій власний будинок, врятований від знесення. Зеня постійно підтримувала мене в цій справі. Музей працює уже 11 років. Під керівництвом великого ентузіаста своєї справи директора Лідії Іваницької тут влаштовуються наукові конференції, франківські читання, виставки, свята Франкового роду. Декілька разів ми організовували виставки з нагоди дня народження Зеновії. Андрій Франко виступав з доповіддю про її мовознавчу спадщину, використовуючи її праці також у своїй кандидатській дисертації „Наукова, організаційна і видавнича діяльність Івана Франка у Науковому товаристві ім. Т. Г. Шевченка".

Пам'ять про Зеню, її світлий образ ніколи не згаснуть у моїй свідомості.

Лариса КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Нетрадиційний спогад про Зеню Франко

Таки направду, важко жити без авторитетів! Не йдеться про культ особи, якого штучно створюють для маси примітивів. Хай тішаться! Йдеться про справжніх авторитетів, сама свідомість того, що вони є, чи то десь там на верхах, чи тут, поруч, полегшує існування в цьому нині так запаскудженому світі. Таким авторитетом у Львові в тяжкі 50–60 роки був ректор Львівського університету Євген Костянтинович Лазаренко. Я знала його тільки з видження, але розмови про нього, як про порядну, розумну і щиру людину в стосунку до працівників університету, студентів, а, головно, (це вже тихо, по-секрету) в стосунку до української справи, швидко поширилися у Львові. Не заперечую, люди схильні перебільшувати. Тому, можливо, що і в даному випадку спрацювала аж надто велика ідеалізація його особи, Але в ці роки, роки зневіри до приїжджих керівників і страху перед ними, такий позитивний стосунок до ректора одного з найбільших учбових закладів Львова, справді зігрівали наші промерзлі душі.

Був кінець 60-их, політична атмосфера згущувалася, відчувалося, що приходить кінець так званій „Хрущовській відлизі" і знову повернуться політичні переслідування. Десь саме тоді, я мусіла поїхати у відрядження до Києва. Пригадую ці клопоти з купівлею квитків, переповнені поїзди, а найгірше, з постійними проблемами дістатися назад до Львова. Довжелезні черги на київському вокзалі, нестерпна духота, бруд і натовп немитих людей, які по кілька діб сидять на своїх клунках з надією потрапити на потрібний їм поїзд. Підходите, врешті, до вимріяного віконечка каси і серце холоне, не тільки з передчуття, що три-чотири години стояння в черзі пішли намарне, але й від завжди насупленого, а то й ненависного погляду самої касирки. Вже й не знаєте, яку зробити приязну міну, яким солодким голосочком заговорити, щоби змінити її гнів на милість. (Радили давати по десятці „в лапу". Ба, та не кожний це вміє). На цей раз вдалося. На позичені у київських друзів гроші, дістала квиток на місце в неймовірно дорогому, як для молодого науковця, — СВ (спальному вагоні), вагоні, в якому подоро-

жувало тільки радянське начальство. (Пересічним працівникам за квиток на нього держава грошей не повертала). Їзда в такому вагоні також не належала до приємности. Купе на двох, а сусід, (майже ніколи — жінка) надутий, животастий, за традицією, випивши пів літри пшеничної, буде обов'язково примушувати вас, „для компанії" з ним випити. Потім, довідавшись хто ви така і яким способом потрапили до цього вагону, навіть не скриватиме зневаги. Тому я з острахом зайшла в купе, але там, на щастя, нікого не було.

Раптом під вікном зашуміло, загомоніло... Аж не вірилось: ніяка російщина, навіть не „суржик"... Чиста українська мова! Милі слова, взаємні прощальні вигуки, обіцянки, побажання... Я притулилась обличчям до вікна (адже в Києві це рідкість!) і першою, кого побачила — була Зеня Франко.

Ми давно не зустрічалися. В ранньому дитинстві, коли нам, Зені з сестрою і кузенами і мені з моїм двоюрідним братом, дозволяли ганяти по городах двох сусідніх будинків: вілли Грушевського і поруч — Франка, на вул. Понінського (тепер верхня частина вул. Франка), ми радо гралися разом. Зеня з батьками жила тоді десь в Ряшеві, де батько Зені — Тарас Франко дістав працю (згодом вони переїхали до Станіславова). У віллі Франків мешкав другий син Івана Франка — Петро, і діти Тараса часто приїздили сюди на вакації (канікули). Городи довкола і, зокрема, позаду цих будинків були таки досить запущені: зарослі високою травою і дикими кущами, затінені деревами. Ми мали там повну свободу для своїх витівок і реалізації дитячих фантазій. Що ми тільки не вигадували... Там будувались свої фортеці, там плавали по морях кораблі. А часом, нам вдавалося перелазити попід парканами на „Таргі Всходнє"*, а навіть, без квитків, проникати в павільйон, де була виставлена Панорама Рацлавіцка**. Пригадую, я перелякалась, (намальоване Коссаком військо, видавалось мені живим), а трохи старша Зеня мене заспокоювала.

---

* Т.зв. „Східні Торги" відбувались на території Стрийського парку у Львові неподалік вілли Франків.

** Створене художником Коссаком панорамне полотно битви польського війська, очоленого Т. Костюшком, проти російської армії біля села Рацлавіце, демонструвались у спеціальному павільйоні Стрийского парку.

Потім дороги розійшлися. Не тільки тому, що моя тітка з родиною, яка довший час проживала на другому поверсі вілли Грушевського і де я часто приходила в гості, змінила помешкання, але й тому, що доля наших родин порозкидала нас у різні боки. Тобто ці „боки" — стосуються, в першу чергу, моєї родини. Втім, і Франки пройшли не легшу, звивисту життєву дорогу.

У післявоєнних роках, зустріла, якось, Зеню на коридорі університету і... не впізнала. Вона, хоч і не дуже виросла, з худенької дівчинки стала гарною, миловидною, з розумними очима, дівчиною. Мабуть тоді Зеня вже кінчала філологічні студії, а я, запізнена з навчанням за період війни, тільки збиралася його розпочинати. Ми перебігли поруч себе і якось обі нараз оглянулися. Зеня гукнула: — „Ти, випадково, не Лариса?" І я підтвердила, що так воно і є: я, випадково, — Лариса. Але розмовляти не було коли. І що можна було сказати одна одній після пережитих нами 10-и (з 1939 до 1949) років, та й ще на університетському коридорі, де напевно стіни „мали вуха". Ми домовилися про зустріч, збиралися навіть відсвяткувати щось у ширшому колі знайомих, але події тих літ, трагічна смерть моєї мами, страх перед депортаціями, репресіями перекреслив усі плани.

Потім Зеня переїхала з родичами до Києва. Їх не вивезли, їх запросили до столиці, і мені здається, що спочатку її становище було досить привілейоване. Не зважаючи на трагедію, яку вони пережили, у зв'язку з вбивством у 1941 р. Петра Франка, все ж таки, це були прямі нащадки Івана Франка, з якими, хоч би для пропаганди, треба було рахуватися. Ситуація у Львові укладалася інакше, і я, може, і забула би про знайому з дитячих літ дівчинку Зеню, якби не її однокурсниці і подруги: Уляна Єдлінська, Ліда Коць, Марія Вальо та інші. Ми працювали в одному інституті (тоді — Інститут суспільних наук АН УРСР). Правда, працювали у різних відділах, але, при наших зустрічах, часто говорилося про Зеню, про її працю, талановиті мовознавчі публікації, життя і, очевидно, життєві пертурбації, які, не зважаючи на „Франківське походження", з кожним роком поглиблювалися. Зеня підтримувала з ними дружні контакти, приїздила до Львова і тоді, дуже рідко, я бачила її, десь на сходах інституту, або на котрійсь конференції, як

звичайно — приязну, усміхнену, хоч і чим раз більше заклопотану. Майже ніколи не було можливості поговорити і згадати дитячі роки.

І ось тепер... Зеня стоїть перед цим „СВ" вагоном, в гурті, мабуть, близьких їй людей, також усміхнена, на її ще зовсім юному обличчі — вираз задоволення, душевного піднесення. Невже ми поїдемо в цьому купе разом?. Ото наговоримося! Стукаю пальцями в шибу, стараюся окликнути її, але ніхто цього не чує і не звертає на мене уваги. І врешті попереджуючий гудок, останні потиски рук, поцілунки і до вагону сідає не Зеня, а високий чоловік, який до того стояв обернений плечима. Шкода. Вагон рушив з місця, Зеня підбігла, помахуючи рукою, ще кілька кроків вперед а тоді, віддаляючись, зникла мені з очей.

Було цікаво, хто ж це такий, з яким це веселе товариство так щиро прощалося? І тут відчинилися двері і до купе увійшов ректор університету Євген Лазаренко.

Ми зрадили радянській традиції, ми не пили, не їли, ми цілий вечір проговорили про Зеню Франко.

Ви знаєте цю жінку? — питав Євген Костянтинович, — це надзвичайна людина! Ах, як добре, що такі люди є на світі, є у нас на Україні!

Степан ЯРЕМА

Мої зустрічі з Зенею Франко*

Улітку 1943 р., закінчивши сьомий клас Львівської (колись академічної) гімназії, я разом з учнями з цілої Галичини поїхав у табір Виховної спілки української молоді (таку назву молодіжної організації дозволила німецька влада). Табір розмістився в дерев'яних куренях, колись призначених для військової підготовки (przysposobienia wojskowego) в селі Пасічній, що при вузькоколійці вверх по Надвірнянській Бистриці на 12 км від Надвірної. Табором керував комендант з допомогою булави на чолі з обозним, що складалася зі старших хлопців, переважно студентів, які опікували нас та навчали впоряду (муштри), орієнтації в терені, медичної допомоги, проводили бесіди на ідеологічні теми та водили в походи. З членів булави я запам'ятав обозного Іринія (Вірка) Костельника, його брата Олега, Мирослава Стародуба та медика Ераста Бурачинського, що очолював мою чоту левів. Біля 20 липня в ці краї прорвалися загони С. Ковпака. Уранці нас поспіхом зібрали, посадили на вузькоколійку, а в Надвірній — на потяг і повезли в Станиславів, де розмістили в учнівському гуртожитку. Назад ми вже не повернулися: казали, що ще цієї ночі партизани зайняли Пасічну і спалили наш табір. У Станиславові ми зустріли нашу однокласницю Асю (Іванну) Франко, доню Петра, що гостювала тут у свого дядька Тараса. Кілька днів майже нерозлучно ми провели з нею та її кузинами-ровесницями Зенею та Любою (Дарією) Франко. Бродили по місті, наїдалися уволю смачним ягідним морозивом у тутешній цукерні, купалися у Бистриці. Так відбулося моє перше знайомство з Зенею.

Минув рік, прийшли радянські війська. З нашого великого класу у Львові залишилися одиниці: одні пішли в повстанську армію чи дивізію „Галичина", інші попали в радянське військо, або виїхали на Захід. Тож не дивно, що рештки тісно згуртувалися. Особливо нерозлучними була трійця: Ася, її наречений Мирослав Галущак і я — всі студенти Львівської політехніки. Навесні чи влітку 1945 р. Тарас Франко з

---

* Вперше опубліковано в журналі „Сучасність".— 2002.— № 11.

дружиною Катериною та трьома дітьми переїхав зі Станиславова до Львова. Їх поселили в трьох кімнатах з кухнею у просторій віллі Михайла Грушевського в сусідстві будинку І. Франка, в якому розмістився музей поета. Його заснував у 1940 р. Петро Франко, якого більшовики взяли в перші дні війни і слід по нім загинув. Тепер там директорував Петро Карманський. Ася відразу привела мене в дім свого дядька, де я знову зустрівся зі Зенею.

Перед віллою і збоку простягався гарний город, а ззаду був невеликий майдан, оточений старими деревами. На ньому Тарас Іванович (пан професор, як ми його величали) вкопав два стовпи, між якими розіп'яв сітку, і почав запрошувати грати відбиванку. Захопившися грою, я майже щодня приходив до Зені. Сталими гравцями були Зеня, Люба та їх брат Роланд (Ранде), Ася й Мирослав, сестринці пані Катерини Ігор (Орцьо) та Олександра (Гайця) Кулиничі, які після арешту батька переховувались перед вивозом. Приходили також мої однокласники — колишній в'язень концтабору в Мавтгавзені Роман Червінський та Олександр (Бонтек) Вавринюк. Його влітку 1944 р. мобілізували в радянську армію і погнали прямо на передову, де міна розторощила йому щелепу. Не раз виходив до нас і Тарас Іванович, бував Богдан Карманський, викладач класичної філології Йосип Кобів, працівник Франкового музею, відомий тенісист Федір Кулечко та інші принагідні гості. Увечорі втомлені грою, ми вели розмови, але політики звичайно не торкалися. Захоплений математикою, я забавляв товариство розмовами про неї. Зеня відзначалася рідкісною товариськістю та комунікабельністю, і ми вже з першої зустрічі стали добрими приятелями, неначе зналися змалечку. Була простодушна, безхитрісна, так що приходилося її „просвіщати", на що реагувала з дитячим здивуванням. Водночас була життєрадісною дівчиною. Любила жарти, анекдоти, але тільки пристойні ми наважувалися їй оповідати. Знала напам'ять гумористичні, доволі фривольні „Zapiski małego Frania" (автора не пам'ятаю), а згодом „Słówka" Т. Боя-Желенського, уривки з яких цитувала з дитячою наївністю. У найбільшій кімнаті-вітальні стояло фортепіяно й купка нот, здебільш довоєнних шлягерів типу „Mój kochanek to bandyta". Проте не пригадую собі, щоб на ньому хтось грав, хіба може Люба.

Організовували ми також вечори з танцями під патефон напереміну то в Зені, то в Асі, то в мене й раз у Ярослава Дашкевича (Корибута). Улітку 1946 р. я з О. Вавринюком вибрався в Заліщики, щоб поплавати в Дністрі та наїстися помідорів, які були там порівняно зі Львовом дуже дешеві. Розвідавши на місці ситуацію, я повернувся до Львова та намовив Асю, Зеню й Любу, а також ще двох однокласників поїхати туди. Пасажирських потягів тоді майже не було. Їхали ми трохи не цілу добу в товарному вагоні на соломі, пересідаючи з потягу в потяг, а вже наприкінці — в допотопних пасажирських вагонах. Хоч як пильнували ми свої пожитки, але не вберегли: Зені з-перед носа поцупили валізку з „останньою суконкою". На щастя хлопці відразу кинулися навздогін і злодій, тікаючи, покинув здобич. У Заліщиках нам жилося, як у раю. Дівчата поселилися в самому центрі, а ми на окраїні. Дні проводили разом на Дністрі, купаючися та плаваючи на байдарці. Живилися молоком і яйцями з напівкукурудзяними паляницями та, звичайно, абрикосами, помідорами й морозивом, яке їли донесхочу навіть по цілому кілограмові в місцевій „кав'ярні". Усе обійшлося добре, хоч мене чекісти раз перетримали пів ночі, допитуючи, хто ми такі й навіщо сюди приїхали. До Львова ми повернулися повні сил.

Родина Франків бідувала. Зарплата, що її отримував Тарас Іванович як викладач класичної філології в університеті, і навіть у 1947–1949 рр., коли був ще директором музею І. Франка, ледве вистачала на скромне прожиття сім'ї, бо дружина займалася тільки домашнім господарством. Тарас Іванович був подібний до свого батька, так що часто позував митцям до портретів поета. Завжди зрівноважений, добродушний говорив нераз таке, що важко було зрозуміти чи це він усерйоз, чи жартома, чи іронізує. Наприклад, каже: „Неправда, що в Києві всі балакають по-російськи. Я йду вулицею, розмовляю з товаришем і чую тільки українську мову". Або: „Чи не вважаєте, що треба відібрати від турків Босфорську протоку?" Гостей, що хотіли пізнати сина Франка, запитав: „Як перекласти німецьке *es*?" На відповідь *воно* заперечив, бо, якщо це слово заступає іменник *das Kind*, то треба казати „вона"

(дитина). Гості зніяковіли й на тому розмова закінчилася. Любив оповідати античні анекдоти, які згодом видав окремою книжечкою і з дарчим написом підніс мені. Був великим аматором спорту і чи не єдиний зі старшої інтелегенції ходив грати теніс. Вечорами сідав з дружиною грати бріджа, до якого заманював доньок або Асю й Мирослава. Проте, коли партнерів не вдалося завербувати, то вони якось примудрювалися грати вдвійку. Любив також малювати акварелею. Своїми картинами позавішував стіни кімнат. Ми потайки хихікали над ними, але згодом, коли я побачив картини примітивістів — митника Руссо чи нашого Никифора з Криниці, я застановився чи не помилявся тоді. Зеня оповідала мені пізніше, що П. Тичина малював картини, подібні до батькових.

З кінця 1947 р. наші зустрічі стали рідшими, принагідними. У цей час захоплення відбиванкою проминуло. Навчання, курсові, а згодом дипломний проєкт чи іспити вимагали багато часу, появилися також інші знайомства. Тимчасом над нами почали згущатися грізні хмари. Восени 1949 р. вбили Я. Галана, що дало привід розкрутити масовий терор проти „місцевого населення". Одним за одним арештовували моїх гімназійних товаришів: Я. Дашкевича, Л. Коць, М. Панчука, Р. Червінського, а Л. Войташ та І. Прокопович вже давно каралися в таборах Гулагу.

Навесні 1950 р. я одружився і, захистивши дипломний проєкт, виїхав з опустілого Львова, так що не був ані на весіллі Асі з Мирославом, ні Зені з Павлом Юрачківським, асистентом на кафедрі фізики Львівської політехніки. Та й весілля були тихі в колі найближчих. У цей час Тараса Франка з усією родиною виселили до Києва, де всіх добре влаштували: главу сім'ї — науковим співробітником в Інституті літератури, доньок — в аспірантурі, а зятя — в Київському політехнічному інституті, де він захистив дисертацію і працює донині. Їм дали комфортабельне, як на ті часи, помешкання напроти оперного театру з величезною вітальнею. Мої зв'язки зі Зенею перервалися, і тільки від Асі я довідувався про її блискучу наукову й громадську кар'єру. За вказівкою зверху Зеню прийняли в партію. Появилися її паскудні

статті про І. Франка — борця проти українського націоналізму та Ватикану. Її нещадно використовували для більшовицької пропаганди, за що мала певні привілеї та впливи, але тільки в непринципових, неполітичних справах. Зеня ними користувалася сповна, охоче допомагаючи всім, хто до неї звертався, особливо своїм не раз випадковим землякам, загалом розмінюючися на побутові дрібниці (наприклад, дістати залізничні квитки). Не зважала, що це шкодить її авторитетові.

Захистивши в 1953 р. дисертацію, Зеня почала працювати в царині українського мовознавства, хоч ще далі доводилось їй писати публіцистичні статейки. Коли я скритикував її вибір, мовляв поміняла літературу на суху граматику, вона сказала: „Ти помиляєшся. Мова — душа народу і її треба найбільше берегти". Ці слова мені глибоко врізалися в пам'ять і донині є моєю провідною зіркою.

У Києві я побачив Зеню щойно влітку 1954 р., коли, вертаючися з будинку відпочинку в Прохорівці над Дніпром, я з дружиною й маленькою донею гостював у неї кілька днів. Запам'яталося, як ми ходили з дітьми в зоопарк, де моя трирічна Ліда з однолітком — Зеніним Юрчиком крутилися на каруселі та їздили на поні. Тоді я пізнав Павла, дуже порядну людину, вірного помічника Зені, який згодом став для неї надійною опорою під час життєвих незгод. Павло болісно роздумував, чи можна бути чесним і водночас членом партії. У грудні 1957 р. на моєму традиційному бенкеті після захисту дисертації Зеня з Павлом були єдиними представниками моїх близьких та львівських друзів. У липні 1958 р. ціла родина Франків приїхала до Яремчі, де я з сім'єю відпочивав. Ми разом прогулювалися до водоспаду Прута, по дорозі в Дору або Ямну. На жаль, похолодніло й задощило, і Франки від'їхали: Зеня затужила за сонцем і теплим морем.

З того часу аж до 1972 р., будучи щороку по кілька раз у Києві, я її відвідував. І завжди чув радісний вигук: „Стьопа приїхав!" До мене зазвичай виходив Тарас Іванович і Катерина Іванівна, щоб побалакати про це й про те, розпитати про Львів, розповісти про свої справи, а то й пожалітися. Зокрема болюче вони переживали відчуження сина. Зеня з року на рік помітно мінялася: все більше ангажувалася в український

рух, який у 50-х нараз забурлив. У цей час у відкритій усім вітальні Франків завжди можна було зустріти, крім приїжджих львів'ян, когось з опозиційно настроєної української молоді, з якими Зеня мене знайомила. Я бачив там Є. Сверстюка, І. Світличного і, здається, І. Дзюбу. Тут обговорювали події, обмінювалися новинами, планувалися акції. Звідси я віз до Львова інформацію про українські справи і, зокрема, машинопис праці „Інтернаціоналізм чи русифікація". У кожний мій приїзд Зеня вважала своїм обов'язком розповісти про стан справ, особливо щодо українського питання. На моє прохання Зеня дала для оцінки Миколі Лукашеві „Слівця" Т. Боя-Желенського в перекладі мого друга, тернопільського поета Петра Тимочка. Саме в неї ми побачилися зі знаменитим перекладачем, палким патріотом та рідкісно шляхетною людиною. Пізніше, лікуючися у Ворзелі, я відвідував М. Лукаша в Ірпінському будинку творчості, де він, виключений зі Спілки письменників, знайшов притулок на правах молодого поета. Але про це вже іншим разом.

У лютому 1962 р. померла Катерина Іванівна. Коли я навесні приїхав, Зеня повела мене на Байкове кладовище, щоб покласти квіти на могилі. Вертаючися пішки, ми багато говорили про тяжке положення українців. Запам'яталася її оповідь про високого урядовця в ЦК КПУ, який мав сказати так: „Зачем Ленин на беду нам выдумал это самоопределение Украины". Багато таких розмов я не можу тепер датувати, зокрема, розмову про академіка Євгена Лазаренка, з яким вона була в дружніх стосунках і якого дуже шанувала як патріота й по-європейськи всестороньо ерудовану людину, шанувальника мистецтва й красного письменства. Одного разу, коли відпочивала влітку в Карпатах, він, будучи там з геологічною експедицією, зайшов до неї зі словами: „Зеню, побачиш, що попри все Україна буде вільною й незалежною".

Наприкінці 60-х, коли почали всерйоз затягувати гайки. Зеню викинули з партії та звільнили з праці. Квартира Франків підпала під невсипущий внутрішній і зовнішній нагляд. Тепер Зеня відпроваджувала мене в напрямі зупинки тролейбуса за театром, де ми розмовляли, стоячи на сходах біля гастроному.

Десь у 1971 р. до Києва приїхав Юрій Косач, з яким Тарас Іванович, колишній його гімназійний учитель, підтримував зв'язок. Ю. Косач тоді був на радянській службі, і, здається, його одного з сім'ї закордонних Косачів запросили на святкування 100-річчя від дня народження Лесі Українки. Коли я прийшов до Зені, вона якраз збиралася в готель „Дніпро" відвідати письменника і насильно потягла мене зі собою. Я побачив старшого, високого й худого чоловіка, який зустрів нас сухо, без ніяких емоцій. Я знав Ю. Косача як автора п'єси „Облога", що ставилася у львівському театрі, повісті „Рубікон Хмельницького" та довоєнної збірки новел „Клубок Аріядни" і уявляв собі його зовсім інакше. Розмова не клеїлася. Відчувалося, що він почувається незручно, може й боїться спілкуватися з неблагонадійною Зенею. Що розмова підслуховувалася, думаю, ніхто не сумнівався. Ми швидко попрощалися, але гіркий несмак залишився в мене донині.

Коли Зеня приїжджала до Львова, мені не раз приходилося супроводити її. Це були для мене муки. Її буквально розривали, як кінозірку. Кожний хотів з нею привітатися, поговорити, а, головно, щось попросити. Я стовбичив коло неї і не встигав нічого сказати. Для себе я її ніколи нічого не просив, хіба що посприяти публікації віршів або словника товаришів, дістати літературу. Вона ніколи не відмовляла, але рідко щось вдавалося. Була в мене з Павлом на новосіллі в 1968 р. Оповідала, як важко, майже неможливо, звичайній дитині поступити в Київський університет, особливо на престижні спеціяльності, де всі місця практично заброньовані для дітей партійно-радянської верхівки. Її Юрчик якраз тоді поступав на кібернетику.

Приїхала вона до Львова й біля Нового 1972 року. Я зустрів її випадково на кінцевій зупинці четвертого трамваю. Була якась неуважна, зажурена. На моє запрошення прийти до мене на іменини в третій день Різдва не відповіла. Невдовзі на цій же зупинці я зустрівся з її кузиною Вірою Петрівною, від якої довідався, що Зеню заарештували. „Але Зеня довго не посидить, — потішила вона мене, — бо на клопотання нашої діяспори уряд Америки доб'ється її обміну на якогось радянського розвідника чи комуніста". — „O, sancta simplicitas!"*

* О, свята наївносте! (лат.)

За кілька днів за мною в інститут приїхала Волга. Мене відвезли в обласне управління КДБ, де дали листок паперу й казали писати все, що знаю про Зеню, її товаришів і їх діяльність. Якийсь начальник, прочитавши мою шкрябанину, спитав: „Это все?" Я притакнув. Тоді він мене „в последний раз" попередив, щоб я не ліз у таке товариство, якщо хочу дальше працювати в інституті. Приїхавши в інститут я негайно розповів усе Романові Крип'якевичу, рекомендуючи негайно знищити ввесь самвидав. На жаль, він злегковажив мою пораду чи не встиг її послухати, що мало для нього погані наслідки: і в його гаражі, і в інституті чекісти мали добрий улов. За кілька днів я дістав з першого відділу повідомлення прийти в готель „Львів" у названу кімнату. Знов допит при увімкненому магнітофоні. В основному цікавив їх самвидав, зокрема „Український вісник". Я вдавав, що йдеться про „Вісті з України" — орган Товариства культурних зв'язків з українцями закордоном. Так і до нічого не договорилися. На прощання чекіст попросив мене по змозі сприяти їхній важкій праці і негайно повідомляти все, що довідаюся в цій справі. Більше вони мене не чіпали.

За якийсь час я прочитав у „Радянській Україні" за 01.03.1972 р. Зениного покаяльного листа. Це каяття, як і згодом І. Дзюби, викликало в мене й моїх найближчих пекучий біль і темна пелена туману заслонила перед мною світлу й дорогу постать Зені. Так сталося попри мою волю — занадто я, та не лише я, її ідеалізував. Усе ж таки я розумів її становище та щиро вболівав. Здається, що й Зеня від цього удару вже ніколи не оправилася. О Боже, як нешляхетна, по-азійськи підла й жорстока була ця російська комуністична влада. Їй мало було зламати та позбавити засобів до життя невинну людину, а треба ще було, щоб вона себе сама привселюдно безчестила. А водночас вони на весь світ горлали про свою людяність. Саме цим лукавством найбільше різнився ленінізм від гітлеризму.

Минуло знов багато років, протягом яких я прямо не контактував з Зенею. Десь тільки на початку 80-х, будучи у Львові, вона з Павлом прийшла до мене з великим тортом. Допізна ми просиділи тоді, слухаючи сумну оповідь Зені. Як її шантажували долею синів і чоловіка; як вирежисеровували очні ставки з товаришами по долі та підставними

свідками; як зачитували неіснуючі зізнання інших; як натискали, щоб підписала неправдиві протоколи. А скільки виявів зневаги й ненависти, зокрема після поновлення восени 1972 р. на роботі в Інституті мовознавства, прийшлося витерпіти. І то не тільки від недругів та всякої наволочі, але і своїх співробітників — учених українців. До того всього дома панувала нестерпна атмосфера, що створювала хвора сестра та вороже наставлений брат з українофобною дружиною Аллою, типовим радянським витвором. (Хоч в останні роки, як мені казали, він помітно змінився, то по старій пам'яті під час недавньої виборчої кампанії у колах „Русского блока" цю пару як російськомовну ставили на зразок для всіх українців.) Говорила спокійно, не намагаючись виправдати себе і не нарікаючи на долю. Дуже жалію, що тоді я нічого не записав собі, а тепер багато вивітрилося з голови. Проте чимало з того вона переповіла згодом у статті „Дещо про себе, тим разом саму" (Франкова криниця.— 1990.— № 7.— С. 2.), що стала її передсмертною сповіддю. Додам, що після старань Зені та її чоловіка вони в 1973 р. отримали окреме помешкання при вулиці Л. Толстого, куди й переїхали.

У 1986 р. Зеня приїздила до Львова на міжнародні святкування 130-х роковин І. Франка з доповіддю про тільки що завершене п'ятидесятитомне видання його творів. Говорила мені про свою працю над підготовою додаткових томів, у які ввійшло б усе, що цензура не пропустила в п'ятидесятитомнику. Навесні 1989 р. Зеня мені призначила зустріч на семінарі в Інституті мовознавства. Додому ми йшли пішки і, як звичайно, не встигали наговоритися. Тому я запросив її до моєї доні, де, попиваючи каву, ми далі обговорювали актуальну ситуацію. Зеня твердо вірила у швидке відродження України, як тільки дадуть людям вільніше дихати. Я був песимістичніше настроєний, зважаючи на глибокі метастази аморальности, русифікації та денаціоналізації, що пронизали всю душу радянського українця. Дуже жалілася, що у зв'язку з можливістю тепер говорити про М. Грушевського, один з наших товаришів, звеличуючи його, почав шельмувати Франка.

Востаннє ми зустрілися у Львові в серпні 1991 р. на конференції Наукового товариства ім. Шевченка з приводу 100-річчя М. Грушевського, на якій виступила з правдивою й виваженою доповіддю про

взаємовідносини І. Франка з М. Грушевським. Мешкала тоді, як звичайно, у Віри Петрівни. Ми домовилися, що відвідає мене, але не судилося. Несподівано їй стало погано, її взяли в лікарню, звідкіля поїхала прямо до Києва. Після неповних тяжких трьох місяців згасання вона померла. Я не поїхав на похорон, бо писав некролог, що його помістив у львівських газетах „Ратуша" та „За вільну Україну".

Зеня була до всіх вибачлива і старалася знайти щось добре в людях, часом навіть у тих, що явно на це не заслужили. Так, наприклад, одного разу ще в кінці 60-х на основі кількох сказаних до неї слів переконувала мене, що І. Білодід у глибині душі дуже переживає за українську мову. Була в добрих стосунках з однокурсницею Вікторією Хижняк, дружиною горезвісного погромника українства Валентина Маланчука (Мільмана), і навіть часом здатна була повірити її запевненням про добрі наміри чоловіка аж поки ця щира приятелька при зустрічі маніфестаційно не відвернулась від неї. Таких прикладів можна навести більше, а мої контраргументи не завжди переконували її. По суті такою залишилася до кінця своїх днів, хоч стільки разів їй прийшлося гірко розчаруватися, а то й болюче попектися. У 1988 р. після похорону Л. Гумецької, на який приїхала щоб виступити, присутній „достойник" зробив увічливий жест, запропонувавши її підвезти своєю чорною Волгою. І вона сіла. Я підбіг і витягнув її за руку з авта зі словами: „Твоє місце з нами в трамваю". Така вдача змушувала її не раз міняти думку про окремих людей, а її поступки давали декому привід закидати їй брак гідности та слабохарактерність, хоч по суті вона просто не завжди вміла адекватно зареагувати. З іншого боку, будучи вирозумілою, доброзичливою й по-приятельськи настроєною до людей, вона дуже болюче переживала неприхильне чи критичне ставлення до неї, особливо товаришів-однодумців, які часто не виявилися на належній висоті. Я переконаний, що в багатьох, особливо інститутських співпрацівників, за такою псевдопринциповою позицією скривався звичайний кар'єризм та страх, щоб уверху не запідозріли в симпатії до неї. Правда, були такі, які не змінили свого дружнього ставлення до неї (хочби М. Лукаш), але були й святенники, які бага-

тьом прощали лояльність і навіть вислужування, лише Зені у „священному гніві" не могли простити, що не пішла в табори Гулагу. Хочеться зацитувати старого насмішника Т. Боя-Желенського, якого Зеня так любила: "Nie każda taka swięta, by odrazu mieć bliznięta."

І навіть тепер, 30 років після подій 1972 р., І. Жиленко у спогадах (Homo feriens // Сучасність.— 2002.— № 4.— С. 133.), пишучи про розправу над українською інтелігенцією в 1972 р., мимохідь згадує „брудні покаянні листи" Зіновії Франко та Миколи Холодного, а пізніше Івана Дзюби. „Гадаю, — читаємо, — судити їх мають право ті, хто пройшов тим самим шляхом і вистояв. (...) Що більше в людині артизму, що багатіша її уява, то незахищеніша вона перед страхом і стражданням, безпомічніша перед насильством". Проте лише через одне речення неочікувано бачимо протилежне: „Ніколи не пробачу їм [З. Франко та М. Холодному], що, рятуючи свою шкуру, вони продали (sic!) найближчих друзів і однодумців. Бо їхні „покаяння" були мерзенними доносами (sic!)".

Болючішого й несправедливішого удару не можна було завдати пам'яті покійної та її товаришам, які добре знали її. І то зробила жінка, поетеса, що пише ніжні вірші, але далека від політики, з якою її зв'язують лише приятельські стосунки з окремими діячами. Не хочу ставати до суперечки за старозавітним принципом „око за око", але мимоволі згадую, що, коли Зеню мордували, хтось тоді й навіть ще за горбачівської відлиги мовчав, насолоджуючися природою на дачі й очікуючи, як воно далі буде. Та цур їм та іже з ними. Я не роблю їм закидів: такий був час, а творчість І. Жиленко я люблю і її спогади від самого початку з цікавістю й приємністю читаю. „Jeder muss nach seiner Fasson selig werden!"* — сказав колись Фридрих Великий.

Звернімося тепер до фактів. Не довіряючи своїй пам'яті, я підняв у бібліотеці „Радянську Україну" за 1 березня 1972 р. і переконався, що З. Франко не називала прізвищ (крім сумнозвісного Я. Добуша), а всю вину взяла тільки на себе саму, як І. Дзюба. З її слів зразу ж після публікації листа відомо, що вона домоглася такого безіменного тексту після довгого й непохитного опору вимогам КДБ.

* Кожен на свій спосіб старається бути святим (нім.).

Я ніде й ніколи не чув і не читав конкретного обвинувачення З. Франко, а в літературі про ці роки її обходять мовчанкою або згадують лише мимохідь. А все таки неясних натяків з єхидною міною або з облудним співчуттям я наслухався в „наших і не наших" колах аж занадто. Роман Крип'якевич на пряме питання про вину З. Франко, яке поставив умираючому І. Світличному, відповіді не одержав. А що вартий бойкот її похорону багатьма щирими українцями та святенниками, які неявно, але завзято цькували її аж до гробу.

Зеня Франко не заслужила на таке ставлення до неї. Вона вперше підняла на вченій раді Інституту мовознавства питання про катастрофічний стан української мови; вона прилюдно виступила проти вчення про злиття мов, за що здобула любов і пошану серед мовників національних республік та жадобу пімсти декого зі своїх співробітників; вона відкрито критикувала теорію двох рідних для українців мов, що насильно насаджувалася зверху за часів білодідовщини в українському мовознавстві; вона, використовуючи всі можливі канали, правдиво повідомляла діяспору про події в Україні; вона активно підтримувала всі протестаційні акції; вона була талановитим дослідником української мови, автором цінних праць у цій галузі. І нарешті, вона щиро і віддано любила Україну. Були такі моменти, коли здавалося, що сама напрошується на мучеництво за неї. За це ще в 1969 р. її викинули з партії, а незабаром і з роботи, незважаючи на попередні заслуги й прізвище. Будучи безробітною, відсунена від всякої офіційної діяльности, з забороною друкуватися, бойкотована „порядними" українцями, вона далі завзято вела активну діяльність. Забути про все це було б гріхом, „волаючим о пімсту до неба".

Дмитро ПАВЛИЧКО

І ти – Франко

Я побачив її вперше в університеті серед студентів. Хтось мені сказав: „Дивись, то онука Івана Франка". Я був тоді на першому курсі, а вона, мабуть, на четвертому, мені не вистачало відваги підійти, познайомитися з нею, але в студентському гурті я наблизився до дівчини так, щоб роздивитись її обличчя. Іван Франко був (і є сьогодні!) для мене божеством. Дивлячись на його онуку, я перебував у стані молитви до нього, а разом з тим я був змушений повірити в його людську природу. Обличчя Зені Франко мало в собі характерні прикмети дідового лиця: високе чоло, блакитні очі, уста й підборіддя із чисто франківськими рисами, в яких вгадується мужність і впертість.

Я познайомився з нею вже після того, як час од часу зустрічав її на коридорах нашого ВУЗу, тайкома видивляв її, тішився, що вона є, так начебто в її постаті ходила між нами, студентами університету душа Івана Франка.

При знайомстві зі мною вона сказала декілька добрих слів про мою поезію. Вона так само знала мене до нашого знайомства „рука в руку", можливо. Марійка Вальо, її й моя подруга, оповідала їй про мене.

Мої звичайні взаємини з Зенею Франко стали дружніми вже тоді, коли ми почали зустрічатися, будучи мешканцями Києва. Я бував у них дома на її запрошення. Розмовляв з її батьком про ситуації в українській літературі, про класиків, з якими я зустрічався, тобто про Тичину, Рильського, Сосюру, Малишка, Бажана. Тарас Франко був надзвичайно начитаною людиною, мав свою думку про радянських літераторів, яку не приховував, зневажливо говорив про Корнійчука. Він добре розумів трагедію великих талантів, що змушені були свідомо йти на співробітництво з тоталітарною системою, писати оди Сталіну й партії, щоб таким чином мати змогу нібито з офіційних позицій обороняти Україну від русифікації, берегти уламки й зародки молодої національної гідності в різних гуманітарних організаціях та установах радянського часу.

У Києві Зеня Франко стала відважнішою, ніж була у Львові, навіть одчайдушною в голосних протестах проти русифікаційної політики компартії, проти фальшування історії української культури.

Вплив на неї мав Київський клуб творчої молоді, атмосфера зустрічі шестидесятників, дружба з Михайлиною Коцюбинською, Надією та Іваном Світличними, Іваном Дзюбою, Євгеном Сверстюком, Миколою Вінграновським, Іваном Драчем, Аллою Горською та іншими світлими постатями того початкового національного відродження, яке вже не вдалося стлумити репресивним органам радянської влади. Саме діяльність тих людей, зрештою, призвела до створення Народного Руху України наприкінці 80-х років минулого століття, Руху, що відіграв найважливішу роль у розвалі червоної імперії та проголошенні незалежної української держави.

Зеня Франко була провідною зорею шестидесятництва. Нам здавалося, що її походження, її прізвище захищає нас, ми думали, що КДБ не наважиться переслідувати її, як онуку шанованого ідеологами комунізму... Каменяра, тому й були з нею відвертими, заохочували до нових сміливих вчинків. Зізнаюся, що і я належав до таких. Я їй говорив: „Не бійся, тебе не рушать! Ти — Франко!" Вона мовчала, сміялася, але одного разу сказала: „І ти — Франко!" Це не була оцінка моєї творчості, це був заклик до українця бути Франком, відкинути боязнь і пристосуванство, бути людиною. Совість моя горіла від тих слів. І досі горить.

Я тяжко пережив тимчасовий злам у поведінці Зеновії Тарасівни, коли вона, скатована допитами у КДБ, каялась у своїх „націоналістичних" гріхах. Але ж я бачив, що бере вона всю вину на себе, що нікого не топить, не скаржиться ні на кого, не скиглить, не плаче, а, схилившись перед катами, не втрачає достоїнства і цим демонструє свою вищість і непокірність.

Зеновія Франко залишила цікаву наукову спадщину як літературознавець і фольклорист, мовник та дослідник історії. З усіх Франкових онуків вона безперечно найбільше зробила як вчена, але як українка вписалася в нашу історію поміж найвидатнішими дисидентами і сміливцями, які піднімали голос за правду і за нашу державницьку ідею в часи найтяжчої неволі.

Я пишу цей спогад про неї задля того, щоб кожен українець, який прагне справедливості й стає до боротьби за збереження і вдосконалення нашої державності, почув од неї ті ж слова, які почув я, коли сказав їй: „Не бійся! Ти — Франко!" „І ти Франко!" — каже вона кожному з нас.

З Зенею — на студентську сцену*

Вересень 1948 року. Викладач давньої української літератури на нашому (тоді четвертому) курсі української філології Львівського університету Теоктист Пачовський нас повідомив:

— Цього року громадськість України відзначатиме 150-річчя з дня виходу в світ "Енеїди" Івана Котляревського. Цю подію у листопаді відзначатимемо в університеті і ми. Вся відповідальність покладається на ваш курс.

— У-У-У-У... Ми не одні на філологічному факультеті!.. — загуло в аудиторії.

— Ваш курс найбільш активний, а за кількістю студентів найчисельніший. Майже всі відвідуєте філфаківський хор, організований диригентом О. Скоропадою. Маєте багато декламаторів, підготовлений репертуар пісень, бо вже два роки виступаєте із своєю програмою не тільки на вечорах, присвячених Т. Шевченкові, І. Франкові, Лесі Українці, І. Котляревському, а й проводите такі ж вечори у школах, лікарнях, підшефних селах: Давидові, Гаях, Чижикові. Найскладніше те, що завкафедрою М. С. Возняк просив поставити кілька уривків з "Енеїди" і хоча б першу дію "Наталки Полтавки".

Почулись невдоволені репліки:

— Це неможливо і складно, лише один місяць для підготовки.

— Нема інсценівок! Та й хто їх підготує?

— Ми ж не актори!

— Треба усім дійовим особам мати гарні голоси, бо Наталка, і Виборний, і Возний, і мати Наталки — виконують сольні партії.

Доцент Пачовський у відповідь:

— Є серед вас прекрасні декламатори: минулого року на Шевченківському святі гарно виконали інсценізацію „Тополі" Анна Канич і Олександра Каспрук, а як прекрасно продекламувала „Лілею" Марійка Вальо. Майже всі хлопці мають добрі голоси, Ростислав Братунь

---

* Вперше опубліковано в книзі: *Комаринець О.* Спогад спогадів (До 75-річчя від дня народження проф. Теофіля Комаринця).— Львів, 2002.— С. 59–63.

прочитає свого вірша, а О. Каспрук на кожному вечорі виконує дві пісні. Чому б не виконати їй роль Наталки?

Гамір не вщухав. Репліки сипались звідусіль. Доцент Пачовський незворушно слухав, а потім поважно з притиском мовив: — Завтра на моєму столику щоб лежав список прізвищ студентів, які виконають просьбу академіка Михайла Возняка. Відповідальна, як завжди, Зеновія Франко.

Зеня Франко, скромна, без претензій, хоча внучка Івана Франка, старша від нас на два роки, навчалася на п'ятому курсі українського відділу. Вона була діяльним, заповзятим організатором і сумлінно виконувала всілякі доручення наших патронів.

То ж на другий день, у суботу, на великій перерві, прибігла до нас з розрум'яненим обличчям, зачитала прізвища „артистів", лукаво сяйнула голубими очима, крутнулась на підборах і, махнувши каштаново-рудуватими кучерями, вигукнула:

— Список несу доцентові Теоктистові Пачовському, а вас чекаю завтра о 15^{00} вдома. Зрозуміли!

Погода була по-вересневому тепла, трохи волога. Проходили стежками тихо, як по святих місцях, з трепетом у серці переступали пороги хати Франка, хоч бували тут не один раз. Сім'я Франків зустріла нас привітно. За столом сидів тато Зені — Тарас Франко, наш улюблений викладач з античної літератури. Стіл прикрашали червонобокі яблука-бурачки у великому плетеному полумиску.

— Сідайте, вгощайтесь, мої дорогі.

— Дякуємо... Захрумтіли яблука, і десь ділась наша напруженість, відчули спокій і затишок.

— Чув я, — почав розмову Тарас Франко, — що професор Михайло Возняк бажає побачити „Наталку Полтавку" на університетській сцені в час відзначення 150-річчя „Енеїди" Котляревського. Це дуже доречно, бо минає 100 років, як після закриття з'їзду (Собору) руських учених 26 жовтня 1848 р. у найкращій залі тодішнього єдиного національного закладу — у приміщенні духовної семінарії, прикрашеному символами української нації, учасникам з'їзду зроблено приємну несподіванку. Коломийські актори відіграли комедію-оперу „На милу-

вання — нема силування" — це перероблена Іваном Озаркевичем „Наталка Полтавка" Котляревського. Вперше вона була поставлена в Коломиї 27 травня 1848 року. Іван Озаркевич, боячись, що в Галичині цієї п'єси не зрозуміють, місцем подій зробив не Полтавщину, а Покуття. Ім'я Наталка — замінив на Аничку, а замість наддніпрянських пісень звучали коломийкові наспіви Покуття. П'єса була надрукована 1848 року у Чернівцях.

— Мій тато Іван Франко про цю театральну подію в Коломиї навіть написав статтю „Руско-український театр", в якій мовилось, що вистава публіці дуже сподобалася і вона почала вимагати автора. Івана Озаркевича не могли знайти, куртини не піднімали, а глядачі не вщухали: „Автора!", „Автора!" — кричали. Вирішили, щоб один з артистів вийшов на сцену і все пояснив невгамовній публіці. Вийшов, та пояснити не зміг, бо вибухнули овації, глядачі вважали, що це автор, і були задоволені. З того часу жила легенда, що Іван Котляревський у 1848 році був у Коломиї, а Франко жартував: „У 1848 році небіжчик Котляревський був у Коломиї". То ж, мої милі, робіть добру справу, я за це вас хвалю! „Наталку Полтавку" оглядатимуть вперше на сцені університету ім. Ів. Франка і залюбки прослухають невмирущі її пісні.

Без жодних заперечень ми погодились зіграти "Наталку Полтавку" От яким спритним організатором була Зеня Франко! Вона знайшла вдалий спосіб для досягнення своєї мети.

На наступний день про цей випадок повідомили академікові Вознякові, він беззвучно сміявся і пообіцяв розповісти нам на лекції про перші вистави „Наталки Полтавки".

У старих конспектах я знайшла скорочений запис цієї повчальної лекції: „Трохи про музику до „Наталки Полтавки" І. П. Котляревського, — розпочав лекцію М. Возняк, — Професор В. Біднов у рецензії, поміщеній у „Екатеринославских Губернских Ведомостях" за 1838 рік згадує, що Котляревський, як керівник музичної частини полтавського театру, вперше, ставлячи „Наталку Полтавку" у Полтаві, очевидно, музику до п'єси написав сам. У п'ятдесятих роках існувало дві партитури: Алоїза Єдлічки і Опанаса Маркевича з Немирова — її скомпонував Іоган Ляндвер, колишній капельмейстер у графа Болєслава

Потоцького. На підставі цієї музики у 60-ті роки М. Лисенко написав свою музику до „Наталки Полтавки".

Коли Щепкін довідався, що його друг Шевченко повертається із заслання (1857) і мусить затриматися в Нижньому Новгороді, він взяв відпустку і в тамтешньому театрі виконував свою улюблену роль Виборного в „Наталці Полтавці". Чи виконувала роль Наталки Катерина Піунова — не відомо, але в „Москалеві-Чарівнику" роль Тетяни грала Піунова. Шевченко захоплювався нею, освідчився їй... за півроку у Петербурзі отримав листа з відмовою..."

Зеня Франко і М. Потупейко майже кожен день перевіряли знання монологів, діалогів, працювали над інтонацією і дикцією, а один-два рази на тиждень проводили загальну репетицію. Доцент Теоктист Пачовський із „скреготом зубовним" жертвував своїми лекціями. Найбільше намучився Олексій Скоропада. Сольні партії Виборного і Возного (В. Фещак і І. Матвіяс) якось оволодівали, Наталка (О. Каспрук) знала усі партії: „Віють вітри...", „Видно шляхи Полтавськії...", „Чого ж вода каламутна", бо навчалася у музичному училищі ім. М. Шашкевича, мешкала в учительки солоспіву — оперної і камерної співачки Марії Володимирівни Сабат-Свірської, яка добре працювала з нею над виконанням цих пісень. Зате ніяк не звучав дует Возного і Виборного „Ой доля людськая — доля єсть сліпая" і тріо „Де згода в сімействі..."

Марія Сабат-Свірська погодилась проконсультувати і попрацювати з нами.

Якось усі гуртом — Зеня Франко і Теофіль Комаринець з нами, — вирушили до співачки. Мешкала в центрі міста над кінотеатром „Спартак". Там застали учениць Свірської Ольгу Міщук, Тамару Ахматову, її дядька, суфлера з оперного театру В. Куп'яка і приятеля Ярослава Михальчишина, з яким М. Сабат-Свірська познайомилася у 1930 р. в Польщі, коли співала у варшавському театрі „Олімпія". У 1945 р. Я. Михальчишин приїхав до Львова. Високий, з продовгуватим обличчям, чималим носом, любитель хорового мистецтва, музичний „поліглот", оркестрант і диригент. Годинами розповідав про враження від безпосередніх зустрічей з визначними діячами минулого, котрі зберігала його феноменальна пам'ять, ілюструючи світлинами, автографами

композиторів, акторів і співаків. Від нього вперше дізналася про творців хорової культури Галичини: о. Осипа Вітошинського, славетного диригента Дмитра Котка (слухала його хор вперше на невеличкій станимирській сцені у 1938 р. Мабуть, запросив його студент духовної семінарії Дмитро Павлишин). Михальчишин знав усіх галицьких композиторів, характеризував їхню діяльність: Остапа Піанківського, Віктора Матюка, Ярослава Ярославенка, Михайла Гайворонського; десятки оперних співаків та небуденних артистів, бандуристів, інструменталістів: Р. Криштальського, П. Пшеничку, Христю і Любку Колесс, Г. Левицьку та інших.

Побачивши гурт молодих незнайомих студентів, набрався охоти розказати про епізоди із свого життя.

— Ви читали „Мотрю", „Батурин", „Не вбивай"? Хто автор тих повістей, знаєте? А я, юні друзі, знав письменника Богдана Лепкого особисто. Пані Марія похитала заперечливо головою.

— Я коротко! У Кракові в Ягеллонському університеті 1932 р. я диригував студентським хором на честь 60-річчя від дня народження Богдана Лепкого. Колись покажу світлину. Більшу половину життя прожив письменник у Кракові. Там закінчив університет, став професором цього університету, викладав українську літературу і разом із студентом Академії мистцем Іваном Трушем заснував студентське українське товариство „Академічна громада".

Хор підготував улюблену пісню Б. Лепкого „Золоті зорі" композитора О. Нижанківського на слова Ю. Федьковича. У першому ряду сидів ювіляр. Коли соліст Я. Ґеник-Березовський прекрасним баритоном заспівав:

А я стою та й дивлюся
І нищечком плачу
Та сивію, як той голуб,
Сам не знаю за що...

— по обличчю письменника покотились сльози, які він непомітно витирав хустинкою.

Часто доводилось зустрічатися з Богданом Лепким — цим сивоголовим чоловіком з великими голубими очима, гарним обличчям

і з люлькою в зубах. Нерідко слухали його доповіді, уривки з повістей, вірші. Усі любили його і розділяли тугу за рідним краєм:

Одинокий сиджу над рікою,
одинокий з думками, з журбою...

Зеня тут же домовилась з паном Ярославом про його зустріч з першокурсниками у неї вдома.

Святковий концерт до 150-річчя „Енеїди" Котляревського вдався на славу! Зал тріщав, переповнений викладачами, гостями, студентами. Доповідь виголосив академік Михайло Возняк. Вдало виступили з монологами та діалогами в інсценівці „Енеїди" Іван Матвіяс, Ростислав Братунь, Сашко Жомнір, Роман Івасів, Михайло Потупейко, Василь Лисенко, Василь Горічко. Непогано виконали першу дію „Наталки Полтавки": Олександра Каспрук — Наталка, Возний — Іван Матвіяс, Виборний — Василь Фещак. Пісні „Хор пташок" Іполита Іванова „Садок вишневий коло хати" М. Гайворонського виконували тричі на „біс".

Завідуючий кафедрою академік Михайло Возняк подарував усім учасникам „Твори" Івана Котляревського (видання Товариства „Просвіта", Львів, 1928) з дарчим написом і великий, двадцятикілограмовий міх з найрізноманітнішими солодощами...

Ми вдячні долі, що на життєвому шляху зустріли І. Свєнціцького, Ф. Колессу, Т. Франка, М. Возняка, І. Ковалика, І. Крип'якевича, Є. Лазаренка, котрі зберегли у пам'яті враження від безпосередніх зустрічей з визначними діячами минулого, а також шанувальників рідної музичної культури: Марію Сабат-Свірську, Ярослава Михальчишина, Олексія Скоропаду, Ярослава Шуста — вони продовжували відродження репертуару пісень українських композиторів, на той час викреслених з музичної спадщини і заборонених. Ми втіщалися виявленими у нас добрими вокальними здібностями і що виконанням пісень і ролей у „Наталці Полтавці" могли підкорити публіку, дарувати їй радість і захоплення, а себе відчувати вивищеними над жорстокою реальністю. Та найбільше пощастило нам, що курсовим протектором був доцент Теоктист Пачовський, опікуном — завкафедрою академік Михайло Возняк, а організатором — Зеня Франко.

Степан СТОЙКО

Святкування Маланки в родині Тараса Франка разом з кагебистами

З Тарасом Івановичем Франком та його доньками Зіновією і Любою я познайомився взимку 1948 р. при дещо дивних та вельми характерних для Львова і західних областей України обставинах, типових для повоєнних років тоталітарного радянського режиму.

Як уродженець гірських лісових районів Закарпаття, ще в гімназійні роки я цікавився природничими науками, зокрема, лісознавством. Інженер лісового господарства — це була для мене приваблива, навіть романтична професія, і тому я мріяв здобути лісівничу освіту. В 1945 р. поступив на лісогосподарський факультет Львівського політехнічного інституту, який згодом був переведений у Львівський сільськогосподарський інститут. Декан факультету, доцент Юрій Дмитрович Третяк, представник старої галицької інтелігенції, дуже любив народне мистецтво, особливо хорове, і сприяв створенню при факультеті студентського хору. Його диригентом був наш однокурсник Теодор Грималюк, який мав середню музичну освіту. На обласній олімпіаді хор зайняв призове місце і був учасником республіканської олімпіади в Києві 1947 р. Всіх нас тоді вразив вигляд знищеного столичного міста, зокрема, вщент зруйнований Хрещатик. Згодом талановитий диригент нашого хору потерпів за любов до української пісні. В 1950 р. разом з родиною він був депортований на далекий Кавказ, в Хакасію.

З галицькими студентами в хорі я швидко потоваришував. Вони цікавилися існуванням Карпатської України в 1938–1939 рр. Я був свідком цих історичних подій, оскільки в 1938 р. закінчив гімназію в Хусті, що був столицею Карпато-Української держави. На Закарпатті ж мало знали про голодомор в Україні 1932–1933 рр., визвольну боротьбу УПА, депортацію населення з Галичини і Волині. Тому для мене цікавими були розповіді моїх друзів про ці героїчні та водночас трагічні події.

Серед моїх колег хористів були знайомі дочок Тараса Івановича Франка — Зеновії та Люби. Від їх імені вони запросили мене у 1948 р.

відзначити Маланку в родині Франків. На Закарпатті, на жаль, не збереглися традиційні святкування Маланки. Лише на Святий Вечір та на Різдвяні Свята колядують, ходять з вертепом, виконуються інші народні обряди. Маланка — традиційне народне свято, яке відзначають 13 січня — в день святої Меланії. В Галичині та Східній Україні Маланка — дуже популярне свято. В цей вечір збирається молодь, за стародавнім звичаєм дівчата ворожать про майбутню долю, хлопці віншують, разом бавляться у жартівливі ігри. Мене, як молодого студента, це зацікавило, і я із задоволенням прийняв запрошення зустріти вечір у родині Франків. Я подякував Зеновії і Любові і сказав, що приїду на вечір разом з братом Володимиром, який був студентом торгово-економічного інституту. Ми були раді познайомитися при цій нагоді із сином та внучками знаменитого українського письменника.

13 січня ввечері разом з братом ми взяли по пляшці закарпатського вина і пішли до родини Франків, яка мешкала на вулиці Івана Франка в колишньому будинку Михайла Грушевського (згодом тут була розміщена експозиція музею Івана Франка). На вечорі зібралося близько 20–25 молодих студентів. Зеновія Тарасівна була рада, що серед них є і представники Закарпаття. Як господиня вона керувала вечором. Дівчата приготували скромну на той час закуску, хлопці принесли різні напої. В куті великого залу з патефона звучали мелодії танго, вальса, фокстрота. Між танцями виконувалися старовинні обряди, були так звані забави „у фанти".

Тарас Іванович з приємністю спостерігав, як молодь святкує Маланку. Я знав, що він викладач античної літератури в університеті, тому у мене з ним зав'язалася цікава розмова про римських поетів — Вергілія, Тита Лукреція-Кара, Ціцерона. Пан Тарас із задоволенням прослухав кілька моїх цитат латинською мовою, які запам'яталися мені з гімназії. На стінах кімнати, де ми бавилися, було багато невеликих картин карпатської природи та з античної історії. Тарас Іванович сказав, що він великий шанувальник мистецтва і це його власні праці. Я був вражений їх художнім рівнем.

Десь близько 10 години вечора почувся дзвінок. Ми думали, що хтось із запрошених запізнився. Несподівано Тарас Іванович повернув-

ся у супроводі майора та капітана з голубими погонами КГБ. Правдоподібно, вояки КГБ слідкували за будинком Франків, зафіксували, що там збирається ввечорі багато молодих людей, і повідомили про це своє управління на вул. Дзержинського.

Раптова поява офіцерів КГБ в помешканні нас усіх здивувала, ми з хвилюванням чекали дальших подій. Майор КГБ почав цікавитися причиною наших „зборів". Тарас Іванович і Зеновія Тарасівна як господарі хати, повідомили, що вони запросили студентів на свято Маланки, яке звичайно справлялося в Галичині. Офіцери у ввічливій, але офіційній формі сказали, що хочуть познайомитися особисто з присутніми і просили нас підійти з паспортами до столу та дати відомості про місце проживання, місце навчання або праці кожного. Створилася своєрідна черга до запису. До мене підійшов брат і сказав, що не взяв зі собою паспорта. В той час людина без паспорта — це людина безправна або підозріла. Я тихенько повідомив Зеновії, що у брата немає паспорта. Вона відповіла: „Не турбуйтесь, ми сховаємо Володю на горищі". Така пропозиція мені здалася небезпечною і непотрібною. Я відповів Зеновії Тарасівні, що брат — студент торгово-економічного інституту, з його особовою справою все в порядку, він подібний до мене і тому ми можемо сміло підійти до офіцерів КГБ для запису.

Після закінчення перевірки ми, старші студенти, підійшли до офіцерів і запросили їх як гостинні господарі, випити для знайомства чарку горілки. Вони ввічливо відмовилися і покинули хату.

Після такого неочікуваного візиту затихли музика, спів, припинились танці, закінчився вечір Маланки і ми, „без вини винуваті", з різними думками про наслідки зустрічі з КГБ, стали прощатися та покидати гостинну хату Франків.

Пізніше, коли родина Тараса Франка у 1950 р. була переселена до Києва, я неодноразово зустрічався з Зеновією Тарасівною в Інституті мовознавства АН УРСР, і ми згадували про „історичну Маланку" у Львові. Вона сказала, що їхня хата була весь час під наглядом КГБ і наша Маланка могла бути також однією з причин переселення родини зі Львова до Києва.

Випадок у родині Франків нагадав мені відомий вірш Лєрмонтова, написаний в 1837 р. на Кавказі, куди поет за опублікований вірш на

смерть Пушкіна був висланий царською охранкою у діючу армію, що воювала з кавказькими народами:

„Прощай немытая Россия,
Страна рабов, страна господ,
И вы, мундиры голубые,
И ты, им преданный народ.

Быть может, за стеной Кавказа
Сокроюсь от твоих пашей.
От их всевидящего глаза,
От их всеслышащих ушей".

З того часу пройшло понад півстоліття. Очі і вуха радянських кагебистів, озброєні сучасною технікою, стали виконувати свою функцію ще ретельніше. Проте, їм це не допомогло. Адже прогрес суспільства та волю до свободи, як і еволюцію в живій природі, зупинити неможливо. Це наочно засвідчує новітня історія розпаду Радянського Союзу та звільнення народів, завойованих Російською імперією.

Анна-Галя ГОРБАЧ

Мій спогад про Зіну Франко

Було це 1963 року. У болгарській Софії відбувався 5-й за чергою, однак перший післявоєнний, "нормальний" Конґрес славістів Європи та Америки. За два місяці перед конґресом, що мав бути у вересні, попросилася "на розвору" нашого фольксваґенівського "жука" доктор Ганна Наконечна, мовознавець, лектор української мови мюнхенського університету.

На конґрес, що проходив у приміщенні софійського університету, прибула делегація з Радянського Союзу, у складі якої чимало українських учених. Атмосфера, як нам спершу здалося, була доволі відпружена. Мій чоловік Олекса Горбач, сьогодні покійний, вів розмову з професором Йосипом Дзендзелівським, відомим нині діалектологом, знавцем карпатського регіону. Однак уже в перший день спокійну зосередженість фахової розмови при столах у холі, де лежали стоси відбиток, що їх привезли науковці, стурбувала згадана вище пані Наконечна, котра як вихор приблизилася до колег, які обережно дискутували. "Уявіть собі, мене помістили в готелі "Москва", а я ж її так ненавиджу!" — заявила вона голосно. Бідолашний професор Дзендзелівський помітно зблід при цих словах, а пізніше попросив, щоб пані Н. дещо обережніше висловлювалася…

Зі Львова на конґрес прибули професор Л. Л. Гумецька, молоді доценти, до яких долучився нині покійний Володимир Лучук, що саме в той час був стипендіятом у Софії. Пам'ятаю, що "наші" потягнули нас до якогось театру, де відбувався вечір, присвячений Лесі Українці, що, як відомо, приїздила свого часу в Софію до свого дядька і духовного наставника Михайла Драгоманова. Володимир Лучук читав зі сцени вірш, написаний у болгарській столиці під враженням пошуків слідів тих двох великих людей. Його драматичний виступ на сцені з голосним вигуком "А Леся – де?" ми ще довго цитували при спогадах про цю першу зустріч із земляками 20 літ після закінчення війни.

Між нами і вченими з України відбулося немало розмов, обмінів думками і друкованими працями. (Були, правда, і "наукові боги" з Києва, для яких Олекса Горбач зі своєю одвертістю щодо проблем

української мови став одіозним…) Звичайно — в кулуарах університету, коротко, похапцем, бо було немало тих, що слідкували за цими розмовами. Сьогодні можна без страху, щоб комусь не пошкодити, назвати кілька імен, що, як і ми, прагнули нормальних людських взаємин, наукових контактів, відносин між краєм та еміграцією. Це історик Ф. Шевченко, якого мій чоловік знав зі зустрічі в Варшаві 1956 р., філологи Л. Гумецька, Зіна Франко, Ол. Дей та низка інших.

Зокрема Зіна Франко виявила велике бажання поспілкуватися з моїм покійним чоловіком. Після виступу київської "спеціалістки" з російсько-українських літературних зв'язків Н. Крутікової Зіна підійшла до нього і заявила: "Ми конче мусимо поговорити!" А був цей виступ і реакція на нього початком ще кількох "ударів", що відбулися впродовж років на схожих наукових конгресах між вченими України, представниками "офіційної" лінії та Олексою Горбачем. У доповіді Н. Крутікової прозвучали всі ті аргументи "благородного позитивного впливу" російської літератури на українських прозаїків другої половини 19 ст., без яких, мовляв, українська література не була б розвинулася. Олекса Горбач під час дискусії звернув увагу на те, що доповідь висвітлює тільки "позитивний" аспект російсько-українських культурних взаємин, а промовчує негативні наслідки російської культурної політики в Україні, що у згаданих творах українських письменників другої половини 19 ст. знайшли відповідне зображення. Під час цієї дискусії Н. Крутікова просто впала у шал і поіритовано спитала: "А откуда вы?" "З Німеччини", — відповів Олекса Горбач. На те вона скрикнула схвильовано: "Вот именно, с Германии, это… это зоологический национализм!"

Коли слухачі поволі почали розходитися, Зіна Франко підійшла до мого чоловіка, представилася і сказала: "Нам конче треба поговорити…" Розмова заледве розпочалася, як підійшов колега Медведєв із Харкова, узяв Зіну під руку і заявив: "Зіно, нам треба іти, на нас ждуть…"

Далі були тільки коротенькі хвилини в кулуарах, десь у затишку колони, щоб похапцем обмінятися словом чи якоюсь брошурою.

Оскільки в тих роках розпочалося передруковування в еміграційній пресі ("Сучасність" тощо) поезій шістдесятників, Зіна просила

мене: "Ради Бога, не передруковуйте, не звертайте на творчість молодих такої уваги, чи ви там собі не здаєте справи, що тим даєте привід задушити все, що в нас поволі, з болем відроджується?" А була це друга половина 1963 р., початок нових репресій… Я саме надрукувала в німецькому культурно-політичному журналі "Osteurora" статтю про голос "молодих" в Україні, переклади поезій, бо проросійські "молоді голоси" почали вже говорити і писати в німецькій пресі…

Моя друга зустріч з Зіною Франко відбулася напередодні процесу В. Мороза. Я приїхала до Києва на розмови в СПУ з приводу назви моєї другої антології прози німецькою мовою ("Криниця для спраглих"). У колах, де я оберталася, проходив збір грошей для Раїси Мороз — на гонорар адвокатові. Ми з Зіною як "практичні жінки" пішли до магазину, де за валюту можна було придбати недоступні товари. Купили дорогі хутряні шапки, до яких скоро знайшлися охочі…

Пам'ятаю, як Зіна мене "потягла" додому, куди протягом того дня заходили знайомі привітати її батька з днем народження. Незабаром зібралася дуже гарна компанія — Світличні, І. Дзюба, Є. Сверстюк та інші. Вони порадили мені привітати ювіляра як буковинці, що випадково приїхала з Чернівців до столиці, не згадуючи, що я з Німеччини. Пізніше Зіна повела мене в іншу кімнату, де без свідків гірко скаржилася на домашню атмосферу, бо братова доносить про все почуте в органи… Згодом ще й наші сини нав'язали листування, а Марко, відвідуючи Київ, зустрічався зі сином Зіни. Але тоді вже доходила середина сімдесятих і ситуація в Україні сильно загострилася, Зіну примушували підписувати сфабриковані у КДБ заяви.

Дуже зворушила мене зустріч 2000 р. у Львівській бібліотеці ім. В. Стефаника, де давні друзі Зіни Франко святкували спомінами її пам'ять. Подруги молодих літ, колеги зі студій та років наукового старту і росту згадували ініціатора відважних починань відродження рідної культури. Йшлося їм про те, щоб відтворити справжній образ спадкоємця високої культури, традиції славного роду Франків. Далеко від України цю пам'ять зберегло чимало галичан, котрих доля занесла по всіх усюдах. Вона жила і в нашій хаті, де життєвий приклад цього відданого Батьківщині роду був одним із дороговказів.

Дорога, люба Зиновіє Тарасівно!

Не уявляю собі, як може статися, щоб Ви не приїхали до нас в Ужгород?.. Отож цим листом Вас сердечне прошу не пошкодувати сил, часу і таки вибратися бодай на день-два за Карпати. Тут так близько і зручно! Обнімемо Вас, обцілуємо всею родиною і наговоримося, наговоримося. Прочитаю Вам кілька нових сторінок із своїх нових творів, що їх написав. Врешті щасливий я трішки з того, що знову повернувся до себе, за письмовий стіл, за папір для писання... Це так важливо, це так окриляє і підтверджує, що ти таки живеш.

З „Птахами..." справа майже катастрофічна. Досі їх у світ не пустили, а для мене це значить, що їх прирікають на фізичне знищення. Але Ви скажіть мені, чи залишалася знищеною книга, котра була ну хоч би в п'ятьох, десятьох екземплярах?..

Вірити не хочу в те, що до нас не заїдете. Коли з сином, просимо з сином. Коли ще з кимось із рідних, просимо разом!..

Не знаю, коли випаде мені дорога в Київ. А значить, не знаю, коли матиму можливість з Вами стрітися.

Цілую Ваші руки!

Бажаю Вам добра!

Кланяюся рідним!

Ужгород, 2 січня 1972 р.

Дмитро ГРИНЧИШИН

Неповторна і нескорена особистість

У студентські роки мені не поталанило познайомитися зі Зіновією Франко, як і з її найближчими друзями — Уляною Єдлінською, Лідією Коць, Ярославом Дашкевичем. Вони вже закінчували студії у франковому вузі, а я тільки починав у ньому навчання. Про Зіновію Франко я довідався пізніше з розповідей її товаришів. Вони відгукувалися про неї ще як про студентку — дуже працьовиту, дисципліновану, активну, наполегливу і товариську.

Моє знайомство із Зіновією Франко, щоправда, заочне, почалося вже у 50-х роках, коли я прочитав її статті з історії української літературної мови. Вони мені, як аспірантові, сподобались аналізом багатого фактичного матеріалу, легкістю викладу, цікавими спостереженнями і обґрунтованими висновками. Тому не дивно, що її, молодого науковця, залучили до написання двотомного „Курсу історії української літературної мови". Як співавтор кількох розділів, Зіновія Франко успішно справилася зі своїм завданням.

Особисто познайомився я зі Зіновією Франко у 1962 році, коли вчена рада Інституту мовознавства ім. О. Потебні призначила її другим опонентом моєї кандидатської дисертації. Коли я повідомив про це своїх колег у відділі, то вони сказали не хвилюватися, бо Зеня (так її звали друзі і весь наш колектив) — доброзичлива, людяна, справжній науковець і по-діловому оцінить роботу.

Зичливість і моральну підтримку Зені Франко я відчув під час захисту дисертації. Коли мені голова вченої ради академік І. Білодід поставив аж три запитання, я спочатку дещо розгубився, бо не чекав цього. Але коли я відповів на перше запитання і побачив, що Зіновія Тарасівна кивком голови схвально оцінила відповідь, то це мене підбадьорило, й далі я відповідав сміливіше і впевненіше. Приємно вражений я був оцінкою Зіновії Франко моєї дисертації. Зробивши кілька дрібних зауважень, опонентка рекомендувала роботу до друку.

Після захисту мої зустрічі із Зенею стали частими. Кожного разу, коли мені випадала нагода бувати у Києві, я неодмінно бачився з нею.

Вона постійно цікавилася львівськими новинами, працею і самопочуттям наших співробітників. У свою чергу ділилася своїми новинами (а їх у неї завжди було дуже багато). Зеня часто їздила на конференції та наради, охоче виступала з науковими доповідями, брала активну участь у дискусіях, була прекрасно обізнана з науковим життям країни. Вона була високо ерудованою особистістю. Крім мовознавства, у центрі її уваги були література, мистецтво, політика. Зеня Франко завжди перебувала у вирі найважливіших подій. Вона добре знала про діяльність не лише Інституту мовознавства та його науковців, а й інших наукових і навчальних закладів, про політичні й культурні справи столиці, України і зарубіжжя. Від Зені ми довідалися про звільнення з роботи Михайлини Коцюбинської, старшого наукового співробітника Інституту літератури, про переслідування і заслання багатьох українських діячів культури, поетів, зокрема В. Стуса, В. Симоненка, Б.Антоненка-Давидовича, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Чорновола, братів Горинів, Ірину та Ігоря Калинців, М. Осадчого, І. Дзюбу, Є. Сверстюка, І. Світличного та ін., про діяльність київського клубу творчої молоді „Сучасник", про машинописи праць І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація" і В. Чорновола „Горе з розуму" в Україні та їх публікацію за кордоном, про її негативне ставлення до твердження академіка І. Білодіда щодо двох рідних мов — української та російської.

Незабутнє враження справила на нас розповідь Зіновії Франко про її візит з Михайлом Брайчевським до Першого секретаря ЦК України Петра Шелеста у справі українізації культурно-духовного життя в Україні. Їхня розмова з Петром Шелестом у його кабінеті не відбулася, а лише в коридорі. Саме там Перший секретар запропонував їм діяти активніше і впевненіше. Очевидно, ця розмова вплинула на Петра Шелеста, бо після неї почалося значне потепління в українізації духовного життя, яке тривало три роки. Почали виходити українською мовою наукові праці, здійснюватися переклади російськомовних статей на українську мову, у вузах, технікумах і училищах викладачі стали читати лекції лише українською мовою, приїжджим викладачам запропоновано вивчати українську мову і розмовляти нею.

Сама Зіновія Франко у період відлиги не стояла осторонь від українського духовного життя в Україні. Вона пише і публікує низку

статей, присвячених актуальним проблемам української мови. Тут варто назвати хоча б такі: "Українська мова і її дальший розвиток", "Дбати про культуру мови", "Українське літературне мовлення (усна форма)", "Про культуру української мови" та ін.

Особливо великою радістю і святом був для нас приїзд Зені Франко до Львова. Про її відвідини заздалегідь знали працівники відділу та її численні друзі з інших відділів, зокрема літератури, історії, археології, а також з-поза меж інституту (Марія Вальо, Степан Трофимук, Ярослав Дашкевич, Вітольд Ауліх, Лариса Крушельницька, Валентина Черняк, Степан Ярема та ін.). Її чекали з нетерпінням, бо знали, що Зеня привезе багато цікавих новин, недоступних тут, у провінції. Вона від природи була наділена великим даром інформації і талантом мовлення, розповідала емоційно, натхненно, дотепно коментувала ті чи інші події, завжди давала їм свою оцінку.

Проте згодом такі зустрічі у відділі припинилися. Зеня не мала змоги приїжджати до Львова, бо їй не давали відрядження, перевели з посади старшого наукового співробітника на старшого лаборанта у сектор діалектології, не давали можливості захистити докторську дисертацію про гідроніми України. Але і в ті тяжкі часи Зіновія Франко не занепадала духом. З великим завзяттям та старанністю взялася за підготовку до видання „Словника бойківських говірок" М. Онишкевича. Як член редакційної колегії здійснила попереднє редагування Словника, а також у співавторстві склала покажчик до нього.

Постійні переслідування і цькування Зені Франко не могли не підірвати здоров'я цієї мужньої і незламної особистості. У розквіті творчих сил вона передчасно відійшла у вічність. Зеня Франко могла ще багато зробити для української науки. Вона писала швидко, розмашисто, відгукувалася на важливі мовознавчі проблеми. Особливо продуктивно працювала Зіновія Тарасівна у ділянці історії української літературної мови, гідронімії, діалектології, зробила помітний внесок у розвиток українського мовознавства.

Пам'ять про Зіновію Франко як Людину інтеліґентну, чесну, сумлінну, доброзичливу, працелюбну, енергійну і неповторну, як яскравого науковця назавжди збережеться у тих, хто її знав і з ким вона спілкувалася.

Левко ПОЛЮГА

"Шкодую, що ми хоч трохи не побалакали з тобою..."

Вони ж ... без огляду й тривоги,
Ідуть навстрічу сонцю золотому.
І. Франко. „Ідилія".

Вони ідуть, хто впевненіше, хто більш кволо, йдуть, але без Зені (так її називали у Львові). Ідуть і по дорозі зникають одні за одними. А Зеновія (Зіна) Тарасівна Франко (як її перехрестили в Києві) залишила нас і перейшла в інший світ, бо їй було тісно в цьому. Тісно? А може вона вже не могла перебувати у цій шарпанині життя? Коли поставала Українська Держава, Зеню вже опустили сили, хоч саме тоді настав час для неї жити і жити. На науковій конференції у Тернополі восени 1991 р., присвяченій М. Грушевському, де я мріяв знову її зустріти, бо і вона зголосила тему доповіді, початок засідання відкладався, бо ось-ось має прибути Зеня Франко і раптом розпочали його повідомленням: Зіновія Тарасівна не прибуде через тяжку недугу. 17 листопада не стало цієї енергійної, нестримної, завжди в пориві жінки з дещо хрипкуватим голосом. Вона прагнула добра, світла, Сонця золотого, намагалася, як Ікар, наблизитися до нього, принести якусь розраду, тепло своїм найближчим, пестила в серці Україну, та їй постійно намагалися підтяти крила і спрямувати її політ не туди, куди тягнулася її душа, куди дивилися її ясні очі, а в ідейне партійне ложе, в яке її сутність не могла вміститися.

Важко сьогодні відтворити всі деталі зустрічей із Зенею, але хотілося б описати її такою, як сприймав її я і якою вона збереглася в моїй пам'яті, оскільки розкриття її образу у спогадах різних людей, виписує перед нами оту непересічну й драматичну особистість нашого часу і народу.

Вона відійшла дуже несвоєчасно. І в тому, що так рано покинула нас, напевно винні не лише сильні тогочасного світу, але може й ми

всі, що в складні хвилини, які для неї прокрусти створювали, не підтримали її.

Скажете, ми також чекали на підтримку. Можливо, але про християнське співчуття до ближнього ми повинні були пам'ятати. Пригадується, як у тих 70-х професор Л. Гумецька сказала, що одержала листа від Зені, в якому та скаржилась, що ніхто їй не пише зі Львова, лише Лукія Лук'янівна. І Левко Полюга шле святкові привітання. Інші або боялися, або може мали жаль до неї, не розуміючи, що в цьому драматичному гонінні української інтелігенції (звільнення багатьох з роботи) Зеня була лише штучно підставленою, як це в партійно-кадебістському стилі робилося не раз.

Незважаючи на переслідування, вона зуміла написати кілька докторських дисертацій, з яких їй ні однієї не дали оформити і захистити, хоч Зеновія Тарасівна своїм науковим талантом перевершувала багатьох з нас. Вона була феноменально універсальна, могла інформувати про багато наукових досягнень, чимало знала про відомих особистостей, писала яскраві публіцистичні статті. Лише в мовознавстві вона яскраво проявила себе в дослідженні історії української літературної мови, мовної майстерності українських письменників, лексикографічній діалектології, особливо при редагуванні словника М. Й. Онишкевича, ономастиці, зокрема — гідронімії.

Коли приїжджала до Львова, то обов'язково відвідувала відділ мовознавства не лише, щоб побачитися з приятелями, але й розказати про найголовніші новини. Це були свята інформації. Тоді до відділу приходили всі спраглі знань. Звичайно, запрошувалися ті, кого не боялися. Вона хотіла познайомити нас з усіма новинами, з усіма досягненнями культури, літератури, мистецтва. Згадую, як одного літа вона приїхала до Львова з молоденьким Іваном Драчем і напівконспіративно водила його на квартири знайомих, де він читав неопубліковані вірші. На одній із таких зустрічей у гостинній хаті У. Єдлінської та В. Ауліха був і я.

Мені доводилося нераз бувати в помешканні Франків біля Київської опери, рідше на вул. Толстого, коли, після смерті Тараса Івановича та Катерини Іванівни, їхні діти роз'їхалися. Згодом ми не раз зустріча-

лися в Інституті мовознавства ім. О. Потебні у Києві на бульварі Т. Шевченка і теперішній вул. М. Грушевського, багато про що говорили, (властиво я більше слухав), листувалися. Це було зумовлено тим, що з 1953 р. я почав працювати у Львівському музеї Івана Франка, а з 1957 р. — у відділі мовознавства тодішнього Інституту суспільних наук у Львові, яким завідувала професор Л. Гумецька — учителька Зені у школі ім. М. Шашкевича, і в якому працювало багато її друзів.

Вперше я побачив Зеню на світлині 1933 р., коли прийшов працювати до музею Івана Франка. На ній схоплено родину Франків під час відкриття пам'ятника Каменяреві на його могилі. Маленька Зеня якось особливо виділялася з-поміж інших присутніх поривчастим поглядом, рішучим поворотом голови.

Вона завжди була кипучою натурою, повною інформації про всіх і про все, бо черпала її і з урядових, і не з урядових джерел; маючи талант аналізувати й узагальнювати, завжди комусь щось мала повідомити, передати, часто навіть застерегти, попередити про якусь небезпеку. Мені запам'яталися з часу праці в музеї доброзичливі попередження, які вона мені пересилала через приятелів, оберігатися окремих людей. Тоді я ще не був з нею особисто знайомий, але вона, як потім мені призналася, знала про те, що радянські клерки не прийняли мене в аспірантуру, і ніби взялася опікуватися мною. Сьогодні у моїй пам'яті звучать слова: "Хай стережеться особливо цієї людини (ім'ярек), бо вона страшна". Зеня ніби була неофіційним патроном музею Івана Франка і тому часто піклувалася ним, цікавилася долею його співробітників. Оберігаючи когось від небезпеки, сама ж про себе не думала — була надто необачлива. Безперечно знала, що перебуває під постійним наглядом, але сама ніби жонглювала, кпила собі з тих, що її переслідували, і продовжувала робити своє. Свідченням того, що партійно-кадебістська єдність знала про кожен її крок, є такий, може незначний, але показовий приклад. Під час однієї з моїх поїздок до Києва, коли я вже був співробітником Інституту суспільних наук, як зазвичай, я зустрівся із Зенею. Вона передала мені та іншим колегам книжку, видану в Канаді. Це були спогади Ганни Франко-Ключко про свого батька. За своїм характером ці спогади зовсім не мали антира-

дянського спрямування, навпаки, у них навіть дуже тенденційно негативно була розкрита постать М. Грушевського — сусіда Франків. Хоч факту передачі ніби ніхто не спостерігав, але, видно, чиєсь пильне око таки зафіксувало цей факт, бо коли я книжку привіз і спочатку дав її Уляні Єдлінській, щоб потім її передати іншим, в Уляни, коли вона йшла додому, книжка щезла (чи то в трамваї хтось витягнув, чи на ринку, куди вона вступила купити продуктів). Уляна Ярославівна мені розповідала: книжку в торбинці поставила на прилавок, поки складала куплене, вона пропала. Я ще про це нічого не знав, але коли вранці на другий день прийшов на роботу, мене викликав секретар партійної організації і попросив позичити прочитати цю книжку, мовляв, він довідався, що я її привіз із Києва. Для мене все це було несподіванкою. Коли прийшла на роботу Уляна, я їй розповів про це, а вона мені — про крадіжку. Якось все це дуже пов'язувалося.

Зеня була надмірно щира у стосунках з людьми, завжди намагалася підтримати, заохотити, допомогти чи то порадою, чи схвальною рецензією, чи підказати тему для дослідження, чи просто підтримати доброю відвертою усмішкою. Про її доброзичливість, до мене принаймні, може свідчити один такий штрих з наших взаємин, який, мабуть, був типовим для неї взагалі. Це один з її листів, що зберігається у мене. Наводжу його повністю:

"16.VI.77.

Дорогий Левку!

Одержала Твою книжку "Слово в поетичному тексті... ". Вже почала читати.

Домовилася з Миколою Пилинським, що дам на неї рецензію в "Культуру мови", вип. 16. М. П. сказав, що рецензія має бути анотаційного характеру на 4 стор. (заохочення до читання). Якщо все-таки будуть у мене якісь зауваження (але сподіваюсь їх не буде), то напишу Тобі окремо.

Шкодую, що ми хоч трохи не побалакали з Тобою, коли Ти був у Києві, але врешті-решт — це не остання можливість для зустрічі.

З сердечним привітом Зеня".

Цей короткий лист навіває мені немало спогадів про характер її спілкування — якийсь такий безпосередній, простий. Вона коли сміялася, — то на повні груди, якщо обурювалася, — то на повний голос, часто при тому даючи відповідну оцінку фактові чи особі. Вона спілкувалася з багатьма високопоставленими особами, і вони рахувалися з її думкою, при тому могла сміливо висловити у вічі правду якомусь функціонерові.

Такою ж безпосередньою була вона вдома. Якось зимою ввечері на київську квартиру Франків-Юрачківських, що біля оперного театру, ми зайшли з професором О. Ріпецькою. Вона була знайома з Зенею ще з часу навчання в університеті. Уже все сімейство повернулося з роботи. До вітальні зайшли чоловік Зені Павло Юрачківський, Зенина сестра Люба, навіть брат Роланд. Згодом до нас приєдналися Тарас Іванович і Катерина Іванівна. Кімната була простора, але обставлена дуже скромно. Пригадується, що напроти вікна у вітальні стояло піаніно, зверху на ньому якась галицька ткана прикраса, але цього вечора ніхто на ньому не грав. Мимоволі посідали якось колом, розповідали про події у Львові, я — про музей, зокрема про підготовку до сторіччя від дня народження Каменяра, що мало відзначатися у цілому світі. Сьогодні вже не відтворю в деталях усієї бесіди, але збереглося враження веселого настрою всього товариства. Присутні були й Зенині сини — Юрко та Андрійко. Андрійкові тоді виповнився приблизно рочок, і того вечора він тільки що прокинувся. Вивела його Зеня босоніж в одній сорочинці, яка накривала животик нижче пупчика. Тоді він давав нам концерт, робив „тосі" (плескав у долоні), показував, який він великий, але загальне захоплення викликав тим, що ставав дуба, тобто нахилявся, дістаючи ручками до підлоги. Юрчик вже був поважним і спостерігав все поблажливо. Намагався бути незалежним і, навіть, (як при якійсь нагоді Зеня сказала) не бажав, щоб його якось особливо вирізняли через те, що він правнук Івана Франка. Зеня дуже любила дітей. Я не бачив її в останні роки життя, і саме такою вона і сьогодні пам'ятається мені — енергійною, веселою, життєрадісною, гостинною газдинею, уважною дружиною, доброю щасливою мамою. Шкода, що зустрічей було так мало...

Михайло БАЧИНСЬКИЙ

Я був на екскурсії із Зеновією Тарасівною Франко

Для різних учбових закладів Львова під час літніх канікул 1950 р. була організована екскурсія. Склад груп комплектували із числа кращих студентів, аспірантів, викладачів та наукових працівників, уродженців Західної України.

Метою екскурсії було ознайомлення з різними містами Східної України, музеями, історико-архітектурними пам'ятками та кращими великими промисловими підприємствами.

Але головним, мабуть, був ідеологічний підтекст: наглядно показати „западенцям" переваги соціалістичного способу виробництва та життя, розвиток української культури під „сонцем сталінської конституції" та під переважаючим впливом культури „старшого російського брата!"

Я, як відмінник навчання і староста академічної групи, був включений деканатом хіміко-технологічного факультету Львівського політехнічного інституту (тепер Університет „Львівська політехніка") у список екскурсантів. Екскурсія була для нас безкоштовною.

Кожна група мала відвідати одне місто. Група, в якій я був, тоді відвідала Харків. Потім різні групи екскурсантів з'їзджалися до Києва. Зі столицею знайомилися кілька днів.

А тоді під вечір усі зібралися на Дніпровій пристані. Сіли в спеціально замовлений пароплав і поплили вниз по Дніпрі до Канева, точніше до Чернечої гори. Звечора на пароплаві довго співали, веселилися. А зранку вже були на місці.

Піднялися на могилу Тараса Шевченка, поклали квіти, заспівали „Заповіт" та інші пісні на слова Великого Кобзаря. На пам'ять нас сфотографували. Цю світлину я замовив і зберіг донині.

На цій світлині у першому ряді в центрі між двома хлопцями спершись на праву руку присіла Зеновія Тарасівна Франко. А автор цієї замітки стоїть зліва п'ятим у ряді – після чотирьох хлопців у темних костюмах.

Із Зеновією Франко я особисто не був знайомий. Знав, що вона була аспіранткою Львівського державного Університету ім. І. Франка і

що була внучкою Великого Каменяра. Вона весь час була у товаристві своїх ровесників та викладачів університету, які були гарно одягнуті, говорили з гідністю, вели себе з повагою. Я чув їх веселий сміх, жарти. Зеновія Франко була миловидною особою, я весь час дивився на неї з особливою пошаною та зацікавленням, і вона мені запам'яталася до сих пір. Безперечно, я міг би до неї підійти, бо хотів дещо запитати у неї про її дідуся. У її товаристві був аспірант кафедри фізики Львівського політехнічного інституту, який вів у мене практичні заняття, що спрощувало знайомство.

Проте я знав, що цього не маю права робити. Річ у тім, що я був сином „ворога народу" і мав інші політичні „провини", а тому відчував, що знаходжуся під наглядом сексотів. При вступі в політехніку в автобіографії я багато чого не написав. Я здав дуже добре вступні екзамени, але ледве був прийнятий в інститут і не на вибрану мною спеціальність, а туди де був, мабуть, недобір. Знаючи, що за мною слідкують, я не хотів, щоб інші особи через мене могли мати неприємності.

Крім того, був значно молодшим від неї, худим, бідно вдягненим студентом. То чи цікаве було б їй таке знайомство?

Але повертаюся до теми екскурсії.

Відвідали там же музей Шевченка та паркову зону. Купалися у Дніпрі, а вечором тим же пароплавом поплили до Києва.

Відвідання могили Тараса Шевченка було кінцевим маршрутом нашої екскурсії. І вже з Києва вечором поїздом ми поверталися до Львова.

Через багато пройдених літ (52 роки!) мені зараз важко згадати, коли саме я вперше побачив Зеновію Франко. Однак чітко пригадую її на Чернечій горі.

Потім кілька разів бачив її у Львові. Знав, що вона проживала у Києві. Зрідка у пресі, зокрема у „Літературній газеті" („Літературній Україні") читав її статті. Були написані на неї звинувачувальні пасквілі за зв'язок із закордоном. Нібито вона зустрічалася з емісаром українського „підпільного центру". Йшло її шельмування, і знав, що вона мала великі неприємності.

А потім прочитав її Некролог... Хай буде вічною добра пам'ять про Зеновію Франко.

Степан СТЕЛЬМАЩУК

Лише одна зустріч

Якось пані Марія Вальо запитала мене, чи знав я Зеню Франко. Так, знав, але здалека. Та чував пре неї багато. Зрештою, про Каменяреву внучку знав кожний, хто хоч би в якійсь мірі цікавився тодішнім становищем українського духовного життя-буття, зокрема й питанням нашої мови, придушуваної тоталітаризмом. Та все ж добра доля подарувала мені одну, хоч і випадкову, коротеньку, але зате щасливу зустріч із Зенею.

Було це котрогось ювілейного року (точно не пригадую), здасться, що в жовтні 1966-го під час відкриття пам'ятника Іванові Франкові у Дрогобичі. Я сидів на парковій лаві перед входом до корпусу філологічного факультету педагогічного інституту. Довкола було багато студентів і науковців, які вийшли під час перерви конференції, присвяченої Каменяреві, подихати свіжим повітрям. Біля мене було вільне місце, і сюди підійшла Зеня Франко з малим хлопчиком — сином. Ми, хоч і знані лише здалека (Зеня, як любовно називали її в прихильних до неї інтелігентських середовищах, була колись на концерті нашого хору "Бескид" у Києві), привіталися і обмінялися кількома фразами, зміст яких, звичайно, у моїй пам'яті вже не зберігся. З тієї короткої бесіди мені було потрібно зробити якийсь запис у блокноті. Я вийняв з нагрудної кишені кулькову ручку і почав робити нотатку. Малий школярик враз захоплено й досить голосно вигукнув:

— Мамо, дивись: синьожовта! — І, спам'ятавшись, прикрив уста долонями.

Зеня Франко спокійно обізвалася:

— Тихенько, тихенько, (ім'ярек), не хвилюйся. — І її лице і звернені до сина очі опромінила добра, ласкава материнська усмішка. І ми обоє взаємно собі усміхнулися й обмінялися взаємозрозумілими поглядами: від матері-бо засвоїв син значення цих кольорів-символів і вже знав, що ще не настав час про це голосно говорити. Виростаючи

сина в умовах "червоного царства сатани" (О. Бабій), Зеня Франко своїм вихованням спрямовувала його на синьожовтий шлях.

А ручка в мене і справді була тоді синьожовтих кольорів, її випустила українська діаспора в 1964 році з нагоди відкриття пам'яника Т. Шевченкові у Вашинґтоні. Подарував її мені, здається, Василь Подуфалий з Бережанщини, який мав якісь-там контакти із заокеаном.

Ще раз внучку Франка я побачив 1984 року під час гастролей "Бескиду", коли ми виступали в ІМФЕ АН України. Сиділа на концерті Зеня Франко з печаттю журби на її гарному й розумному обличчі.

Михайло МАЛАШ

Урок духовності

Слава діда чи батька для людини — то крила в її повсякденні чи важка ноша? Тим паче, коли дід не просто абихто, а сам Іван Франко...

Це запитання перед зустріччю колективу редакції* з онукою великого Каменяра, відомим мовознавцем Зіновією Тарасівною Франко напевне кортіло поставити не одному журналістові. Та з самого початку розповідь гості настільки зачарувала, що нікому й на думку не спало перейти на риторично-шанобливі манівці. Справді, вони достеменно додали б до німбу Франкової онуки більше сяйва, але нічого б не важили для осягнення особистості вченої та громадсько-культурної діячки, жодною мірою не допомогли б збагнути діалектику її поглядів на бурхливі процеси суспільного життя останніх років.

Зіновія Тарасівна, проте, зовсім не розповідала про себе, про свої інтереси чи вподобання, про здобутки та плани. Вона тактовно й доброзичливо повела мову про публікації "України" останнього року-півтора, які будять думку читачів, спонукають до пошуків відповідей на багато питань з історії нашого народу, його недалекого трагічного минулого, його культури, мови, його перспектив на майбутнє. Говорила про діяльну роль усіх верств інтелігенції для пробудження у людей національної гідності, історичної свідомості, піднесення рівня освіти, культури. І вже цілком відверто висловила побажання, що вона хотіла б прочитати в журналі завтра, через місяць, квартал.

Гостя відповіла на запитання працівників "України", і то не просто відповідала — полемізувала, уточнювала, аргументувала. А на одне з них — чи змогла б сама дослідити одну з тем, яких, на її погляд, ще бракує нашому журналові, відповіла стисло і швидко: "Охоче". І вже за тиждень підтримала свою обіцянку статтею про поняття Україна-Русь. Ми вже підготували цю розвідку до друку, стежте за тижневиком.

Зустріч у редакції стала своєрідним сеансом високої духовності.

---

* Редакції журналу „Україна", де автор спогаду працював.

Марія ВАЛЬО

Остання зустріч

У кінці серпня 1991 року Зеня ще встигла взяти участь у міжнародній конференції, присвяченій 125-річчю з дня народження М. Грушевського, яка проходила у Львові, виступивши з блискуче аргументованою (і, як виявилось, останньою в її житті) доповіддю про далеко неоднозначні взаємини двох велетів нашої історії та культури — М. Грушевського та І. Франка. Однак після цього почула себе погано та із невтішним діагнозом — гострий приступ холециститу — від'їхала у Київ. Вдома лікувалася від цієї недуги більше місяця, що непокоїло її львівську родину та друзів. Тож, коли на початку жовтня мені випало відрядження у Київ, я поспішила її відвідати. Тривожний голос чоловіка Зені Павла Юрачківського не віщував нічого доброго, оскільки, як казав, лікарі не можуть розібратися, що з нею.

Зеню я застала в постелі і не сподівалася, що мій прихід викличе у неї таку бурхливу радість. Раділа, що львів'яни про неї пам'ятають, і що, як сама казала, зможе хоч на якийсь час призабути про її "скажений" біль. На моє запитання, що її мучить і чому не приймає знеболюючих, висловилась образно: біль такої сили, ніби все її нутро, м'язи і кості роздирають дикі звірі.

Мені стало страшно. Почала випитувати її про діагноз, натякнувши, що у Львівському мединституті є прекрасні спеціалісти, які зможуть її обстежити, то, може, варто податись туди. Відповіла, що довіряє своїм лікарям, а, крім того, за порадою, п'є ще й спеціально виготовлене для неї за особливим рецептом вино (одну пляшку вже випила), а при цьому знеболюючі — протипоказані.

Насторожений погляд чоловіка Зені і мовчазна атмосфера в домі підказували, що, справді, головним моїм завданням є відвертати її увагу від думок про хворобу, що я робила, як могла. Крім серйозних розмов про відомості з нашої львівської "клумби", яка в той час вибухала санкціонованими і несанкціонованими мітингами на підтримку незалежності, пішли розповіді про наукові справи кожного з її прия-

телів і, навіть, перекази банальних львівських пліток, окремі з яких викликали її щирий, такий притаманний їй сміх. Однак — не надовго. Походивши по кімнаті до знемоги, знову поклалась у постіль. За звичкою, нагадувала домашнім, щоб мене нагодували, від чого я всіляко відмовлялась, бо, мабуть, не змогла б проковтнути і куска — якийсь спазм стискав мені горло. Наше прощання було важким. Мені здавалося, що обіймами і поцілунками Зеня демонструвала перед нами свій оптимізм щодо методів її лікування. Я ж із трудом маскувала тривогу і розгубленість, оскільки у свій час для мого батька, який помер від найстрашнішої недуги віку, я також привозила з Києва "чудотворну" мікстуру.

Це вже згодом правду про її недугу відкрив Зені випадок, коли у черговий виклик "швидкої" лікар, вимагаючи від свого начальства знеболюючих, горлав по-телефону на все помешкання: "Понимаете, здесь у меня раковая больная!"

Заплакавши, Зеня лише дорікнула чоловікові, чому не сказав їй цього одразу. Згодом йому доведеться їздити у Львів у пошуках знеболюючих для Зені, бо у Києві навіть напередодні грудня 1991 року їх для неї не знаходилось.

Оскільки мій візит до Зені затягнувся допізна, то, на її прохання, до готелю відпровадив мене її молодший син Андрій, і з кількох його скупих запитань я зрозуміла, що його цікавило, ким саме його мати була для мене, особу якої він чи не вперше зустрів у їхньому домі, на Толстого, 22. (Частим гостем Зені я бувала ще при житті Тараса Івановича і Катерини Іванівни, коли вони мешкали навпроти Оперного театру). Та під враженням від побаченого і пережитого, я не могла йому відповісти й слова, і, подякувавши за товариство, попленталась у свій номер. Сон мене не брав, і у моїй пам'яті, наче кадри фільму, виринали нові й нові епізоди нашого майже піввікового знайомства і відносин із Зенею. А коли до моєї свідомості дійшла страшна думка, що, можливо, моя зустріч із нею була останньою, я гаряче молилась: Господи, не забирай її від нас саме тепер, коли уціліла з-під уламків режиму, вона потрібна Україні. Та, видно, мою молитву не вислухано.

У такому випадку у народі кажуть, що Небу також потрібні Праведники.

Не вицвіли, не стерлися з моєї пам'яті спогади про Зеню і тепер, коли її вже немає серед нас. Бо не тільки для мене, але й для багатьох із мого покоління Зеня була не просто онукою великого Каменяра, а радісним світочем нашої молодості, школою відчайдушної мужності в добу шістдесятництва. Саме від неї в час її "наїздів" до Львова, зокрема завдяки популярним її "пресконференціям" у відділі мовознавства Інституту суспільних наук, ми дізнавались про стратегію і тактику несприйняття і опору тоталітаризмові, вироблену чільними представниками руху шістдесятників: жодного підпілля! Відкритість усіх акцій протесту, щоб не провокувати репресій на зразок 1930-х рр. Звідси й візит Зені та М. Брайчевського до секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який, з розповіді Зені, прийняв делегацію не в кабінеті, а на коридорі, остерігаючись, мабуть, розставлених там "вух". Радив менше говорити, а більше діяти, — на полі науки, звичайно. Запам'ятались високі Зенині характеристики провідних діячів опору — І. Світличного, І. Дзюби, А. Горської, М. Коцюбинської та інших, а також розмови про першу хвилю арештів. Вже після закриття Київського клубу творчої молоді і після виключення її з партії восени 1968 р. Зеня приїздила у Львів у пошуках ліку для геніального, на її погляд, молодого поета Льоні Кисельова, який помирав від білокрів'я. У 1970-му привезла страшну вістку про розправу з А. Горською.

Та, очевидно, згаданих методів залякування суспільної еліти для режиму виявилось недостатньо. Необхідна була ще широко задумана провокація з т. зв. агентом "чужих розвідок" Добушем, жертвою якої стала і сама Зеня. Її компрометація, очорнення і бойкот глибоко вражали нас. Однак ми не відреклись від неї, розуміючи, що не знати як поступив би кожен з нас, потрапивши в лабети КДБ.

Світлий образ Зені у нашій пам'яті прикриває вуаль докору нашому сумлінню і безсиллю допомогти їй в час її моральних мук і фізичних передсмертних страждань.

Кетяг червоної калини

Вістку про її кончину, яка сталась 17 листопада 1991 року, до Львова передав її чоловік Павло Опанасович Юрачківський. Потелефонував Вірі Петрівні Франко, її двоюрідній сестрі, а відтак від неї весь Львів дізнався, що не стало Зиновії Тарасівни Франко. Черговий номер "Літературної України" також повідомив про її смерть, нагадавши читачам, що, окрім того, що вона була онукою Івана Франка, була ще кандидатом філологічних наук, а також членом Спілки письменників України, до якої не так давно була і прийнята, а також, що в творчому доробку З. Франко серед інших праць є і така відома праця, як "Іван Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом"...

Таким чином про кончину Зиновії Тарасівни Франко та її видатний доробок в царині української літератури, дякуючи газеті, дізналась і вся Соборна Україна.

Доля хотіла, щоб випила чашу страждань до дна. Як її дід могла сказати: "Я можу здригатися, можу тихо проклинати долю, що поклала мені на плечі це ярмо, але скинути його не можу"... Була б підла перед своїм сумлінням. Несла хрест свого імені, падала під ним, спотикалась, але несла. Як на Голгофу.

Ще незадовго перед тим, до Львова приїздив, як оповідала Віра Петрівна, Павло Юрачківський і просив роздобути десь для неї морфію або чогось з його аналогів, бо в Києві на той час не виявилось його. Закінчились припаси...

Приїздила до Львова на установчу сесію відновленого Наукового Товариства імені Шевченка. Початок роботи сесії співпав з похороном Степана Васильовича Щурата, батько якого був головою НТШ в 1919–1923 рр. На похорон прийшли всі учасники сесії і принесли вінок зі стрічками в національних кольорах. Вперше, після довгих років, видатну людину ховали зі священиком, а похоронна процесія йшла без нічийого дозволу пішки від дому жалоби, що на вулиці Верхратського, на Личаківський цвинтар.

Йшла і вона. Без звичної жвавості та отої життєвої зацікавленості до всього, що проходить навколо. Сумна, задумана. Потім ще була на відкритті книгарні НТШ, в котрій перед тим був відомий у Львові цигарковий магазин. Тоді хтось з виступаючих говорив, що невдовзі у Львові на цій вулиці буде відкрито пам'ятник Михайлові Грушевському, і хтось з натовпу вигукнув, щоб Грушевський не був в чоботях, як Іван Федорів. Всі розсміялись.

Зазвичай, вона зупинялась у Галущаків, родині по Іванні Петрівні Франко, що мешкали в особняку на Запорізькій вулиці. Перед тим була тут також і привезла з собою всіх своїх внуків, щоб охрестити їх в греко-католицькім обряді. Скільки тоді було хвилювань, скільки було радості, ніби виконала щось найважливіше в своєму житті. Тоді їй хтось з Америки передав записи хору "Бурлаки". Здається, син Михайла Голинського, всесвітньовідомого тенора, Богдан, і там був запис "Вірую". Вона мені включала цей запис, стояла, слухала і плакала. Вірую...

Тепер, у цей приїзд, була явно заклопотана. Працювала над томом ненадрукованих у 50-томному зібранні творами Івана Франка. Мала великі проблеми з написанням передмови. В збірник мали увійти твори, які торкались єврейської тематики, які їй радили взагалі не включати у збірник та ще ряд "ризиковних" творів. Якраз в отой приїзд до Львова мала з деким розмову, і їй якраз радили не "ризикувати". Злилась через це. "Найкраще, — казала, — як Пилат, вмити руки". Тепер, коли її відправили на пенсію, не мала такого вільного доступу, як раніше, до рукописних фондів Франка, не мала можливості постійно бути у Львові, щоб працювати в бібліотеці, де повністю був так званий галицький фонд, тобто галицька преса, якої, зрозуміло, не було в Києві. Тому просила допомоги у своїх знайомих, в тім числі й мене.

Передмову написала блискучу. Не вмила рук від жодної проблеми. Сумніваюсь, щоб будь-хто з нині сущих літературознавців написав таку передмову краще за неї. Проте скласти корпус тому так і не змогла. Роботу докінчив і зайнявся виданням тодішній редактор видавництва "Молодь" Михайло Василенко, з котрим вона познайомилась через мене, бо знала, скільки цьому редакторові від свойого начальства треба було винести, коли видавав у серії "Славетні імена" мого "Леся Мартовича".

Ще в той приїзд я домучував її деталями до статті, яку умовно назвав на кшалт дідової "Дещо про себе саму": після тих свідомо ширених на неї наклепів, постійної компрометації її імені, я хотів, щоб вона виступила тепер в пресі і оповіла про себе, розставивши всі крапки над "і". Вона робити цього не хотіла, і тоді я взявся писати за неї, розуміючи, що тим зізлощу її, і вона напише статтю сама. Так і було. Вона написала, я передрукував і відіслав в редакцію "Ратуші". Це була її остання прижиттєва публікація. Гонорар прийшов вже по її смерті.

У "Каменярі" йшла в той час підготовка до випуску творів Петра Франка, які підготувала вона і написала до них вступне слово. Її тепер хвилювало, чи внесли належні правки в книжку, про котрі вона писала редакції, чи ні. Просила, щоб зайшов і перевірив. Я обіцяв, що перевірю.

Звичайно, коли владнювала свої справи, любила пройтись Львовом. Я думав, що в такому випадку вибиратиме тихі вулички, якими можна спокійно йти і говорити між собою. Ні, вибирала такі, де найбільше людей. Тішилась, що можна на вулиці наслухатись української мови і з гіркотою говорила про Київ, про Інститут літератури ім. Шевченка, де поголовно всі говорять між собою російською мовою. Натовкшись поміж людей, купувала на Галицькому квіти і Пекарською вулицею йшла на Личаків. До рідних, до діда Івана Франка. Ті походи давали мені багато інформації з життя не тільки Інституту літератури чи навкололітературного бомонду, які були своєрідною орієнтацією в моїх франкознавчих пошуках, що на той час поглинали мене.

Вона часто ставила мені конкретні завдання. Так і було з могилою найстаршого сина Андрія Франка, який помер в 1913 році, саме в той час, коли українська суспільність святкувала 40-літній ювілей письменницької діяльності Івана Франка. Син був похований вкінці цвинтаря (від вулиці Черемшини), потім на цьому місці виникло стихійне сміттєзвалище, і так сталось, що могила Андрія Франка пропала. Віра Петрівна Франко, яка будувала родову гробницю, в поминальну таблицю гробівця і вписала прізвище Андрія, будучи певною, що вже віднайти його могилу нікому не вдасться. Це була одна з чи не найважчих пошукових робіт, які зробили працівники музею. Могила була віднайдена, на ній поставлено дубовий хрест. Правда, це вже було, коли Зеновії Тарасівни не стало.

Ми познайомились після того, коли в одинадцятій книзі часопису "Жовтень" за 1980 рік було опубліковане моє есе "Жінка, яка йшла поруч" про Ольгу Хоружинську та Івана Франка. Зиновія Тарасівна попросила Роксоляну Зорівчак, з котрою була добре знайома, щоб вона познайомила її зі мною. Властиво "познайомити" — це заголосно сказано. Вся справа в тому, що це було в один з чергових "наїздів" Зиновії Франко на Львів, в котрому вона мала вирішити "мільйон" справ, вічно нікуди не встигала і була забігана та затуркана. Отож, вона попросила через Роксоляну Петрівну, щоб я прийшов на Винниченка, 24 в бібліотеку українознавчої літератури, де вона має якесь зібрання.

Опінія в Зиновії Тарасівни на той час була жахлива. Про неї розпускались найрізноманітніші чутки з повною її компрометацією. Це, зрозуміло, було все сплановано і, звичайно, не проходило безрезультатно ні для неї, ні для тих, хто знався з нею. Хтось вірив, хтось не вірив, хтось піддавався сумнівам в правдивості людини, яку звали дисидентом. Словом, наша перша зустріч відбулась на людях. Вона йшла в оточенні багатьох людей і розмовляла живо з ними. В якийсь момент Роксоляна Петрівна зупинила цей почесний кортеж і представила мене Зиновії Франко.

— Я від себе особисто, — сказала Зиновія Тарасівна якось дуже офіційно, — а також від моєї родини хочу подякувати Вам за реабілітацію моєї бабуні Ольги Франко. Я твердо переконана, що, після Вашої статті, навряд чи хтось відважиться лити на неї бруд, як лилось раніше і як до цього заохочувалось чисто з ідеологічних причин. Не міг селянський син бути в шлюбі щасливим з представницею ворожої йому буржуазії. Ольга Франко до Вас — суцільна чорна смуга в житті Франка. Ви зуміли зиркнути глибше. Ви зрозуміли її і всю тодішню трагедію. Дякую.

— Хоч би руку потиснула. Розвернулась і пішла. Я стояв ошелешений. Так і не подарував їй пучка калини.

Потім, спочатку на адресу "Жовтня", а потім вже додому почали надходити від неї листи. Преса відразу допомогла у справі віднаходження Петра Франка, про зникнення якого на початку війни були найрізноманітніші версії. Результатом тих пошуків було декілька статей, які були публіковані в пресі ("Літературна Україна", "Ратуша"

"Франкова криниця") під назвами "Так, де ж пропали Петро Франко та Кирило Студинський?" і "Трагедія червневої ночі". На моє тверде переконання, Петро Франко та Кирило Студинський, котрих вивозили в санітарному поїзді на Схід, так і не доїхали до Києва, а були випадково вбиті неподалік Тернополя під час бомбардування поїзда німецькою авіацією, хоча на той час найбільш впертою була версія про їх перебування в Києві, виступ по радіо і т.д. Зиновія Тарасівна підняла на ноги записи на радіо, радіопрограми того часу і, найголовніше, — вона роздобула колись секретний список поставлених "на довольствие" тих західняків, яких вивозили разом з Петром Франком, і встановила, що на "довольствие" вони поставлені не були, а отже і не прибули в Київ.

Її дуже швидко відправили на пенсію. Чекали поки відсвяткується 130-річчя від народження Івана Франка, а тоді без церемоній, просто й нагло викликали у відділ кадрів і випхнули на пенсію. Навіть не подякували за стільки років її травлі, терору, приниження. Проте Зиновія Тарасівна перед всіма вдавала, що якраз настав слушний час для її роботи. "Нарешті, — казала, — маю розв'язані руки". Найперше, що зробила, купила собі абонент в плавальний басейн "Динамо" і регулярно ходила на плавання. Ходила, зрештою, і з користю, бо в той же басейн ходили і працівниці Інституту і, як казала Зиновія Тарасівна, вона була завжди "в курсе дела".

В неї нараз з'явилися далекосяжні плани. Навіть виробила план роботи, чого я раніше за нею такого не зауважував. То вона готує до перевидання "Читанку" Андрія Молодченка, то збирає матеріал про Миколу Зерова, то знову місяці важкої праці тратить на те, щоб реабілітувати ім'я В. П. Петрова, і пише про нього статтю, вважаючи, що серед літературознавців це буде бомба. Петров вважався радянським розвідником, закинутим в німецький тил, але Зиновія Тарасівна знаходить цілу низку фактів, які свідчили, що саме цей радянський розвідник дуже активно захищав українську літературу та культуру від знищення не тільки німцями, але й більшовиками. Вона довго чекала цієї публікації, однак вийшла невеличка стаття, в котрій найголовніше було опущене.

Коло неї все мало кипіти, вертітись, ніщо не мало стояти на місці. На той час я розпочав роботу над родоводом Івана Франка. Досі панів-

ною версією в цьому питанні була така, що предки Івана Франка (по батьковій лінії) були німці, точніше німецькі колоністи, привезені польськими королями для колонізації наших земель, а по материнській лінії — поляками, навіть шляхтичами. Таке інтернаціональне походження влаштовувало всіх, Її ж — ні. Робота по виведенню родовідних ліній була неймовірно важка, але благодатна. Документально було доведено і підтверджено, що обидві теорії не витримують жодної критики, а рід Івана Франка по обидвох лініях — виключно український.

Коли ж на міжнародному симпозіумі "Іван Франко і світова культура" німецькими та польськими дослідниками знову почалось розмусолюватись інтернаціональне походження Франка, лише в однієї Зиновії Тарасівни вистачило мужності, щоб встати і перервати пустословну дискусію і внести ясність у дане питання, посилаючись на мої роботи, вже опубліковані в пресі, та котрих вперто не хотіли зауважувати "інтернаціоналісти".

Врешті вона написала прекрасну статтю про те, звідки взялося таке "німецьке" прізвище Франко, післала в декілька журналів, але всюди даної статті не було опубліковано. Кожний редактор знаходив різні причини, а найчастіше оту одвічну стару: "Нашим читачам це буде нецікаво" або ж "Широкому читацькому загалу буде це нецікаво. Це для вузького кола спеціалістів"...

Не знаю вже як це так склалось, але вся моя "франкіана" була під її строгим контролем. Ніякої поблажки. Все мусило бути строго документально доказано. Навіть дрібниці. Особливо дісталось мені за некролог Ганни Франко, — дочки Івана Франка, котрий я написав на основі фактів та розповідей Віри Петрівни Франко. На похорон Ганни Франко-Ключко Зиновію Тарасівну не пустили.

Мала дивовижну рису всепрощення. Мало хто знав і знає, яку роль відіграла саме Зиновія Тарасівна в процесі реабілітації Михайла Грушевського. Справа в тім, що радянська історіографія вкрай негативно висвітлювала стосунки між Іваном Франком та Михайлом Грушевським. Зрештою, багато оливи в огонь підлила Ганна Франко у своїх спогадах, які опублікувала в Америці і котрі, звичайно, знали в Україні. Стосунки між Франком та Грушевським, звичайно ж, не були й такими гладкими, як намагаються їх представити зараз, возносячи

образ Грушевського до культу ікони. Чи не найглибше їх на той час знала саме Зиновія Тарасівна. Знала дуже багато моментів в стосунках, які не були на користь М. Грушевського. До неї і звернулись ті, які не бажали реабілітації Грушевського з проханням виступити в пресі і показати негативну роль М. Грушевського в житті Івана Франка.

Зиновія Тарасівна і справді написала статтю, але зуміла перевести оті стосунки в площину наукових суперечок, які природньо виникають між вченими і були характерними не тільки між Грушевським та Франком, але й між багатьма іншими вченими. Всі звинувачення Ганни Франко вона перевела на площину побутивізму, важких характерів обох, — Грушевського та Франка, а в багатьох випадках вказала на некомпетентність Ганни Франко в її судженнях. Тоді стаття не була надрукована, але Зиновія Тарасівна і далі активно відстоювала питання реабілітації М. Грушевського і була дуже рада коли це сталось. Стаття вийшла друком трохи пізніше і була її вагомим словом у даній справі. До речі, багато товаришів З. Франко були обурені на неї за ту статтю і за ту "поблажливість", якої вона допустилась. У відповідь З. Франко твердила, що треба дивитись на суть справи, а не впадати в емоції.

Зиновія Тарасівна з тільки властивою їй енергією та впертістю почала воювати з закостенілими уявленнями про Івана Франка, як про марксиста, що на той час багатьох дивувало, бо думка про Франка, як марксиста, ставала вже догмою. Вчений світ почув від неї про критику Франком енгельсівської теорії держави, критику "Маніфесту комуністичної партії", як плагіату, критику поняття диктатури пролетаріату, про що раніше ніхто не мав поняття. Львів був шокований, коли на одному з Франківських читань в Музеї Івана Франка вона оприлюднила ці думки у доповіді під назвою "Ех, якби ми послухали Івана Франка"...

Була толерантною і вибачливою до помилок та гріхів інших. За Біблією повторювала, що той, хто прощає, то і йому проститься... Її часто намовляли, щоб вона сказала правду про того чи іншого діяча із страшним зрадницьким минулим, однак вона не хотіла слідувати принципу „око за око, а зуб за зуб". Найбільше, на що могла собі позволити, так було те, що не хотіла знаходитись в присутності тої чи іншої особи, про яку йшла мова вище.

На жаль, в стосунках інших до неї ні тої толерантності, ні того прощення не було. Їй не могли пробачити її покаянного виступу по телебаченню, хоч кожен розумів, в чому була справа. Її поведінкою обурювались, вважали її провокаторкою. Як признавалась сама мені, часто ті чутки, ті розмови доводили її до думки покінчити з собою, бо тільки в такому акті бачила вихід із складеного становища. Найчастіше, як потім виявлялось, обурювались ті, в кого самого совість була нечистою і хто вдавався до її очорнення з метою відведення очей від них самих.

Обурювалась жандармською функцією Інституту літератури та діяльністю окремих вчених, які узурпували владу над архівами і не пускали до них інших. Саме з тих причин не мав і я повного доступу до роботи в архіві Інституту, куди 1950 року був вивезений архів Івана Франка. Окрім того, навіть у мої наїзди на Київ, я не мав часу на працю в ньому. І тут приходила з допомогою Зиновія Тарасівна. Переписувала, робила світлини, шукала. Я тішив себе думкою, що "відпрацьовую" їй аналогічним чином у Львові.

Часом їй бувало дуже гірко. Приймала на себе удари за себе і за інших Франків. Подумати тільки: написати три докторські роботи — і не бути доктором. З роботи її просто вигнали. Нагло, по-хамськи. Дочекались, коли завершаться Франківські ювілейні торжества — і виштовхнули. Так, їй пропонували роботу за кордоном. Навіть, якби випустили, то не поїхала б. Чашу страждань хотіла допити зі своїм народом. За кордон їхали "зашибати" валюту інші. Не скривались зі своїми намірами.

Подиву гідною була її боротьба за мову в наскрізь зрусифікованому місті та інституті. Чи не єдиною підняла бунт в інституті проти "вхождення" української мови в "інтернаціональну мову", категорично виступала проти двомовності нації. Врешті була людиною честі, що найбільше дратувало і продовжує дратувати тих, хто такої чесноти ніколи не мав і про існування якої не мав поняття.

Вона недовго мешкала у Львові. Але любила його. Гордилась ним. Не мала свідоцтва народження та хрещення зі Львова, але мати їх було для неї дуже важливо. Врешті, я віднайшов їх в архіві обласного ЗАГСу. Мала тепер документ, про те, що народилась 30 жовтня 1925

року в домі свого діда по вулиці Понінського, 4. Хрестили її в церкві Успіння Пресвятої Діви Марії на вулиці Руській 14 листопада. При хрещенні дістала подвійне ім'я Зиновія-Ростислава. Прийняла її на світ Божий повитуха Єлизавета Ситник, яка мешкала по вулиці Софії, 52, отже — неподалік.

Про батька в метриці сказано, що він гімназійний вчитель, себто професор, син письменника Івана Франка та Ольги Хоружинської, уроджений 10 березня 1889 року. Про маму ж сказано, що нею була Катерина Фалькевич, дочка Івана Фалькевича та Марії Івашків, уроджена в Бібрці 24 грудня 1897 року.

Аналогічні метричні відписи я дістав для її сестри Дарії-Любомири, котру звично звали Люба, та брата Роланда.

Зі Львова Франків було вивезено насильно. Після приїзду зі Станиславова та після звільнення з посади директора Музею Франка Петра Кармансього, на його місце було призначено Тараса Івановича. В далекосяжні плани "партії та уряду" входило обов'язково поселити сім'ю Тараса Франка в будинку, де мешкав Михайло Грушевський. Коли 1949 року був вбитий Галан, по Львову поповзли чутки, що наступною жертвою має бути Франко Тарас і його сім'я. Щоб врятувати від "вірної загибелі" сім'ю, її було насильно депортовано в Київ. Мало хто знав, що в той час в домі Тараса Франка збирались товариші його сина Роланда, які були в ОУН і були безпосередньо пов'язані з Гілярієм Лукашевичем. Мало того, в тому домі писались листівки, відбувались нелегальні збори. Не треба й казати, яке насправді було відношення підпілля до сім'ї Тараса Франка. В знак протесту в Києві Тарас Іванович демонстративно ходив у вишиваній сорочці.

В Києві вони мали прекрасну квартиру, прекрасні умови праці. Про її успіхи писала преса. Павло Тичина вручав їй диплом кандидата наук.

І все ж в ній жив вічний дух неспокою та протесту. Він не дозволив їй змиритись з тим, що творилось навколо неї. Вона ступила на шлях боротьби. Її роль в процесі дисидентсва всіляко намагаються применшити, хоч, по-суті, не за те вона дбала. Як її дід могла також

сказати про себе: "Нехай пропаде моє ім'я, але нехай живе і розвивається народ український".

Після смерті Тараса Івановича перебралась в інше помешкання. Воно було в будинку, що на перехресті вулиць Саксаганського і Толстого, і де повз вікна безконечно човгаються та видзеленькують трамваї, і де гамірно та рухливо. Десь хвилин з десять — і вже вокзал, а коли йти дворами, то й того менше. Під рукою — Ботанічний сад, яким часто ходила чи перебігала, як ішла на проспект Шевченка. Хвалилась, що мешкає поруч з великими, бо й справді неподалік Музей Лесі Українки, Миколи Лисенка і облаштовувався на той час Музей Михайлові Старицькому, а поки звідти ніяк не можна було випхати районний воєнкомат.

Будинок, в якому мешкала тепер Зиновія Тарасівна з чоловіком та синами, був явно розрахований на безсмертних. Згідно планів архітектора цього будинку, в ньому, напевно, ніхто не мав померти. З нього і прийшлось ховати Зиновію Тарасівну.

Зі Львова на похорон на чолі з Вірою Петрівною Франко, приїхало не так і багато людей. Крім самої Віри Петрівни, були ще її дочки Надя та Іванка, була Орися Онищак з Канади, а також Ліда Коць, Уляна Єдлінська, Віра Бонь та я. Білетів на поїзд не було, і за справу дістати їх взялась сама Віра Петрівна, а вона, як відомо, такі справи вирішувала на рівні не нижче міністра.

Перед смертю Зиновія Тарасівна з ніким вже не хотіла бачитись із знайомих та друзів. Тільки телефон. Розуміла, що дні її полічені. Жаліла, що стільки ще не зробила.

Коли ми прийшли, вона вже лежала в труні, яку похоронна служба внесла в хату вертикально, зовсім не думаючи, як потім її виносити з тілом. Типове наше безголов'я. Повно свічок. На кріслах друзі з роботи. Вже не молоді. Спокій, тиша, колихання полум'я свічок, коли хтось входить, чи виходить з кімнати. Як годиться, ми клякнули і відмовили молитву за упокій душі, чим серед присутніх викликали здивування. Таке вони бачили вперше. Крім осінніх хризантем, які купили в Києві, зі Львова ми привезли кетяги калини та стяжки синьо-жовті, які роздавали нам, коли ми стояли в живому

ланцюгу. Тими стрічками та кетягами калини, ми й прибрали віко труни.

Прийшов священик з Греко-католицької церкви Миколи на Подолі. Відправив панахиду. За дяка була при ньому жінка. Похоронний спів присутні не підтримують. Все для них нове. Всі чекають виносу тіла та приїзду автобуса з похоронного бюро.

Зиновію Тарасівну мають ховати на 33 полі Байкового цвинтаря. На тому ж полі не так давно були поховані В. Стус, Литвин, Тихий, перевезені з концтаборів.

Ліда Коць намагається організувати співання "Чуєш брате мій". Майже ніхто не підхоплює. Пісня присутнім невідома. За тутешнім звичаєм, труну треба винести з хати відкритою аж на подвір'я.

Тільки тепер стає зрозуміло, що зробити це неможливо. Труни у горизонтальному положенню просто неможливо розвернути. Завузькі та закороткі коридори. Доводиться виносити майже вертикальною. З молодих людей майже нікого. Розвернути труну на коридорі неможливо. Хтось радить опускати тіло в простині через балкон. Так роблять всі навколо.

Тіло зносять майже півгодини з шостого поверху на подвір'я. Я втомлений до неможливості. Дається в знаки напруга. Виявилось, що похоронна організація прислала для обслуги похорону шофера та дівчину, яка привезла червону тумбочку і табличку, писану російською мовою. Слава Богу, що був з труною ще замовлений хрест...

На подвір'ї труна стоїть на стільцях, забивається і кладеться в автобус. На Байковому цвинтарі пройти до ями неможливо з труною. Всюди решітки. Труну несемо вдвох майже на витягнутих над головою руках.

Все було б інакше, якби жила в іншому будинку, в інших умовах. І похорон був би іншим.

Була як та рослина, вирвана з питомого грунту і насильно посаджена в інший. Чин похорону був ніби логічним продовженням її життя. Її примушували жити не там, де хотіла, робити те, що не хотіла...

Поминки справляли в кафе "Еней" в Спілці письменників України на Банківській. Мені випала сумна честь бути поминальним томадою. Коли я запропонував, як годиться, відмовити "Отче наш" та "Богоро-

дице Діво" три рази, як теж годиться, мало хто міг цю молитву проказати також. Ми тільки усвідомлювали, що наставали інші часи. Ми чекали, як і вона їх чекала. Ми ще до всього не були готові.

На вокзал по поминках нас провів Павло Опанасович. Завжди їй вірний і завжди поруч з нею. Не відпускав її ні на крок від себе. Нічим не дорікав і ніколи не осуджував. Він її тільки підтримував. Працював доцентом Київського політехнічного інституту. Доцент. Там же працював і молодший син Андрій, котрий залишився жити з батьками. Тішилася Зиновія Тарасівна онуками.

У кожний свій приїзд у Київ я зупинявся у Франків. Часом надовше, часом накоротше.

В один приїзд, коли голодували студенти, не застаю нікого вдома. Йду на Хрещатик. Зиновія Тарасівна стоїть в живому ланцюгу жінок, які взялись за руки, щоб не допустити до студентів нікого. Поруч з нею Ніна Байко. Стоїть цвіт української нації. Між людьми повзе чутка, що на палатки мають йти танки. Жінки стали їм на дорозі. Танків не було.

Я переконаний, що вона не вступилась би йому з дороги. Стояла б до кінця. Горда, сміліва і щаслива.

А ще в один приїзд йдемо біля пам'ятника Володимиру над Дніпром на мітинг та панахиду, присвяченим жертвам процесу СВУ 1931 р. Відомий процес з Сергієм Єфремовим. Вона з чоловіком. Колона рветься на Хрещатик, щоб йти до Софії. Там має бути мітинг. На нього з'їхались люди з цілої України. Під церковними хоругвами йдуть церковні братства. З вишитою хоругвою йде братство з Кульчиць на Самбірщині. Співи, радість.

Маса народу. Колона зупиняється, її не пропускають. В хід пішли міліцейські кийки. Вона проштовхується наперед і тягне мене. Міліціонер замахується гумовою палицею і кричить "Куда лезешь?". Зараз на її голову впаде сильний удар. Несамовито кричу: "Кого б'єш! То Франко". Не знаю, чи настрашений моїм криком, чи іменем, що почув, міліціонер опускає кийок, і ми прориваємось на Хрещатик. Нас наздоганяє Павло Опанасович і каже, що вже блокаду прорвано, йдемо Хрещатиком. "А ми тую червону калину підіймемо". Море людей навколо.

Лунає "Слава Україні"! Хтось кричить до тих, хто стоїть на тротуарах і дивиться за походом: "Ходіть з нами". Йдуть...

Вона сіяла. Я ніколи не бачив її такою щасливою.

Я мусив їй писати про всі події, які відбуваються у Львові, про вісті, які йшли з відомої клумби, де народ визначив місце, на якому стоятиме пам'ятник Тарасу Шевченкові. Я висилав їй світлини з походів на Святоюрську гору, про поминальний день, коли весь Львів палив свічки. Потім вона оповідала мені, що носила ті світлини по Києву. Була горда за Львів. А Львів за неї. Мала тут родину, з якою постійно підтримувала зв'язки. Мала свого чи не найкращого товариша ще з гімназійних років світлої пам'яті Романа Крип'якевича, вигнаного з роботи за свою дисидентську діяльність, про що трубила на всі заставки завжди вірнопіддана преса та її трубадури. З ним здибувалась постійно, на людях і демонстративно. Спеціально. В той час, коли більшість уникало таких зустрічей з ним. Біля Собору Юра часто відвідувала, а навіть і зупинялась у Лукії Гумецької, працю якої шанувала дуже високо. Була Ліда Коць-Григорчук, з якою не могла наговоритись. Вже поїзд рушав, а Ліда бігла та доказувала недоказану історію, а Зиновія Тарасівна стояла у дверях і її заганяла у вагон провідниця. Була Уляна Єдлінська, про яку казала "дуже розумна жінка", була Роксоляна Зорівчак.

Був ще офіційний Львів. Зокрема телебачення, яке регулярно, в найгіршому випадку три рази на рік показувало кадри антирадянської діяльності та державної зради Зиновії Тарасівни, яка полягала в тому, що вона світові хотіла оповісти правду про мовний геноцид в Україні, винищення інакомислячих, грабування української землі, голокост. Вона писала листи, просила пояснення, з якою метою телебачення це робило, а дирекція відповідала, що нічого подібного вони не показували...

Найбільше враження, яке вона справляла було те, що про всіх вона піклувалася, всім якось намагалась допомогти і менше всього — про себе. Навіть не любила дуже й розказувати. Треба було витягувати "кліщами". Єдине що оповіла, без кліщів звичайно, було те, як вона разом з Маланчуком, відомим пізнішим катом української культури, в

університеті вивчали китайську мову і вона вже вивчила щось зі сто ієрогліфів. Та ще оповідала, як один вже в літах мужчина "зробив" їй гарний комплімент. Казав, що раз прийшов до Франків на Понінського, а там Зиновія Тарасівна (розумієсь, коли була ще дівчинкою і ніхто їй інакше, як Зеня не казав) лазить по вишні і зриває ягоди. "Я аж задивився, — казав той пан, — що Ви були такі тоді дуже гарні". "Кого він мав на гадці, — оповідала мені потім Зиновія Тарасівна, — я не знаю. Найкрасивіша була з нас Віра. Я ніколи не була гарна, але не могла-м розчарувати людину, хоча, з другої сторони, то могло бути й правдою, бо з Франків тільки я одна лазила по деревах. То най думає, що то була я, але знову: чому тоді казав, що я була дуже гарна. Ніби я сьогодні йнакша". І сміялась. А з нею я. Ото й все з особистого.

І осінь котрогось року була теплою і такою гарною, як може бути лише у Львові. Просила, щоб з нею пішов на Високий Замок. Коли прийшли, просила, щоб сів на лавку і чекав її. Сама пішла алеєю між опалим листям, Десь палили листя і дим, що пахнув чимсь особливим, клався пагорбами. Було якось особливо. Не знаю сказати як.

Вернулася з пучком калини та опалого листя в руках:

— Я тут була перед тим, — призналась, як нас вивозили в Київ. Більше ні разу не була. І певно вже не буду...

Більше не була. Тільки часом, коли осінь п'янить своїм листям та димами, щось примушує мене безцільно блукати дорогими для мене місцями, чомусь приходжу й на ту алею, звідки Львів, мов на долоні.

До сліз напружую зір і очікую, може з тих димів та опалого листя з'явиться вона. З пучком червоної калини... Нема. Тільки клятий дим виїдає очі.

НЕКРОЛОГИ

Зиновія ФРАНКО*

17 листопада цього року після важкої хвороби померла Зіновія Франко. Вона народилася 31 жовтня 1925 р. в родині сина великого Каменяра, літератора й ученого Тараса Франка. Після закінчення україністики у Львівському університеті в 1949 р. Зиновію переселяють разом з сім'єю до Києва, де вся її наукова діяльність проходила в стінах Інституту мовознавства імені О. Потебні Академії Наук України. Разом з нею українська наука втратила талановитого дослідника і популяризатора української лінгвостилістики, топоніміки, а також глибокого знавця літератури й особливо — творчості І. Франка.

У Києві з перших днів свого перебування З. Франко виконувала високу місію представника Галичини, до якого зверталися різні високі інстанції як до голосу західноукраїнської інтелігенції. Вихована в дусі високої національної свідомості, вона поступово ввійшла в українське життя столиці і зайняла тут помітне місце. Сорокарічне перебування З. Франко у Києві ніби і не відзначалося чимось особливим, героїчним, однак її, може, й непримітна, для сторонніх (але не для служб безпеки) невсипуща повсякденна діяльність: розмови, виступи, поширення забороненої літератури, згуртовування біля себе людей, що зустрічалися в неї дома, — вже все це було актом протесту і великим подвигом у часи глибокої тоталітарної ночі. Одночасно вона крок за кроком проходила свою хресну дорогу від фальшивого благовоління власть імущих через „дружні" пересторогі, адміністративні стягнення, вигнання з інститу-

* „За вільну Україну" (Львів).— 1991.— 20 листопада.

ту, шантаж, оскаженіле цькування і бойкот заляканих та часто й підлих земляків аж до приниження перед світом.

З. Франко — людина надзвичайно активна, з печаттю духа свого великого Діда — була в перших рядах борців проти тоталітарного рабства, завжди в гущі подій, завжди готова до самопожертви і до чину. У той же час, вона була дуже жіночною, доброзичливою, щирою та безпосередньою. Вона безмірно довіряла людям, використовувала всі свої можливості, щоб їм допомогти, ніколи нікого категорично не осуджувала, а, будучи сама глибоко шляхетною, старалася знайти у всьому хоч краплинку доброго.

Відійшов від нас видатний громадський діяч і вчений, гідну оцінку якому дасть майбуття. Сьогодні знаємо одне — Зиновія Франко була однією з небагатьох, хто в славні шістдесяті роки і до кінця своїх днів торував шлях сьогоднішньому національному відродженню. Ім'я її ввійде навіки в нашу історію.

ДРУЗІ І ТОВАРИШІ.

Зіновія ФРАНКО*

На 67-му році життя перестало битися серце української письменниці — перекладачки, літературознавця Зіновії Тарасівни Франко.

З. Т. Франко народилася 31 жовтня 1925 року у Львові в родині вчителів. Після шкільного навчання здобувала вищу освіту у Львівському державному університеті. Працювала науковим співробітником літературно-меморіального музею І. Я. Франка, старшим науковим співробітником Інституту мовознавства Академії наук УРСР.

Зіновія Франко мала славу вдумливого, авторитетного науковця. Онука Івана Франка, вона чимало зробила для вивчення та популяризації творчості великого Каменяра, її перу належать розвідки про творчість М. Рильського, П. Карманського. М. Возняка, О. Білецького, інших українських письменників.

Праці З. Т. Франко неодноразово виходили окремими виданнями українською, російською, чеською, польською, англійською мовами.

Світла пам'ять про Зіновію Тарасівну Франко — талановиту письменницю, людину високоерудовану, напрочуд чуйної вдачі, надовго залишиться в серцях читачів і тих, кому випало щастя працювати з нею пліч-о-пліч.

Рада Спілки письменників України
Правління Київської організації СПУ.

---

* „Літературна Україна".— 1991.— 21 листопада.

Св. п. З. Франко*

17-го листопада ц. р. перестало битися серце Зені Франко, внучки нашого Великого Каменяра. Відійшла від нас не тільки ще відносно молода і повна колосальної вітальности людина, але і поважний науковий працівник, громадська і літературна діячка, перекладач, велика українська патріотка та свідок і співучасниця великої української трагедії, що її зазнали українські інтелектуальні кола при кінці 60-их і на початку 70-их років...

Зеня — це також дорога і щира товаришка для невеликого гурту її шкільних товаришів в Україні та в діяспорі. Тих кілька рядків одного з її товаришів хай послужать пригадкою широкій українській громаді про людину, як писав про неї один з наших товаришів зі Львова, що „безмірно довіряла людям, використовуючи всі свої можливості, щоб їм допомогти, ніколи нікого категорично не осуджувала, а будучи глибоко шляхетною, старалась знайти у всьому хоч трішки доброго" („За Вільну Україну").

Зіновія Тарасівна Франко народилась 31-го жовтня 1925 року у родині Тараса, одного з двох синів Франка. В 1938 році закінчила початкову школу Шашкевича у Львові і вступила до першої кляси (нового типу) Академічної гімназії. З приходом большевиків, батьків перевезли до Станіславова і з хати Франків зробили музей. Кузинка Зені Ася (Іванна), доня трагічно померлого Петра, залишилась у Львові і здала матуру в 1944 році. Після закінчення війни Зеня повернулась до Львова і закінчила Львівський Університет ім. Франка. У Львові не могла бути довго. Тараса перенесли до Києва і зі столицею України Зеня вже назавжди зв'язала своє життя. Деякий час мала вона можливість працювати в Інституті мовознавства ім. Потебні, науково працювала над різними темами, зокрема видала розвідки про творчість Рильського, Білецького, Карманського, Возняка і ін. Найбільше уваги присвячувала вивченню творчості свого геніяльного діда і деякий час була в редколегії періодичного збірника „Іван Франко — статті і матеріяли". Недавно почала друкуватись і в діяспорних виданнях, невдовзі вийде

* „Свобода" (США).— 1991.— 20 листопада.

на сторінках „Українського Історика" її розвідка про Франка і Грушевського.

В 1960 році частинно зреорганізовано відоме кагебівське Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном та призначено в члени таких відомих осіб, як Сергій Козак, Георгій Майборода, Іван Крип'якевич, Микола Колесса, Левко Ревуцький, Федір Паторжинський і... Зеня Франко. Та це не набагато допомогло. У домі Франків постійно сходилися численні представники української інтелігенції — журналісти, поети, художники. Розпочались переслідування і арешти. Зеню, яка довгі роки гідно репрезентувала Галичину у столиці України, викинено з Товариства культурних зв'язків, усунено з редакції збірника про Франка, а згодом, у зв'язку з аферою Добуша, позбавлено також і праці в Інституті. Зеня, як і, зрештою, деякі інші, „каялась", але це також не допомогло. Науково працювати, зокрема друкуватися, вже не було змоги.

Остання наша зустріч у Галичині була у Станіславові, куди я втікав з Карпат перед партизанами Ковпака. Тоді я ночував у її батьків. А згодом, вже в 1989 році, у часі моєї поїздки на рідні землі ми зустрілися у Києві і разом поїхали до Канева поклонитись Тарасові. По дорозі Зеня старалась оповісти мені про всі важливі події за останніх 40 років. Говорила, як і колись, у дні нашої юності. Була повна ентузіязму, вірила у майбутність нашого народу і боліла нашими спільними болями. Від того часу ми постійно переписувались, Зеня „монтувала" для мене якісь видавничі пляни у Києві, і ми ще декілька разів зустрічались. У жовтні мав з нею останню телефонічну розмову, її чоловік, Павло Юрачківський, сказав, що Зеня є дуже хвора. Вона вже вмирала, але ще з усмішкою в голосі сказала:

„Як добре, Богдане, що ти подзвонив, вибач, нам треба попращатися, тим разом вже на довше... А ще так багато маю тобі розповісти!" Спи, Дорога Товаришко, на рідній землі. Спи, спокійно, бо виповнила Ти свій нелегкий обов'язок. Шана Тобі від якнайширших кіл української спільноти в Україні і тут, в діяспорі. Хай присниться Тобі та чепурна хата Франків у Львові та наші юнацькі пустощі. Спи з вірою, що наша Україна таки вільною стане і засяє у народів вольних колі...

Богдан ВИНАР

Ти воскреснеш, моя Україно*

Вечорами, коли додому повертались онуки, кликала їх до себе. Просила їх заспівати з нею оту — "Ти, воскреснеш, моя Україно". Високі і чисті дитячі голоси вдарялись об її зранену душу і летіли крізь вечірні сутінки у світ з непереможною вірою у прийдешній день.

Її голос тремтів і заломлювався від сліз, які непрошеними з'являлись у цю хвилину на її стражденному обличчі. Знала і розуміла, що їй вже не доведеться дочекатись того дня, на прихід якого так довго чекала. На вівтар його поклала все своє життя.

Мужньо несла свій хрест на Голгофу. І донесла. Як її дід, батько і весь рід.

17 листопада 1991 року її не стало. Не стало Зиновії Франко, видатного українського мовознавця, вченого, літературознавця, члена Спілки письменників України.

Ще зовсім недавно журнал "Сучасність", оповідаючи про її тріумфальні виступи на Других франківських читаннях у Канаді, на яких вона виступила з темою про естетизм та стилістичні засоби Івана Франка, писав: "Цей виклад був свіжим подувом і підходом до Франка й франкознавства, який проілюстрував існування наукового потенціалу українського радянського літературознавства". Вона так і не змогла до кінця реалізувати того потенціалу. Крім визнаних у світі титулів, мала й інші, якими обдарувала її система, в котрій довелось прожити все своє життя: націоналістка, зрадниця батьківщини, агент ЦРУ, бандерівка... Її постійно принижували, шельмували, обливали брудом, компрометували, викликали підозру у друзів по боротьбі. Ні разу не сиділа в сибірських чи мордовських таборах, де томились її друзі зі славної і ніколи не забутої Україною когорти шестидесятників, до яких належала. Зате її ціле життя було життям заложниці більшовицького режиму, тюрмою, де кожен її крок та слово були фіксовані і заносились у багатотомну особисту справу.

---

* „Франкова криниця".— 1991.— 13 грудня.

Її хресна дорога була особливо важкою. На неї дивилася Україна і весь світ. Була онукою великого Івана Франка.

Зиновія Тарасівна Франко народилась у Львові 31 жовтня 1925 року. Спочатку навчалась у відомій Львівській академічній гімназії, а відтак у Станіславській гімназії, яку закінчила в лютому 1944 року перед самим приходом радянських військ. Нова влада відразу "огорнула" її своєю особливою турботою та "материнським" піклуванням. Не знищили Зиновію, як тисячі її ровесників, лише за те, що мають середню освіту. Не відправили в сталінські катівні, як двоюрідну сестру Віру Петрівну Франко, яка до того сиділа в німецькому концтаборі. Не розстріляли, як стрийка, Петра Франка, депутата Верховної Ради УРСР, устами якого на так званих Народних Зборах у вересні 1939 року на землях Галичини проголошувався прихід радянської влади.

Перед нею, як перед онукою великого Каменяра, відразу були відкриті двері Львівського університету, філологічний факультет якого закінчила у 1949 році. Не була заарештована і відправлена на каторгу, як її товариші, після вбивства Ярослава Галана. Ні, її разом з батьками вивезли у Київ, аби з нею та її родиною не сталось того самого, що з Ярославом Галаном.

Їй готували іншу участь. Без особливих труднощів її приймають до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР. Турботу над її ростом взяло на себе саме ЦК КПУ. Відразу було й запропоновано тему дисертації "Іван Франко в боротьбі з українським буржуазним націоналізмом". Противитись не було сенсу. Кандидатська робота на дану тему була захищена 1953 року.

Відразу була прийнята в штат інституту. Спочатку молодшим, а потім старшим науковим працівником.

За розпорядженням ЦК КПУ, її "кидають" на передовий фронт боротьби з українським буржуазним націоналізмом, який, на думку ЦК КПУ, після смерті батька Сталіна піднімав голову, та з Ватіканом, котрий намагався сіяти дурман в душі будівників світлого майбутнього всього людства.

Це були найжахливіші для неї роки.

Та надходили інші часи. Їй врешті дають можливість працювати як науковцю. Саме в той час з'являються її основні роботи, які приносять загальне визнання. Ці праці входять у вигляді окремих розділів до відомого двотомного "Курсу історії української літературної мови". Визнання приносять і дослідження про боротьбу Івана Франка за єдину українську мову та ціла низка досліджень в галузі стилістики, мови Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, покутських письменників, а також роботи з усного мовлення, історії мовних взаємин, граматичної думки та правопису.

Загалом була автором понад 200 статей, збірників, словників, монографій. У 1968 році підготувала до захисту докторську дисертацію "Мова Івана Франка" та написала до курсу "Стилістики" два розділи: "Лексична стилістика" та "Фразеологічна стилістика", кожен з яких був окремою докторською дисертацією. Та захистити бодай якусь одну їй не вдалось.

По країні йшла нагла русифікація. Інститут мовознавства АН УРСР, покликаний плекати українську мову, розробляв концепцію, яка мала науково виправдати оту русифікацію. "Двомовний дід" академік Білодід цілком серйозно заявив, що українці цілком готові прийняти російську мову за свою рідну. А. Жовтобрюх, пізніше-таки доктор наук, "науково" доводив, що процес зливання мов є явищем закономірним, а отже, і незворотнім. Українським ученим, а в першу чергу мовознавцям, потрібно дбати, аби "з чистими елементами української мови потрапити в цю єдину мову майбутнього комуністичного суспільства".

З. Франко вступила в поєдинок з тими, хто був готовий знищити мову її народу. Виступила, вже не тільки як внучка Івана Франка, ім'я якої ґвалтувала комуністична ідеологія для своїх антилюдських справ, а як відома вчена, яка дістала широке визнання. Для інституту це було щось нечуване. Її вмовляли погодитись з тим, що має статись, обіцяли, потім залякували, погрожували. Стояла на своєму. Відчувала за собою правду свого народу. Відгородилася від того, щоб надалі її ім'я шельмували в боротьбі з націоналізмом. Привселюдно виступила на підтримку заарештованих товаришів — шестидесятників.

І знову її не заарештували, як їх...

Напередодні тих виступів представляла українське мовознавство на з'їзді славістів у Болгарії і звідти привезла три номери журналу "Сучасність". Скориставшись цим, А. Жовтобрюх написав на неї у партбюро донос. Враховуючи всі її попередні "заслуги" З. Франко виключили з партії: За кожним її кроком було встановлено нагляд. Не злякалася. Позбавлена голосу на батьківщині, знайшла дорогу у світ. Відразу після виключення з партії була приловлена на передачі за кордон "Репортажу з заповідника імені Берії" В. Мороза. Аби уникнути фізичної розправи, погодилась на написання "покаянного" листа на ім'я секретаря по ідеології ЦК КПУ Ф. Овчаренка. Це також входило у далекосяжні плани КДБ. Партійний бос помилував, і справу було передано в інститут. Там одноголосно вирішили, що, незважаючи на заступництво Овчаренка, колектив не може погодитись із перебуванням в стінах такого священного храму націоналістки З. Франко. Її було прогнано з роботи, без якої скучала три з половиною роки. Стурбована долею З. Франко, українська громадськість за кордоном вирішила прийти з допомогою. З багатьох університетів світу почали надходити запрошення на роботу. Навіть вже була оплачена дорога, їхали інші, які тільки скандально компрометували науку…

Вирвавши у З. Франко "каяття" в содіяному, яке не прийняли товариші по праці, "визначні українські радянські вчені", КДБ вирішило остаточно розправитись з нею. Не приховувало перед нею, що в очах її товаришів та світової громадськості її ім'я повністю скомпрометовано. Постарались, аби так сталось. По Україні поповзли чутки про ."співробітництво" з КДБ З. Франко, "Нелегальним" шляхом розповсюджувались листи про те, що вона, З. Франко, тільки прикидується патріотом, а насправді ним не є. Навіть краде гроші, які люди зібрали для заарештованих і хотіли через неї передати. Про зміст тих фальшивок нещодавно дуже переконливо оповіла львівська газета "Ратуша".

Розпочалась акція ліквідації шестидесятників. Згідно із задумом, всі оті шестидесятники мали бути платними агентами ЦРУ, яких залучають до шпигунства та збирання інформації емісари з того ж таки ЦРУ. Кандидатів на роль емісарів було багато. Нарешті вибір впав на

Довбуша. В коло завербованих ним платних агентів потрапили всі шестидесятники, які ще перебували на волі, а навіть і такі, які того емісара і в очі не бачили. "Завербованих" шельмувала преса.

Як не дивно, в обойму завербованих З. Франко не потрапила. Для неї готувалась інша роль. Вона зводилась до "розвінчання" суті агентів. Згідно із задумом, світ мав їй повірити. Від "помсти" агентів завбачливе КДБ заховало її на Короленка, 33. Викручування рук велось п'ять тижнів. Проти З. Франко було виставлено п'ять томів агентурних даних. Тут було все: детальні розмови з іноземцями, з якими зустрічалась (навіть розмова з лояльним до комуністичного режиму Юрієм Косачем), квартирні розмови, розмови на вулиці зі знайомими тощо.

Її антирадянські погляди були "налицо". Була повністю "розвінчана" і приперта до стіни "незаперечними даними". Від неї вимагали тільки каяття у пресі та телебаченні. КДБ не збиралось з нею панькатись. Слова на вітер кидати також. До того ж обставини склались так, що мусила погодитись з каяттям. Написала. Була впевнена, що друзі її зрозуміють. Текст викликав у КДБ хвилю гнівного обурення. "Ви для кого це написали? — кричали до неї. — Для журналу "Сучасність"? Їй підсунули готовий текст...

Почалась нерівна боротьба за кожне слово і фразу, яка тривала тиждень. Категорично відмовилась називати прізвища "емісарів" та "платних агентів". Замість фрази про шпигунство погодилась на іншу: "Була я на шляху шпигунства, але КДБ мене своєчасно відвернуло від дальших тяжких злочинів, за що я йому дуже вдячна... "

В такому варіанті те каяття було оприлюднене і видруковане рептильною "Радянською Україною" 1 березня 1972 року.

Її відпустили. У травні повідомили, що "наказом" директора інституту її поновлено на роботі. Повернення в інститут було зустрінуте страшним бойкотом. "Праведні" обурювались, як могли таку шпигунку, націоналістку і бандерівку прийняти у священні стіни храму науки, а "ліві" бойкотували за зраду. Решта намагалась уникати зустрічі з нею, аби не давати звіт про її поведінку парткомові. Була повна ізоляція. Працювала як лаборантка. Преса для неї була наглухо закрита. Про захист докторської дисертації не могло бути й мови.

Від неї вимагали оправдати довір'я. Писати про злочинну діяльність бандерівців (в нашому розумінні героїв визвольної боротьби УПА) в роки війни.

І знову змінився час. Відкинута "друзями" по роботі та товаришами по боротьбі, кинулася у наукову роботу. Була знята заборона на її публікації. З'явились статті в "Мовознавстві" та "Культурі слова". Дозволили навіть надрукувати монографію "Граматична будова українських гідронімів", яка була черговою докторською дисертацією. Дозволу на захист інститут не дав. Її мусили терпіти, поки не відсвяткується за рішенням ЮНЕСКО ювілей Франка та не відбудеться симпозіум „Іван Франко і світова культура". Після того її відразу вигнали на пенсію. Треба дати дорогу молодим і перспективним.

Та знущання і приниження навіть в епоху "гласності" не припинились, її не пустили з політичних мотивів на похорон тітки, дочки І. Франка Ганни Ключко, в Канаду, але як компенсацію (о, праведники розкаяні!) запропонували поїхати туди ж на Другі франківські читання. Для поїздки потрібно було дати рекомендаційну характеристику від парторганізації інституту, їй запропонували написати заяву про поновлення в партії, яка тепер відмежовувалась від минулих злочинів проти власного народу. Та парторганізація дружно визнала за неможливе, аби така "комуністка" ганьбила їх ряди.

Пенсійний період в житті Зиновії Франко був найбільш плідним. Намагалась компенсувати все те, що було втрачено. Друкує багато матеріалів, які розкривають "білі" та закривавлені сторінки нашої історії, реабілітує ряд імен, про які було заборонено говорити. Виступає проти невігластва в науці, свідомого спотворення творчості Івана Франка та інших українських письменників та діячів культури. У видавництвах не знаходять паперу для публікації замовчуваних навіть у наші дні творів Івана Франка, які підготувала для друку. Вперше, задовго до інших, виступила з дослідженням про "марксизм" Франка, "несумісність" його поглядів з поглядами М. Грушевського. До друку були підготовлені твори Петра Франка, відома "Веселка" Андрія Молодченка, складена в минулому столітті київською "Громадою". На черзі стояв Віталій Юрченко і його "Пекло на землі".

Була одним з центрів, навколо якого формувався Рух і розпочиналось духовне відродження. Своєю, діяльністю продовжила подвиг наших славних жінок-сподвижниць, які взяли на себе тягар щоденної чорнової роботи. Задля України і її Воскресіння.

Була з тими, хто виступив проти чорнобильського геноциду, за реабілітацію греко-католицької церкви, стала в перші ряди захисту голодуючих студентів, коли на них пішли загони ОМОНу.

Приїздила у Львів на історичні мітинги і походи. Була з тими, хто відновлював діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка.

Робила все, щоб Україна встала з колін.

У дні путчу львівська "Ратуша" друкує її статтю про шестидесятників. Для "Поступу" підготувала статтю пре себе і оповіла про свій життєвий шлях. Останній раз виступила у Львові на конференції, приуроченій 125-й річниці від дня народження М. Грушевського.

Її устами на Великій Україні промовляла Галичина. Перед вчительством, студентами. Будила їх.

Потім злягла. Прийшла невблаганна смерть. Доля примусила випити її чашу терпінь до дна. В цілому престольному граді Києві для неї не знайшлось в останні дні, коли болі були найсильнішими, знеболюючих ліків...

Її похоронили на 33 полі Байкового кладовища. Неподалік могили Василя Стуса.

В останню дорогу провели друзі, які з'їхались звідусіль.

Осінні хризантеми, кетяги червоної калини, прибитої першими морозами, молитва і рідна земля з батьківського дому — все, що могли дати їй в далеку дорогу. І пісню. Про журавлів, що покидають рідну землю і летять у незнаний вирій. Лягла в київську землю, щоб снити про кращу долю України і її Воскресіння.

Воскреснеш!

Роман ГОРАК

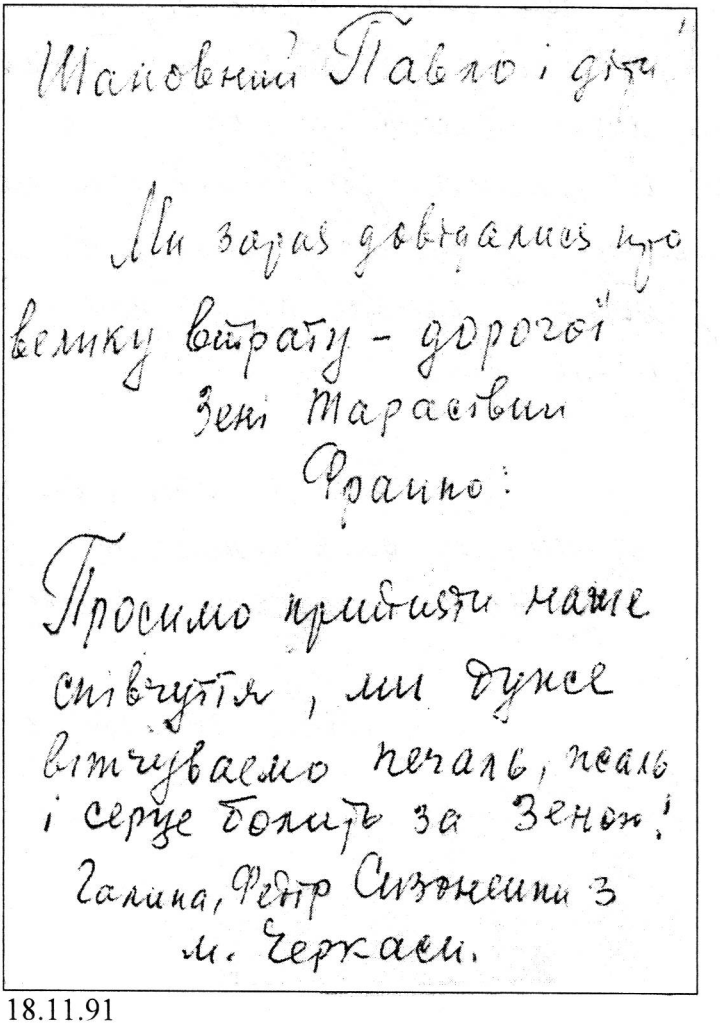

Шановний Павло і діти!

Ми зараз довідалися про
велику втрату – дорогої
Зені Тарасівни
Франко!

Просимо прийняти наше
співчуття, ми дуже
вітчуваємо печаль, печаль
і серце болить за Зеною!

Галина, Федір Сизоненки з
м. Черкаси.

18.11.91

Вельмишановний пане Юрачківський

Невимовно сумну звістку передала мені вчора п. Ліда Григорчук. Розумію, що слова тут безсилі, і все ж пишу до Вас, щоб засвідчити мою глибоку повагу і щирі почуття до Вашої покійної дружини. Сумуємо разом з Вами. Хай з Богом спочиває наша дорога, незабутня Зеня.

З глибоким смутком,
із щирим співчуттям
до всієї родини Вашої –

Леся Захарків

19.11.91р.

Дорогий Павле!

Висловлюємо Вам і Вашим Синам співчуття і щирий жаль з приводу відходу у вічність Дружини, Матері і Подруги нашої юності - блаженної пам'яті Зінової.

Ми висилали Їй за останній час декілька разів запрошення на різні імпрези в Івано-Франківську, але Всевишній не судив нам зустрітись.

Приємно згадуємо наш побут у Вашому гостинному домі у 60-ті роки.

Завжди будемо пам'ятати шановного нашого професора Тараса і дорогу нам Зеню.

Обнімаємо Вас, Дітей.

Ваші: Клавдія і Роман Басараби.

22 листопада 1991 р.

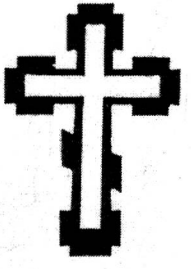

Прийміть
щирі співчуття
у Вашому горю!
Нехай Господь
заспокоїть Вас.

Наші Дорогі!

У цих душевно важких для Вас хвилинах життя, після втрати Найдорожчої Вам Дружини, Мами та Бабуні, прошу прийняти від нас найсердечніші вислови глубокого співчуття.

Хай рідна земля, яку Вона так любила буде Їй легкою, а память про неї буде у нас вічною

Стефанія та Святослав
Шереметь

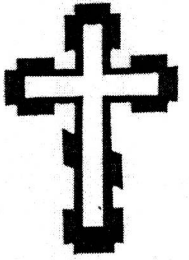

Прийміть
щирі співчуття
у Вашому горю!
Нехай Господь
заспокоїть Вас.

Вельмишановний пане Юрківський та Родина
З приводу невідшкодованої втрати дорогої
дружини і мами Зінові Тарасівни,
висловлюємо Вам і Вашій родині сердечне
співчуття. Хай Господь Бог дасть Вам здоров
і сили перенести це велике горе.
Вічна їй пам'ять.
З повагою до Вас
Родина Кардаш

Львів, 27 листопада 91 р.

Шановний пане Юрачківський,

Вчора, у вівторок, у Преображенському Соборі правилась велика Служба Божа з парастасом за упокій душі Зеновії Тарасівни. Минуло вже дев'ять днів. Людей прийшло багато. Був Інститут суспільних наук, НТШ, музей Франка, родина і люди, які її знали.

Втрата страшна і саме зараз... Однак прошу Вас, — тримайтесь. Моя родина висловлює Вам щире співчуття, особливо хлопці, які завжди тішились, коли приїздила тета Зеня. Було навіть таке, що приходили її провести на поїзд.

„Мова Івана Франка", про яку говорила пані Віра, була докторською роботою і напевно є в Інституті мовознавства. Раджу Вам звернутись безпосередньо до Русанівського. Зі свого боку звернусь в Інститут і я. Нехай він хоч на краплю скупить свою вину перед Зеновією Тарасівною і посмертно присвоїть їй звання доктора.

Ще раз прийміть мої співчуття.

Завше

Роман Горак

THE UNIVERSITY OF MANITOBA DEPARTMENT OF SLAVIC STUDIES Winnipeg, Manitoba
Canada R3T 2N2
(204) 474-9370

30 листопада 1991

Дорогий Павле!

Прочитали ми в „Літературній Україні" неочікувану вістку про передчасний відхід від нас Дорогої Зені. Потрясла ця чорна новина нами всіми, що знали Зеню, а зокрема мною, бо в'язала нас давня дружба ще з гімназійної лавки.

З Нею та з сім'єю Франків ми з моїм Батьком були дуже інтимно зв'язані ще в Станиславові, і завжди, коли мій Батько приїжджав до мене, ми їх відвідували. Батько Зені був моїм учителем і опікуном моєї кляси і мав на мене великий моральний вплив. Пам'ятаю один інцидент, коли Батько Зені, Тарас, після „атеїстичної" лекції, запитав клясу — „А як ви думаєте, є Бог?" Ми всі відповіли — „Є". „Я так само думаю", сказав Він і вийшов з кляси.

Розказувала мені Зеня багато про свій страдницький шлях і як талановитий учений, і як внучка великого Франка. Вона перенесла всі ці знущання, не пішла на обіцянки, які мали її зломити, але відважно писала своїм друзям за кордоном про нашу національну трагедію. Пам'ятаю скільки труднощів їй робили, щоб не пустити її за кордон, навіть у часах „гласності". Пам'ятаю нашу зустріч на аеропорті в Вінніпезі, коли ми обидвоє спонтанно сказали: „Евріка!"

Останньо ми з Оксаною зустріли Зеню у Львові на конференції Грушевського. Думали, що поїдемо разом до Луцька на відзначення Лесі Українки, але нам сказали, що Зеня захворіла. Але ми не очікували, що це буде наша остання зусріч.

Висловлюємо Вам, Павле з сім'єю, наше глибоке співчуття. Зеня Вам завдячувала багато в хвилинах своєї самотности й офіційного відкинення. Хай кріпить Вас думка, що Ви разом з Зенею встоялись і були втіленням стійкості та ідеалів Діда Зені — Івана Франка.

Ми з Оксаною обнімаємо Вас усіх і переживаємо Ваше горе. Ми щасливі з Вами, що Зеня діждалась моменту своєї перемоги над злом і перемоги тих вартостей, яким до кінця служила. Українська діяспора боляче сприйняла втрату Великого Інтелігента й Великої Людини. В цій пошані Зені і Ваша велика заслуга.

З почуттями великого горя,

Славко і Оксана Розумні

ТЕЛЕГРАМИ

КИЇВ 34/102 74 18/11 1600=

ДОС ОС 32
М КИЇВ 33 ВУЛ ТОЛСТОГО 22 КВ 24 РОДИНІ ЗІНОВІІ ФРАНКО=

ГЛИБОКО ЗАСМУЧЕНІ ЧОРНОЮ ЗВІСТКОЮ ПРО СМЕРТЬ ЗІНОВІІ ТАРАСІВНИ ФРАНКО ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО ЛІТЕРАТОРА НЕВТОМНОГО БУДІВНИЧОГО УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ СЛАВНОЇ ДОЧКИ НАРОДУ НАШОГО ІІ МУДРІ ПОРАДИ МАТЕРИНСЬКЕ ПЕРЕКОНЛИВЕ І РОЗВАЖЛИВЕ СЛОВО БУДУТЬ З НАМИ В ПОДАЛЬШОМУ ПОСТУПІ БОРОТЬБІ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ ЗА ЕДНАННЯ УКРАЇНЦІВ СВІТУ ХАЙ РІДНА ЗЕМЛЯ БУДЕ ЇЙ ПУХОМ РОЗДІЛЯЄМО ВАШЕ ГОРЕ ЗА ДОРУЧЕННЯМ ПРЕЗИДІЇ ТОВАРИСТВА УКРАЇНА В БРОВЧЕНКО-

НННН 1636 18.11 0083

ЛЬВІВ ПОШТ 1155 34 18/11 2030=

КИЇВ 32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКІВСЬКОМУ ПАВЛОВІ=

ГЛИБОКИМ БОЛЕМ ВІДГУКНУЛАСЯ НАШІЙ ДУШІ ВІСТЬ НЕВИМОВНОЇ ВТРАТИ СМЕРТІ ЗІНОВІІ ФРАНКО ТАЛАНОВИТОГО НАУКОВЦЯ ГРОМАДСЬКОГО ДІЯЧА ПРЕКРАСНОЇ ЛЮДИНИ НАШОГО ДОБРОГО ПРИЯТЕЛЯ =ТОВАРИСТВО ПРОСВІТА ЛЬВІВСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ІНСТИТУТУ-

НННН 2036 18.11 0121

НН131032 ЛЬВОВ 23/12178 28 18/11 1847=

КИЇВ 32 ВУЛ ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКІВСЬКОМУ П=

РАЗОМ З УСІЄЮ УКРАЇНОЮ СКОРБИМО ЗА ВТРАТОЮ ВІРНОЇ ДОЧКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗЕНОВІІ ФРАНКО=ОСЕРЕДОК НАРОДНОГО РУХУ ЛЬВІВСЬКОГО МЕДИЧНОГО ІНСТИТУТУ-

НННН 1847 18.11 0109

ЛЬВОВ 109033 28 18/11 1306=

КИІВ-32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКІВСЬКОМУ ПАВЛОВІ=

РАЗОМ З ВАШОЮ РОДИНОЮ ДРУЗЯМИ ГЛИБОКО СУМУЕМО НАД НЕПОПРАВИМОЮ ВТРАТОЮ ДЛЯ НАШОЇ ГРОМАДИ НАУКИ І НАРОДУ СМЕРТЮ НЕЗАБУТНЬОЇ ЗЕНІ =КРИП'ЯКЕВИЧІ-

НННН 1336 18.11 0050

ЛЬВІВ 10/2501 24 18/11 1620=

КИЇВ ЛЬВА ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРЧАКІВСЬКИМ=

ГЛИБОКО СУМУЕМО ВАМИ ЗЕНЕЮ ЗВЯЗАНІ НАЙКРАЩЕ МОЕІ МОЛОДОСТІ ЩИРА ДРУЖБА ПОШАНА НЕЮ ПОХОВАЄТЕ ЧАСТИНУ МОГО СЕРЦЯ =ЯРЕМА-

НННН 1630 НННН 1641 18.11 0085

ЛЬВОВ 109129 17 17/11 2146=

КИЇВ-32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 СІМ'Ї ЗІНОВІЇ ФРАНКО=

ГЛИБОКО СПІВЧУВАЄМО ЗВ'ЯЗКУ ВАЖКОЮ ВТРАТОЮ =ЛЮДМИЛА ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧІ-

НННН 2146 17.11 0039

УЖГОРОД ПОЧТ 14401 14 18/11 1928=

КИЇВ ТОЛСТОГО 22/24 ФРАНКО АНДРІЮ=

НАЙЩИРІШІ СПІВЧУТТЯ З ПРИВОДУ ВТРАТИ ДОРОГОЇ ЛЮДИНИ =ІВАН ЕММА-

НННН 2146 17.11 0039

НН І31032 ЛЬВІВ ПОШТАМТ 1153 19 18/11 2026=

КИЇВ-32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКІВСЬКИМ=

ПРИЙМІТЬ НАШІ НАЙГЛИБШІ СПІВЧУТТЯ З ПРИВОДУ СМЕРТІ НЕЗАБУТНЬОЇ ЗЕНІ ФРАНКО =МАР1Я ВАЛЬО З РОДИНОЮ-

НННН 2030 18.11 0120

ПЬВОВ ПОЧТАМТ 1197 27 19/11 0850=

КИЇВ ТОЛСТОГО 24 КВ 26 ЮРЧАКІВСЬКОМУ ПАВЛУ=

ПРИЙМІТЬ НАШІ ЩИРІ СПІВЧУТТЯ ПЕРЕДЧАСНОЮ СМЕРТЮ ДОРОГОЇ ЗЕНОВІІ ТАРАСІВНИ ПРЕДЧАСНОЇ ГОДИНИ ПАТРІОТА УКРАЇНИ РОЗДІЛЯЄМО ВАШЕ ГОРЕ =СІМ'Я ПАВЛЮКІВ ЗІ ЛЬВОВА-

ОДЕССА 6/1401 21 19/11 1015=

КИЕВ 32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКОВСКОМУ–

СК0РБИМ ВМЕСТЕ ВАМИ БЕЗВРЕМЕННОЙ НЕСПОЛНИМОЙ УТРАТЕ ДОРОГОЙ ТЕТИ ЗЕНИ СОЧУСТВУЕМ ГОРЮ МАМА ИЗМАИЛЕ =НАТА-

НННН 1106 19.11 0022

КИЕВ 105052 13 І3/11 1110=

КИЕВ 32 ТОЛСТОГО 22 КВ 24 ЮРАЧКИВСКОМУ=

ВСІМ СЕРЦЕМ РАЗОМ З ВАМИ ПУХОМ ЗЕМЛЯ ДОРОГІЙ ЗИНІ =ГАНУСЯ ЛЮДА-

НННН 1111 18.11 0025

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іван Франко з дружиною
Ольгою з Хоружинських.
Київ, 1886р.

Діти Івана Франка:
Андрій, Петро, Тарас
і Ганна. Львів, 1902р.

Петро Франко -
організатор і сотник
летунського полку УГА.
1919р.

Петро Франко (в центрі) з техперсоналом летунського полку УГА біля „свого" літака. Красне. Березень 1919р.

Петро Франко з дружиною Ольгою і
дочкою Вірою. Львів, 1924р.

Тарас Франко з дружиною Катериною і дітьми - Зенею
(в центрі), Любою та Роландом. Львів, 1932р.

Відкриття пам'ятника І. Франкові на його могилі. Львів, 1933р. Верхній ряд справа: дружина П.Франка Ольга, Катерина і Тарас Франки. Нижній ряд: Зеня і Люба - дочки Т.Франка, Іванна (Ася) і Віра - дочки П.Франка

З останніх передвоєнних канікул. Львів. 1939р. Учениці другого класу Львівської академічної гімназії - Зеня Франко (вгорі), Ася Франко (зліва) та Лідія Коць

Біля пам'ятника І. Франка. Львів, Личаківський цвинтар, 1940р. Петро Франко з дружиною (за ним) і дітьми. Зліва: Люба, Зеня, Ролланд, Ася, Віра Франки

Зеня Франко (в центрі) серед ровесниць села Підгірки (нині Івано-Франківська обл). 1942р.

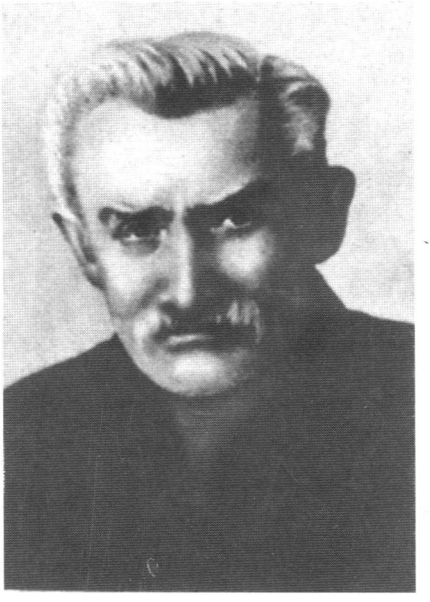

Захар Франко, рідний брат І.Франка (1858-1943)

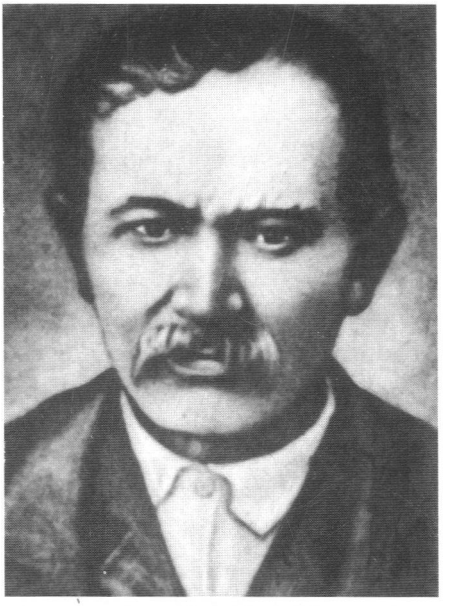

Онуфрій Франко, рідний брат І.Франка (1861-1913)

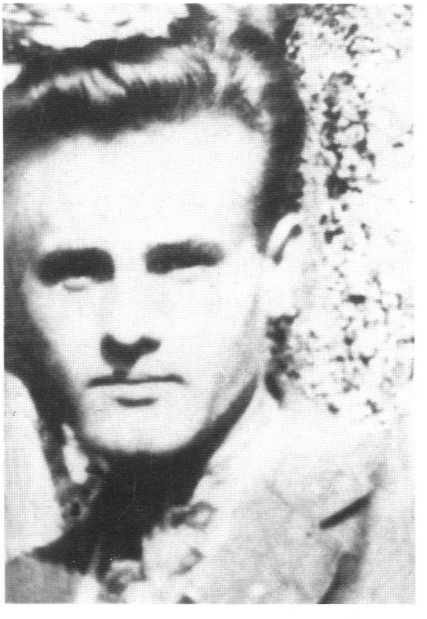

Іван Франко, внук Захара Франка, студент ЛДУ ім. І.Франка. 1946р. загинув при нез'ясованих обставинах

Внук Онуфрія Франка. Загинув в УПА

Тарас Франко - професор ЛДУ ім. І.Франка.
Львів, 1945р.

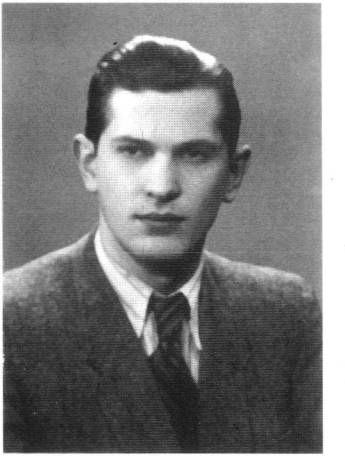

Улюблена сестра Зені - Ася Франко та її
чоловік Мирон Галущак. Львів, 1944р.

З. Франко з подругами четвертого курсу української філології. Зліва - З. Франко, Є. Бортник, Л. Коць, У. Єдлінська, Я. Ціхановська. Львів, 1948р.

Учасники відзначення у ЛДУ ім. І.Франка 150-річчя нової української літератури. Зліва: З.Франко, М. Потупейко, І. Матвіяс - Возний, О. Каспрук - Наталка, В.Фещак - Виборний ("Наталка Полтавка" І. Котляревського), доц. Т. Пачовський

З. Франко складає державний іспит з філософії. Члени державної комісії, праворуч: доц. В. Лесик, акад. М. Возняк, акад. В. Борковський, проф. В. Чичерін, доц. В Дмитрук, проф. Є. Кротевич, доц. Б. Кубланов. Львів 1949 р.

Акад. М. Возняк (у центрі) серед викладачів і студентів п'ятого курсу української філології ЛДУ ім. І. Франка. Сидять праворуч - акад. В. Борковський, проф. Є. Кротевич, проф. І. Петличний; ліворуч - доценти В. Лесик, В Дмитрук, Б. Кубланов. У першому ряду друга зліва З. Франко, третя - Л. Коць. В останньому ряду п'ятий зліва - Я. Дашкевич. 1949р.

Група аспірантів Львівських вузів на могилі Т. Шевченка.
З. Франко - в центрі першого ряду знизу. Канів, 1950р.

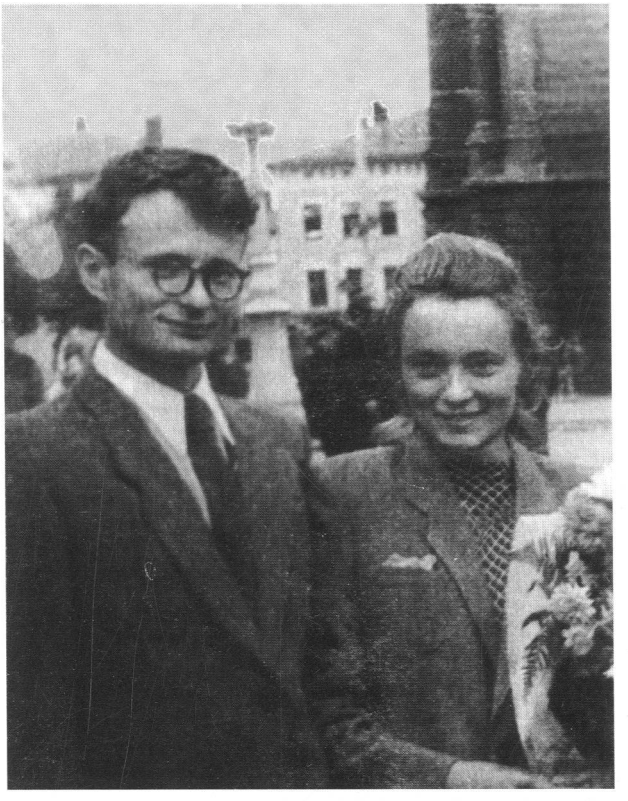

Після одруження з чоловіком Павлом Юрачківським. Львів, 1950р.

Щаслива мати: Зеня з сином Юрчиком. Київ, 1952р.

В родинному колі. Сидять (справа): Зеня, батьки, сестра Люба. Стоять: брат Роланд, чоловік П. Юрачківський, родич. Київ, 1954р.

Павло Тичина та Зеновія Франко. Київ, 1954р.

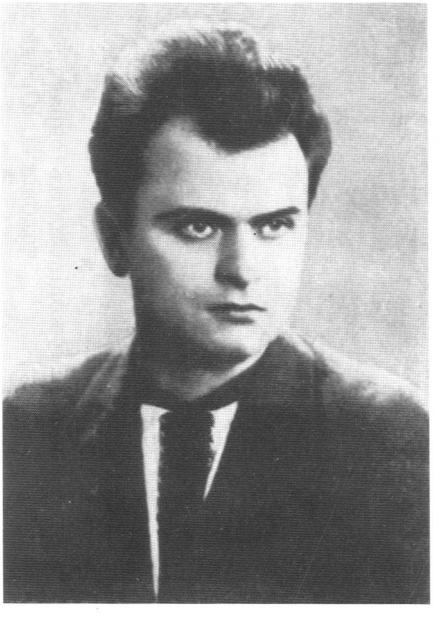

Дмитро Павличко.
Львів, 1954р.

З.Франко з У.Єдлінською (зліва)
та М. Вальо. Львів, 1954р.

Родина Франків у Яремчі. Сидять Зеня і Павло з Юрчиком, Степан та Ліза Яреми з дочками, Люба Франко. Стоять Тарас Іванович і Катерина Іванівна Франки. Яремче, 1954р.

З. Франко з чоловіком та сином Юрчиком.
Київ 1957р.

З.Франко з ректором ЛДУ ім.
І.Франка Є.Лазаренком.
Косівщина 1960р.

В гостях у проф. М. Рудницького в Косові.
Сидять: проф. М. Рудницький, З.Франко (за ним),
її син Юрчик, У. Єдлінська, М. Вальо.

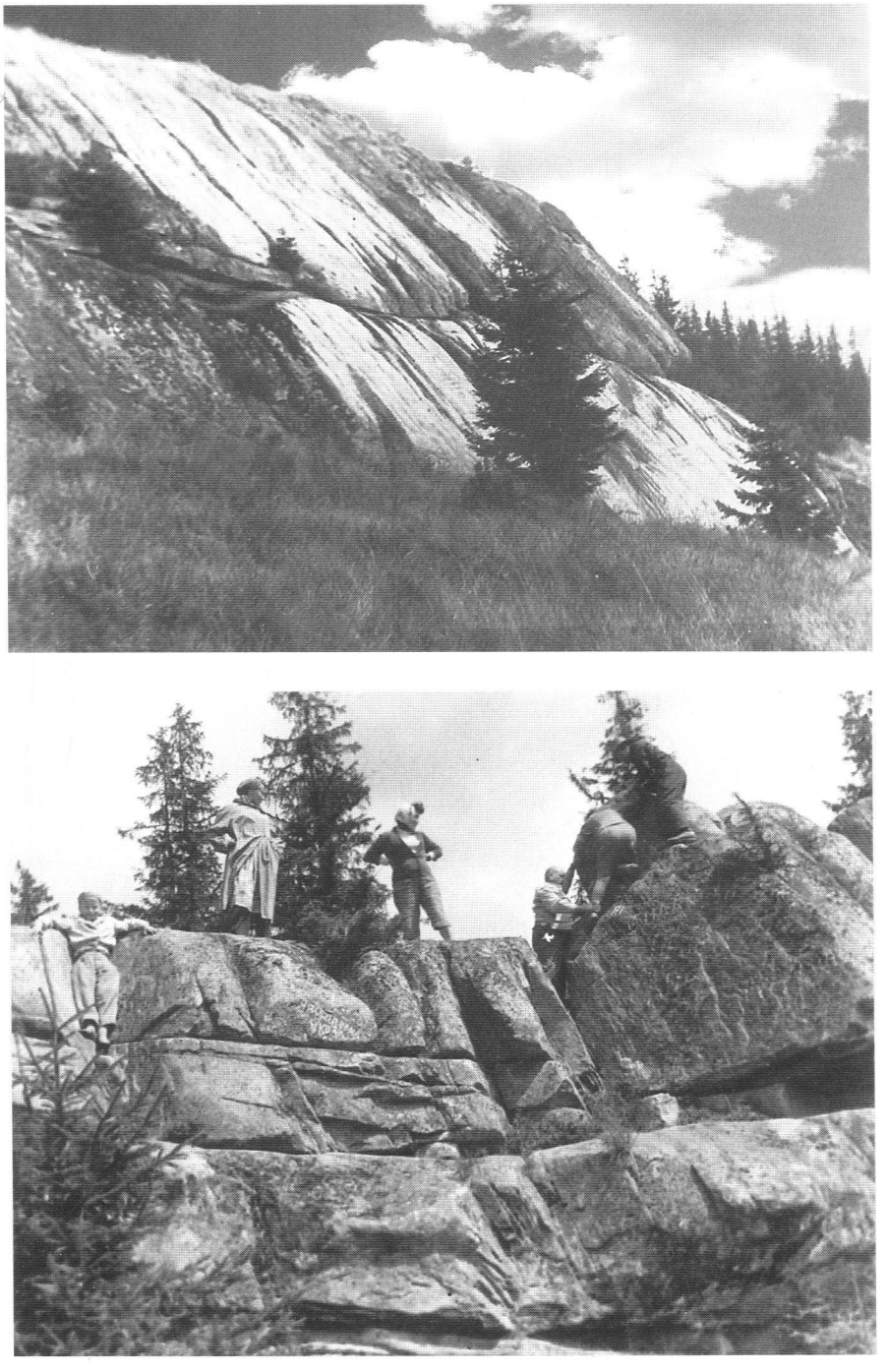

З. Франко з Юрчиком на Писаному камені.
Івано-Франківська область. 1960р.

З походу верхами Чорногори. Зліва: Зеня Франко, Ася Франко з дочками, Петро Галущак і син Зені Андрій. Крайній - М. Галущак

Справа: З.Франко, дочки Асі Адріана та Орися, Андрій син Зені, Петро син Асі Франко

Іван Дзюба та Іван Сітличний. Київ, 1962р.

Алла Горська. Київ, 1963р.

Микола Лукаш. Київ, 1970р.

Зеня з батьком над цікавим текстом. Київ, 1969р.

Ганна Франко-Ключко, Ольга Франко (дружина Петра Франка).
Музей етнографії і народного промислу. Львів, 1967р.

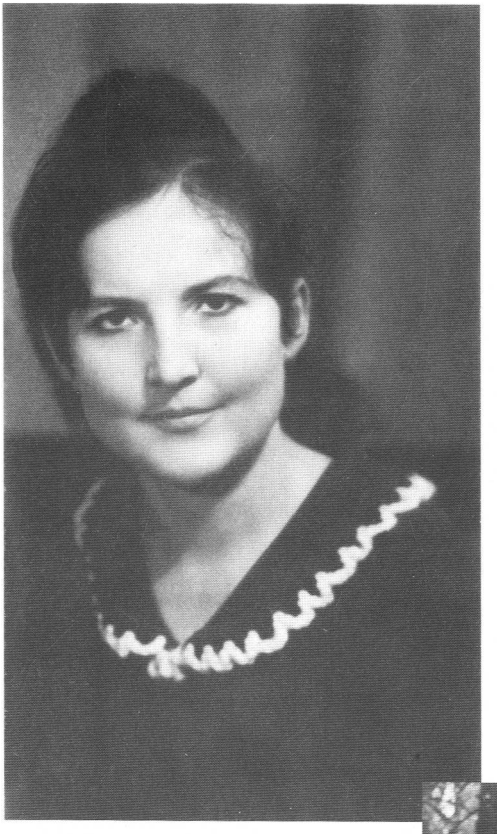

Онука Онуфрія Франка - Оксана Франко. 1970р.

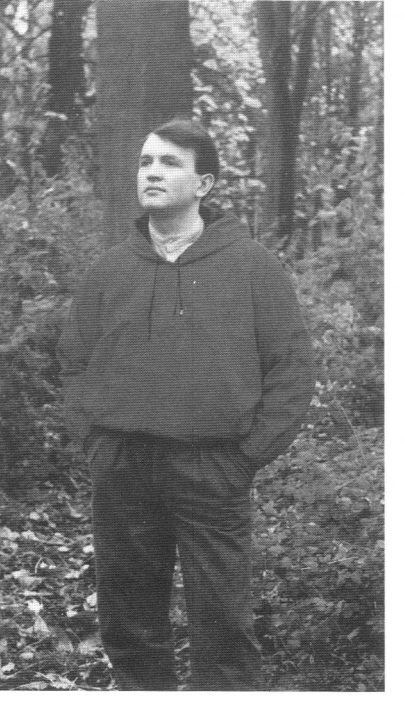

Син Оксани - Андрій Франко. 1975р.

Зеня Франко з чоловіком Павлом Юрачківським і синами Юрієм (справа) та Андрієм. Київ 1973р.

Завжди поруч.
Павло Юрачківський та Зеновія Франко.
Київ, 1975р.

Остання спільне фото в Нагуєвичах. В центрі (сидить) Ольга Франко (дружина Петра Франка) з правнуками. Стоять (справа) Зеня Франко, Віра Франко, її внучка Оля, дочка Асі Адріана з Христинкою на руках, дочка Віри Іванна, Іванна Франко - дочка Віри, Оксана Франко. За ними Андрій Франко - син Оксани, Петро Галущак - син Асі та його батько Мирон Галущак. 1986р.

Біля музею І.Франка в Нагуєвичах. В центрі - Ольга Франко (дружина Петра Франка), біля неї справа Оксана Франко і Тацуняк, зліва - син Оксани Андрій Франко. 1986р.

З.Франко з онуком Данилком. Чернівці, 1986р.

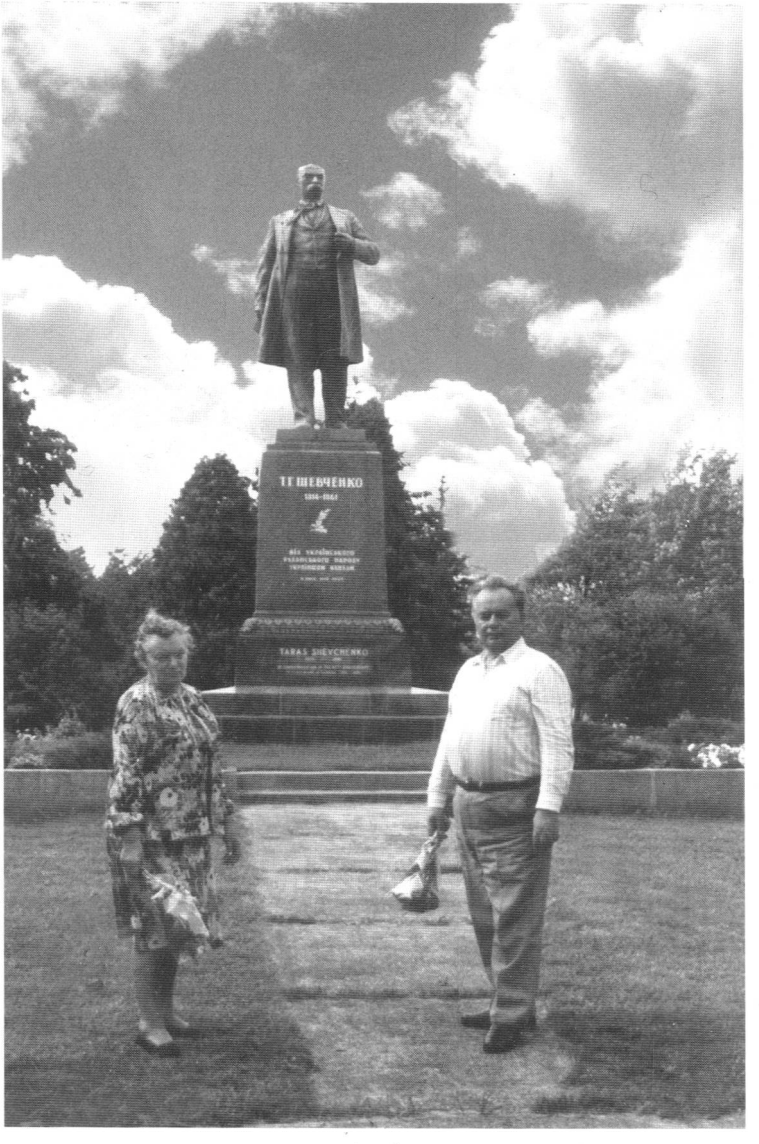

З. Франко і Ф. Погребенник біля
пам'ятника Т. Шевченка.
Канада, 1988р.

З. Франко виголошує доповідь в
канадській українській мистецькій
фундації. 1988р.

З. Франко за улюбленою роботою.
Київ, 1990р.

ЗМІСТ

Романів Олег З його духа печаттю (Дещо про Зеновію Франко та її час) 5
Вальо Марія Від упорядника 25

ІЗ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ЗЕНОВІЇ ФРАНКО

В родинному колі

Дещо про себе, на цей раз, саму 33
Трохи із своєї біографії 38
Дорогий для мене спогад про школу 42
Життя і праця Тараса Івановича Франка 45
Людина із забуття 55
Петро Франко у вимірах часу 63
Невже трагізм запрограмований? 77

З вірою у Відродження

Дещо про рух шестидесятників 81
Людина великої душі 101
Людина високого благородства 106

З Франком і про Франка

Передмова (до збірки праць І. Франка "Мозаїка") 111
Михайло Грушевський та Іван Франко 136
А. Кримський та І. Франко в їх взаємостосунках 144
Євреї в житті і творчості Івана Франка 151
Мова як засіб національної атрибуції літератури 154
Основні наукові праці З. Франко
Уклала Ольга Кровицька 167

З НЕЮ І ПРО НЕЇ

Статті

Коць-Григорчук Лідія Зеновія Франко в житті та праці 189
Єдлінська Уляна Зігріта любов'ю вчительки 207
Кровицька Ольга Зеновія Франко про деякі концептуальні питання історії української мови 218

Гринчишин Дмитро Лексикографічна діяльність Зеновії Франко 224

Спогади

Юрачківський Павло Повік у моєму серці 229
Черпіта Олександра Ми разом росли 235
Франко Оксана З родинних стосунків Зеновії Франко 239
Крушельницька Лариса Нетрадиційний спогад про Зеню Франко 249
Ярема Степан Мої зустрічі з Зенею Франко 253
Павличко Дмитро І ти – Франко 265
Комаринець Олександра З Зенею – на студентську сцену 267
Стойко Степан Святкування Маланки в родині Тараса Франка разом з кагебистами 273
Горбач Анна-Галя Мій спогад про Зіну Франко 277
Чендей Іван Дорога, люба Зиновіє Тарасівно! 280
Гринчишин Дмитро Неповторна і нескорена особистість 281
Полюга Левко "Шкодую, що ми хоч трохи не побалакали з тобою..." 284
Бачинський Михайло Я був на екскурсії із Зеновією Тарасівною Франко 289
Стельмащук Степан Лише одна зустріч 291
Малаш Михайло Урок духовності 293
Вальо Марія Остання зустріч 294
Горак Роман Кетяг червоної калини 297

Некрологи 311
Із співчуттів 323
Телеграми 330
Ілюстрації 333

Зеновія Франко (1925–1991):
Статті. Спогади. Матеріали

Друкується за ухвалою вченої ради
Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника
Національної академії наук України

Редактор Л. П. Квятковська
Набір і верстка Л. О. Вараніцької

Сканування та фотовивід ілюстрацій виконані сервісним бюро
додрукарських комп'ютерних послуг "**К**олір **ПРО**"
Львів, вул. Глінки, 1а

Підписано до друку 13/XI 2003. Формат паперу $70\times100^{1}/_{32}$. Гарнітура Dutch. Папір офсет.
Друк офсет. Обл.-вид. арк. 15,2. Умовн. друк. арк. 20,8. Умовн. фарбовідб. 22,8
Наклад 350 пр. Зам. № 35

Оригінал-макет виготовлено у Львівській науковій бібліотеці
ім. В. Стефаника НАН України

Зеновія ФРАНКО – відома вчена, громадська діячка, одна з чільних представників руху шестидесятників, безмежно віддана українській національній ідеї. Якщо хтось писатиме книгу про наших видатних жінок другої половини XX ст., то серед інших, найбільш інтелектуально заангажованих для нації, він повинен назвати Зеновію Франко.

ISBN 966-02-2792-2